Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

HISTORIE

Kasseret

Jens Chr. Manniche:
Den københavnske tømrer-strejke 1794

Knud Larsen:
Regeringskrisen 1922.
Forløb og fortolkning

Viggo Starcke:
Trekantregeringens tilblivelse

Tage Kaarsted:
Replik
Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE X, 4 · 1973

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i Jysk Selskab for Historie. Kontingent i Danmark og andre nordiske lande kr. 45,–; øvrige udland kr. 60,–.
Indmeldelse ved henvendelse til

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

overarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl,

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Bogladepris for Ny række,
X. bind, hæfte 4: 60,95 kr.

HISTORIE

UDGIVET AF

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række

X

Redigeret af

VAGN DYBDAHL

under medvirken af

TROELS FINK OG TAGE KAARSTED

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1972-74

INDHOLD

Afhandlinger

Hans Chr. Bjerg: Debatten om Danmarks strategiproblem 1872–76 1
Kersten Krüger: Rentemesterregnskaber og overslag: Problemer inden for dansk finanshistorie omkring 1600 84
Jens Møller: Dommen over Guldberg 91
Erling Høiberg: Højskolen og den tidligste danske georgeisme 110
Bent Jensen: Oktoberrevolutionen og danske erhvervsinteresser 185
Jørgen Hæstrup: Tilblivelsen af Danmarks Frihedsråd 243
Tage Kaarsted: Justitsminister F. C. G. Schrøder og påskekrisen 262
Jørgen Elklit: Udforskning af vælgeradfærd i Danmark i 19. århundrede 266
Inger Dübeck: Jordemødre i retshistorisk belysning 337
Henrik Pers: Christian 4.s merkantilistiske erhvervspolitik 391
Kazimierz Slaski: Polsk-danske kulturelle forbindelser 16. til 18. århundrede .. 415
Viggo Sjøqvist: Minister Mohrs referater af samtalen 18. juli 1940 426
Tage Kaarsted: Viggo Starcke og regeringskrisen 1957 433
Karen Holst: Musikanterbilledet på Rosenborg 456
Jens Chr. Manniche: Den københavnske tømrerstrejke 1794 525
Knud Larsen: Regeringskrisen 1922. Forløb og fortolkning 562
Viggo Starcke: Trekantregeringens tilblivelse. Tage Kaarsted som samtidshistoriker 632
Tage Kaarsted: Replik 658

Anmeldelser og litteraturnyt

Amtrup, M. (red.): Et hundredårs minde. Det krigsvidenskabelige Selskab 1871–1971. [Hans Chr. Bjerg] 314
Andersen, Ellen: Bordskik. Spisevaner og borddækning gennem tiderne. [Vagn Dybdahl] 329
Andersen, Harald Westergård: Dansk politik i går og i dag [Ib Gejl] 149
Andersen, Svend Orhammer: Spaniolerne. [Hans J. Hinrup] 499
Anklagemyndighed og politi på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–72. [Ole Degn] . 335
Arbejderen i fotografiet, redigeret af L. Albeck-Larsen og Eli Rasmussen [Ib Gejl] 667
Barn i Flensborg 1890–1920. Sydslesvigske år og dage. Udgivet af Poul Kürstein. [Christian R. Jansen] 328
Benzon, Gorm: Løvefødder og gesvejsninger. [Vagn Dybdahl] 142
Bjørnstjerne Bjørnsons brevveksling med danske 1854–1874. Udgivet af Øjvind Anker, Francis Bull og Torben Nielsen. II. 1864–1869. [Vagn Dybdahl] 306
Bladt, Jens: – og så blev jeg folketingsmand. [H. P. Clausen] 163
Blomberg, Aage Fasmer: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660. [Anne Riising] 489
Branner, Hans: Småstat mellem stormagter. Beslutningen om mineudlægningen august 1914. [Troels Fink] 316
Bregenhøj, Carsten: Etnologisk interviewteknik. [Helge Paludan] .. 181
Bregnsbo, Henning: Kampen om skolelovene af 1958. En studie i interesseorganisationers politiske aktivitet. Odense University Stu-

dies in History and Social Sciences; Vol 4. 164
Broby-Johansen, R.: Dagens dont i Norden. [Lars Dybdahl] 329
Ove Høgh Guldbergs og arveprins Frederiks brevveksling med Peter Christian Schumacher 1778–1807. Udgivet af Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie ved *J. O. Bro-Jørgensen.* [P. C. Willemoes Jørgensen] 303
Christensen, Vibeke og John Kousgård Sørensen: Stednavneforskning 1. Afgrænsning – Terminologi – Metode – Datering. [Niels Lund] 669
Dansk socialistisk teori 1850–1900. En antologi ved Jette Lundbo Levy og Morten Thing. [Uffe Østergård] 661
Davidsen. H. Gösta og Vilh. Møller-Christensen: Liden Kirsten og Buris. [Tage E. Christiansen] ... 131
Dinesen, Thomas: Boganis. Min fader, hans slægt, hans liv og hans tid. [Vagn Dybdahl] 306
Dommere og domstole på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1919–1969. Udarbejdet i 50-året for Retsplejelovens gennemførelse. [H. P. Clausen] 178
Drachmann, A. G.: Lægæst og hans guldhorn. Betragtninger i anledning af Willy Hartners tolkningsforsøg. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 279. [Helge Paludan] 130
Ebeltoft, bevaringsplan for. Nationalmuseet, 1970. [Helge Søgaard] 170
Eilstrup, Per og Nils Eric Boesgaard: Fjernt fra Danmark. Billeder fra vore Tropekolonier, Slavehandel og Kinafart. [Sv. E. Green-Pedersen] 667
Erichsen, John: Frederiksstaden. [Lars Dybdahl] 302
Flensburg in Geschichte und Gegenwart. Informationen und Materialien. Herausgeben von der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. [Christian R. Jansen] 327
Foreløbige arkivregistraturer udgivet af landsarkivet for Sjælland m. m. Lolland-Falsterske kirkebøger; Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Gl. Roskilde amt; Sjællandske rådstuearkiver indtil ca. 1868. Frederiksborg amt I; Københavnske lavsarkiver, udarbejdet i samarbejde med Københavns stadsarkiv; Sjællandske og Lolland-Falsterske lavsarkiver. [H. P. Clausen] 176
Foss, Alex: Memoirer fra 1. verdenskrig. Udgivet af Poul Melgaard og Erling Foss. [Jørgen Fink] .. 321
Frederiksen, Bjarne W.: Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945. En analyse af de faktorer, der var bestemmende for dens udformning. [J. P. Noack) 155
Friis, Palle, Holger Rasmussen og Svend Thomsen: De næsten ukendte. Skilderier fra 1800–årene. [Vagn Dybdahl] 137
Galster, Georg: Unionstidens udmøntninger. [Helge Paludan] ... 487
Gress, Elsa: Fuglefri og fremmed. Erindringsbilleder. [Vagn Dybdahl] 151
Guide to the Sources of the History of Africa, Bd. 8 Scandinavia, Sources in Denmark, Norway and Sweden. [Sv. E. Green-Pedersen] 174
Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark. I. 1720–1914. [Vagn Dybdahl] 300
Hellner, W. F.: I anden række. [Vagn Dybdahl] 150
Helsingør stadsbog 1549–1556. Rådstueprotokol og bytingbog. Ældre danske rådstueprotokoller og bytingbøger. Udgivet ved Erik Kromann. [Ole Degn] 132
Heltoft, Jens: Jelling og et glemt stednavn. [Helge Paludan] 174
Hindsberger, Mogens: Hans Egede og Grønland. Forelæsningsrække i Danmarks Radios søndagsuniversitet. [Ole Degn] 134
Historiske huse i det gamle København. Nationalmuseet 1972.
Hjelholt, Holger: Arvefølgesag og forfatningsforhold i det Danske Monarki ved midten af 19. år-

hundrede. Fr. v. Pechlins virksomhed for monarkiets opretholdelse ca. 1845–51. Mit einer deutschen Zusammenfassung. [Gerda Bonderup] 661
Holstein, Huno von: Af livet rigt benådet. Erindringer. [Vagn Dybdahl] 315
Hude, Elisabeth: Fredrika Bremer og hendes venskab med H. C. Andersen og andre danske. [Vagn Dybdahl] 305
Hägglöf, Gunnar: Samtida vittne 1940–1945. [Johannes Lehmann] 153
Hæstrup, Jørgen: ... Til landets bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943–45. Bd. II. [H. P. Clausen] 154
Japsen, G.: De nordslesvigske sparekassers historie. [H. P. Clausen] 172
Jensen, Anne E.: Teatret i Lille Grønnegade 1722–1728. [Finn H. Lauridsen] 666
Jensen, Gillian Fellows: Scandinavian Settlement Names in Yorkshire [Niels Lund] 289
Jensen, Jørgen Steen: Hertug Hans den Yngre. En biografi. Katalog over mønter og fortegnelse over møntfund. [Ole Degn] 133
Jürgensen, Kurt: Die Gründung des Landes Schleswig-Holstein nach dem zweiten Weltkrieg. Der Aufbau der demokratischen Ordnung in Schleswig-Holstein under dem ersten Ministerpräsidenten Theodor Steltzer 1945–1947. [H. P. Clausen] 161
Jørgensen, Harald: Genforeningens statspolitiske baggrund. Tilblivelsen af Versaillestraktatens slesvigske bestemmelser. [H. P. Clausen] 324
Jørgensen, Klaus: Atomvåbnenes rolle i dansk politik. Med særligt henblik på Kampagnen mod Atomvåben 1960–1968. [Jørgen Fink] 523
Kaae, Alfred: Fæster og husbonde i Hammerum herred. [Finn H. Lauridsen] 171
Kaarsted, Tage: Ove Rode som partipolitiker. [Erik Stig Jørgensen] . 144
Kommunesammenlægning. En undersøgelse af sammenlægningen omkring Skælskør 1.4.1966, dens forudsætninger og dens konsekvenser. Af Ejler Koch, Johs. Lyshjelm, George Nellemann, Iørn Piø, Christian H. Rasmussen og Jon Sundbo. [Ib Gejl] 665
Krag, Jens Otto: Dagbog ved et årsskifte. December 1971–januar 1972. [Vagn Dybdahl] 326
Krag, J. O. og K. B. Andersen: Kamp og fornyelse. Socialdemokratiets indsats i dansk politik 1955–71. [Vagn Dybdahl] 164
Kraft, Ole Bjørn: En konservativ politikers erindringer. [Vagn Dybdahl] 150
Kroman, E.: Saxo og overleveringen af hans værk. Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning nr. 278. [Helge Paludan] 132
Langkau, G.: Die deutsche Sektion in Paris. International Review of Social History vol. XVII, parts 1–2. »1871 – Jalons pour une histoire de la Commune de Paris, préparé sous la direction de Jaques Rougerie avec la collaboration de Tristan Haan, Georges Haput et Miklos Molnar, Assen. [Hans-Norbert Lahme] 307
Leisner, Johny, Lorens Rerup og Vagn Skovgaard-Petersen (red.): Festskrift til Povl Bagge. [Ib Gejl] 293
Lindman, Arvid: Dagboksanteckningar. Udgivet ved Nils F. Holm. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Del I. [Johannes Lehmann] 148
Michelsen, Peter: Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Museets historie og gamle huse. [Helge Søgaard]. 670
Munk, Holger: Farø. En landbrugskulturhistorisk studie af liv og arbejde på en bondegård i tidehvervet omkring 1870. [Paul G. Ørberg] 307
Munk, Holger: Hasselskoven. En skov- og landbrugshistorisk studie fra Sydsjælland i 1660–1700. [Paul G. Ørberg] 299
Munk, Holger: Mindets lyse spil. Barndomsminder fra en gård i

Sydsjælland omkring århundredskiftet. [Johannes Lehmann] 171
Mæhle, Ole: Jens Thiss. En kunstens forkjemper. [Johannes Lehmann] 144
Nasjonale forskningsoversigter. Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikasjon nr. 1. [Helge Paludan] ... 483
Nielsen, A. Strange: Lokalhistoriske arkiver. En vejledning for medarbejdere og benyttere med en indledning ved Johan Hvidtfeldt. [Finn H. Lauridsen] 179
Nielsen, Frederik: Engang for længe siden. [Vagn Dybdahl] 150
Nissen, Gunhild: Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880–1910. [Harry Haue] 501
Nissen, Henrik S.: 1940. Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken. [Troels Fink] ... 509
De *nørrejyske* købstæders og landsognes lægdsbenævnelser 1789–1970. [Ole Degn] 334
Olsen, Karen Marie: Oversigt over personarkiver i Rigsarkivet. Foreløbige arkivregistraturer, ny serie nr. 3. [Ole Degn] 334
Oversigt over Rigsarkivets nyere arkivalier, I. Ved C. Rise Hansen. Foreløbige arkivregistraturer, Ny serie nr. 4. [Ole Degn] 333
Oversigt over Udskrivningsarkivalier 1700–1788 i Landsarkivet for Nørrejylland. [Ole Degn] 334
Pade, Erling: Kulsejlet og andre ældre ventilationssystemer. En kulturhistorisk skitse. [Sv. E. Green-Pedersen] 331
Petersen, E. Ladevig: Historiske tekster til brug ved undervisningen i historieforskningens metodelære. [Helge Paludan] 181
Petersen, Niels (udg.): Betænkninger fra Christian VIII's tid om styrelsen af det danske monarki. [H. P. Clausen] 138
Piø, Iørn: Folkeminder og traditionsforskning. 2. forøgede udgave. [Ib Gejl] 182
Rahbek, Just: Dansk militærpolitik fra Tronskiftet i 1839 til Krigens udbrud i 1848. [G. Japsen] 659
Rasmussen, Ebbe Gert: Kilder til Bornholm 1658. [Ole Degn] 299
Rasmussen, Knud: Die livländische Krise 1554–61. Københavns Universitets slaviske Institut. Studier I. [Vello Helk] 487
Ravn, L. S.: Lærerne under sprogreskripterne 1851–64. [Jens Engberg] 327
Roskilde stifts kirkebøger, I. Provstierne i Gl. Roskilde amt. – Roskilde stifts kirkebøger, II. Provstierne i Holbæk amt. – Roskilde stifts kirkebøger, III. Provstierne i Sorø amt. Foreløbige arkivregistraturer. [Ole Degn] 336
Runeberg, Frederika: Brev til sonen Walter 1861–1879. – Köpenhamn, Rom, Paris. [Johannes Lehmann] 142
Sandfeld, Gunnar: Komedianter og skuespillere. Dansk teaterliv uden for hovedstaden c. 1790– o. 1870. [Finn H. Lauridsen] 330
Schacht, A. R., En praktisk mellemskole. Bidrag til en skolereforms historie. Selskabet for dansk skolehistorie. [H. P. Clausen] 164
Sehested, Jørgen: Broholmmødet – og andre erindringer fra besættelsestiden. [Aage Trommer] 517
Seidelin, Mogens: Den Seidelinske slægtsbog. III. ca. 1780–ca. 1860. [Vagn Dybdahl] 329
Sjællandske retsbetjentarkiver indtil 1919. Sorø amt, I. Foreløbige arkivregistraturer. [Ole Degn] 335
Sjøqvist, Viggo: Erik Scavenius I–II. Danmarks udenrigsminister under to verdenskrige. Statsminister 1942–45. [Tage Kaarsted] .. 504
Skrubbeltrang, Fridlev: M. H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97. [Paul G. Ørberg] 498
Skyum-Nielsen, Niels og Per Nørgart: Film og kildekritik. [Helge Paludan] 332
Skyum-Nielsen, Niels: Kvinde og slave. Danmarks historie uden retouche 3. [Helge Paludan] 128
Statsrådets forhandlinger 1863–1864. IX bind. Udg. af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. Statsrådets forhandlinger 1864–1866.

X bind. Udg. af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen. [H. P. Clausen] 306
Steensberg, Axel: Danske bondemøbler. 3. reviderede udgave. [Helge Søgaard] 672
Stiftamtmænd og amtmænd på Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm 1848–1970. Med en oversigt over de nye amter og amtskommuner samt kommunesammenlægningerne 1958–70. [H. P. Clausen] 178
Sundbo, Jon: Lokalsamfundet i defensiven? [Ib Gejl] 664
Svennevig, Palle: Danske kommissionsbetænkninger 1850–1970. [Vagn Dybdahl] 332
Szomlaiski, Leif: Yngre sjællandske krønike. Baggrund, tilblivelse og værdi. [Helge Paludan] 482
Thestrup, Poul: The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement. [Chr. R. Jansen] 135
Thomsen, Erich: Deutsche Besatzungspolitik in Dänemark 1940–1945. [Henning Poulsen] 151
Thomsen, Niels: Dagbladskonkurrencen 1870–1970. Politik, journalistik og økonomi i dansk dagspresses strukturudvikling. I–II. [Erik Lund] 309
Thorsen, Svend: De danske ministerier 1901–1929. Et hundrede politisk-historiske biografier. [Vagn Dybdahl] 315
Troels-Lund: Bakkehus og Solbjerg. Træk af et nyt livssyns udvikling i Norden I–II. [Vagn Dybdahl] . 138
Troels-Lund: Bakkehus og Solbjerg. Træk af et nyt livssyns udvikling i Norden. III. [Vagn Dybdahl] .. 305
Trommer, Aage: Hvis lille kat var Danmark? Forudsætningerne for Danmarks udenrigspolitiske situation i 1945. [Henning Poulsen] .. 155
Trommer, Aage: Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940–45. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 7. [Johan Peter Noack] 519
Undén, J. E.: Fra Maanedsleutenant til Søofficer (R) NA. [Hans Chr. Bjerg] 669
Venge, Mikael: Christian 2.'s fald. Spillet om magten i Danmark januar–februar 1523. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 6. [Ole Degn] . 297
Viborg landstings dombøger. 1617 A. Ved Poul Rasmussen. [H. P. Clausen] 134
Voss, Knud: Arkitekten Nicolai Eigtved 1701–1754. [Lars Dybdahl] 301
Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. IV. De ældre jyske vækkelser. Brødremenigheden af Anders Pontoppidan Thyssen. De stærke jyder af Herluf Hegnsvad. [H. P. Clausen] 182
Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. V. Frands Ole Overgaard og Anders Pontoppidan Thyssen: De senere jyske vækkelser. [H. P. Clausen] 304
Wetzel, Jürgen: Theodor Lehmann und die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein 1859–1862. [J. P. Noack] 140
Årbog for arbejderbevægelsens historie I. Udgivet af Selskabet til forskning i arbejderbevægelsens historie. [Erik Korr Johansen] .. 182
Århus domkapitels jordebøger, I. Jordebøgerne 1600–1663. Kilder til kirke- og præstegodsets historie. Udgivet ved Poul Rasmussen. [Ole Degn] 298

Den københavnske tømrerstrejke 1794

Af Jens Chr. Manniche

»Misfornøjelsen var stor, mængden af de misfornøjede ikke altid den sædeligste; dog har rygtet, opbragt over ingen voldsomhed at finde, ikke kunnet fortælle, end ikke vovet at digte den mindste uskikkelighed om de misfornøjede. Ikke en rude er sønderslagen, ikke en eneste fredelig anfaldet. Vel er uordener forefaldet; men disse skriver sig ikke fra de misfornøjede, men fra den ørkesløse pøbel, som altid render med, hvor noget er på færde uden at kunne gøre sig selv tydeligt regnskab for sine bevæggrunde . . .«

Således vurderes i Månedsskriftet Iris, sept. 1794 [1], de uroligheder, der havde fundet sted i København i begyndelsen af august 1794 med anledning i en arbejdsnedlæggelse blandt de københavnske tømrersvende, citatets »misfornøjede«. Tømrerstrejken er ikke et ukendt eller ubehandlet problem. Mange kender vel de næsten samtidige stik af pastor Rørbyes formaningstale til svendene og af disses arrestation. I litteraturen er arbejdsnedlæggelsen udførligt beskrevet af C. Nyrop i »Kiøbenhavns Tømmerlav« (1887), hvis skildring har dannet grundlag for stort set alle senere behandlinger af emnet.

Det er ikke hensigten nok en gang at gentage Nyrops i det hele dækkende beskrivelse af begivenhedsforløbet. Formålet er dels at registrere *reaktioner på konflikten* i tilgængeligt materiale af offentlig og privat karakter, dels – og det er hovedsigtet – fortrinsvis på grundlag af det samtidige retsmateriale at belyse nogle forhold omkring *de strejkende tømrersvende.* Den 5. aug. blev 202 svende arresteret på Tømrerkroen i Adelgade – da havde konflikten varet en uge – og ført til Kastellet, hvor der blev optaget forhør over dem. De gav her oplysning om alder, fødested, civilstand, bopæl og i visse tilfælde om, hvor længe de havde opholdt sig i byen. Tillige svarede de på et spørgsmål, om de ville vende tilbage til arbejdet [2]. Dette materiale kan bl. a. anvendes til at sige noget om,

1. S. 262, moderniseret retskrivning som ved alle senere citater.
2. Materialet til denne del af undersøgelsen er Københavns Politirets protokoller, 1794. 1. prot. no. 2, s. 165ff, 2. prot. no. 2, s. 267ff, 3. prot. no. 2, s. 524ff (LA for Sjælland).

hvem det var, der strejkede, og dermed kan man muligvis sige lidt mere om baggrunden for arbejdsnedlæggelsen, end det tidligere er sket. Undersøgelsens sidste del vil rette sig mod at søge at klarlægge *deltagelsen i de optøjer,* der forekom i København i forbindelse med strejken. – Et referat af begivenhedsforløbet vil dog være nødvendigt [3].

Strejken

Den 30. juli 1794 nedlagde en stor del af tømrersvendene i København deres arbejde, og den følgende dag fulgte flertallet af de resterende efter [4]. Den direkte anledning til strejken var, at to tyske svende af tømrermester Hallander var nægtet tilladelse til at forlade hans tjeneste, som de ønskede. De var derefter af politiretten, da de fastholdt deres krav, blevet idømt 6 dages fængsel og pålagt at vende tilbage til deres arbejde derefter.

Denne sag synes så forholdsvis beskeden, at man vel må tænke sig andre og mere fundamentale bevæggrunde for svendene til derpå næsten totalt at forlade arbejdspladserne. I en række skrivelser de følgende dage til forskellige myndigheder fra svendene spiller da også et krav om en dagløn på 2 mk. 8 sk. en betydelig rolle ved siden af ønsket om at få kammeraterne løsladt.

Der havde i den sidste månedstid inden arbejdsnedlæggelsen fundet en vis bevægelse sted blandt tømrersvendene i København, og der havde i forbindelse hermed fundet en række mer eller mindre hemmelige møder sted mellem svendene [5]. 9. juli havde de indgivet et andragende til magistraten om lønforhøjelse. Man krævede, at daglønnen blev »2 mk. 8 sk., som er lige med murerne, da vi nu ikke får mere end 2 mk. og dermed er det os umuligt til tæring med videre at udkomme« [6].

Fra svendenes side må denne ansøgning sikkert opfattes som et forsøg på at få fastslået en fast dagløn, eventuelt en bestemt minimumsløn, i stedet for det eksisterende system. Hvad dette gik ud på, fremgår af en erklæring fra tømrermestrenes oldermand af 30. juli, der er et svar på sven-

3. Der henvises generelt til N y r o p (1887), s. 162ff.
4. Jfr. Politiretten i København (1794). Dokumenter under 1. protokol. Sagen mod tømrersvendene. Rapport no. 1. – Tømrermester Zimmers indberetning af 4. aug., hvoraf det fremgår, at 16 af hans svende forlod arbejdet den 30. juli, 14 den 31. juli og 1 har arbejdet af og til. Jfr. også Politirapport sag 453/2483, 1794, nr. 8.
5. Jfr. afhøringer i Politiretten, 2. prot. no. 1, s. 168 (31. juli, sagen mod oldgesellen og flere andre tømrersvende).
6. Kommissionsakterne, RA. Da. Kanc. F 84 b, nr. 9. Cit. også Nyrop, s. 164.

denes ansøgning [7]. Heri hævdes det, at ikke alle af de over 400 svende er lige gode og flittige, og at det nuværende system, hvor mester og svende kommer overens om lønnen derfor er det bedste; mindstelønnen er for øjeblikket 2 mk. daglig, »til den ringeste efter duelighed«, men kan gå op til 2 mk. 12 s. En mester hævder, at daglønnen efter fortjeneste kan gå helt op til $3^1/_2$ mk. [8].

Samtidig med at tømrersvendene nedlagde arbejdet, kom deres repræsentanter til politimesteren for at høre, om de havde lov til at forlade arbejdet, og hvorfor de to svende var anholdt. Herunder arresteredes oldgesellen, og ved senere forhandlinger arresteredes ligeledes den nyvalgte oldgesel og lavsbuddet, alle for at vægre sig ved at gå i arbejde, førend deres kammerater var løsladte. Den 1. august idømtes disse tre henholdsvis en pengebøde, 5 ugers og tre ugers forbedringshus [9].

Fra politimesterens side gjordes der i første omgang flere forsøg på at overtale svendene til at vende tilbage til arbejdet, men uden held [10]. De havde forsamlet sig på Tømrerherberget i Adelgade, hvor der ifølge en rapport var omtrent 300 til stede. Størstedelen spadserede ude i haven, nogle opholdt sig med »englespil« og andre med øldrikkeri såvel i haven som i stuen. De fastholdt først at ville gå i arbejde efter de fængsledes løsladelse. »Ingen af de tilstedeværende svende«, hedder det i rapporten, »kunne skønnes at være beskænkede; men de, der talte, talte med al sædelighed; såvidt vi kunne skønne var en del svende, som gerne ville gå på arbejde, men befrygtede at have ulejlighed af de andre svende derfor« [11].

I de følgende dage udfoldede myndighederne flere bestræbelser på at få svendene tilbage til arbejdet, således opsøgte generalprokurøren, Chr. Colbjørnsen, dem. Men dommene over Hallanders folk og over svendenes tillidsmænd, ligesom de henholdende svar, der blev givet på kravet om lønforhøjelse, bidrog kun til at fastlåse svendene i deres vægring. Disse henvendte sig på deres side bl. a. til kongen i en skrivelse af 2. august, hvori de gentog deres ønske om lønforhøjelse og samtidig erklærede, at selv om de »i disse dage (er) blevet anset for en slags rebeller«, så havde de dog »aldrig ... tænkt eller nogensinde (kunnet) komme i vores tanke at være opsætsige i nogen måde, da vi er under en

7. RA, DK F 84 b, no. 9.
8. Ibid. Hallanders svar.
9. Politiretten, Domsprot. over sager ved 2. prot. 1794–96. Dom no. 290, s. 214ff. – jvf. Nyrop, s. 166f.
10. Se politirapporter no. 4, 7, 9. Politiretten, 1794, sag no. 453/2483.
11. No. 7, fra 30.7.

mild og nådig regering«[12]. Alt dette førte dog ikke til noget. Da svendene efter søndagen ikke vendte tilbage til arbejdet mandag den 4., og da de heller ikke imødekom en ordre om at give møde i politiretten for at påhøre en advarsel om ufortøvet at gå i arbejde, men fastholdt, at kravet om lønforhøjelse skulle imødekommes før dette skete, besluttedes det at gribe ind med magt [13].

Den 5. august om eftermiddagen arresteredes da med militærets hjælp alle de tømrersvende, der på dette tidspunkt var til stede i Tømrerherberget, i alt 202. De bragtes til Kastellet og forhørtes her. På spørgsmålet om de straks ville gå i arbejde igen og forblive der, idet de truedes med en endnu strengere straf, hvis de ikke overholdt et éngang givet løfte derom, svarede ialt 78 med større eller mindre tøven ja, mens 124 holdt fast ved deres strejke. Disse sidste blev derefter dømt, for de 122's vedkommende 4 måneders fængsel, én fik 6 måneder og én, der ganske nylig var kommet til byen, blev frikendt [14]. Nogle dage efter besluttede dog kronprinsen – i øvrigt mod kancelliets mening – at landsforvise alle i sagen dømte, i stedet for at lade dem afsone dommene. De sejledes derpå til Nordtyskland [15].

Både fra tømrermestrenes og fra svendenes side gjordes der bestræbelser på at få de domfældte benådet. I en skrivelse til Danske Kancelli fra tømrermestrene af 7. august dels renoncerede de »i nærværende tilfælde og for nærværende tid« i den ret, de havde til at beholde svendene i deres arbejde til Mortensdag, hvis nogen nu ville rejse, dels bad de om nåde for de arresterede og dømte svende. Mestrene argumenterede med, at der mellem svendene »vist (var) mange ... som ikke af egen drift har forbrudt sig, foruden at ... de, som frivilligt har forbrudt mest, har handlet af uvidenhed og misforstand« [16]. Der kan næppe være tvivl om, at mestrene, når de således opgav det krav, efter hvilket Hallanders to svende var blevet dømt, og bad om almindelig amnesti, har næret frygt dels naturligvis for mangel på arbejdskraft, dels for at roen på arbejdspladserne ikke umiddelbart var genoprettet. De siger da også selv, at de gør denne erklæring om svendenes rejsemuligheder »i hensigt til at få orden og rolighed igen«. Kancelliet imødekom straks det ene af ønskerne og udstedte 8. august en bekendtgørelse, der gav fremmede svende

12. RA, DK F 84 b, nr. 3.
13. Politiretten, Dokumenter under 1. prt. Kopi af Danske Kancellis skrivelse til politiretten. Politiretten, 3. prot. no. 2, s. 521ff.
14. K r i n g e l b a c h; jfr. Minerva, juli 1794, s. 261. Domsafsigelserne er indført i Kbh.s politiret, domprot. ved 3. prot. nr. 2, 1794–98, s. 179–183.
15. Jfr. N y r o p, s. 170.
16. RA, DK F 84 b, nr. 5.

i alle lav lov til at rejse bort, hvis de ønskede det, blot at det skete inden 3 dage. Benådning af de dømte blev der dog foreløbig ikke tale om.

Også svendene gjorde sig anstrengelser for at få de deporterede kammerater tilbage, og de støttedes heri af svendene i en række andre lav, hvoraf flere i den påfølgende store arbejdsnedlæggelse gjorde det til en af de betingelser, de ønskede opfyldt, for at gå i arbejde igen [17].

Anstrengelserne bar delvis frugt. Den 20. august besluttede statsrådet, at de af de bortsendte tømrersvende, der var indfødte eller her bosatte, kunne vende tilbage, men altså ikke de løse, fremmede svende [18]. Det understreger den almindelige mening, at det var de tyske svende, der var hovedmændene i uroen. For tømrerstrejkens vedkommende kan dette betragtes som afslutningen. Men strejken fik i dagene efter den 6. august, som allerede antydet, en udløber, der fik nok så omfattende konsekvenser for lavsvæsenet som sådan (hvilket vi i øvrigt ikke skal komme ind på her).

Tømrersvendenes domfældelse og deportation fulgtes af en omfattende arbejdsnedlæggelse i en række lav, og det de største, således at langt den overvejende del af de københavnske håndværkssvende nu var i strejke, og der blev som allerede set fremsat krav om løsladelse af de dømte [19]. I denne situation, hvor der samtidig fandt en række opløb og uroligheder sted i byen, greb regeringen, vel klog af skade, til et andet middel end det, man havde bragt i anvendelse over for de strejkende tømrersvende en uge tidligere. Mandag den 11. – igen vel efter at det var konstateret, at søndagen ikke havde fået gemytterne til at falde til ro – nedsattes en kommission. Den fik til opgave dels at undersøge det passerede og få svendene til at gå i arbejde igen, dels at stille forslag til forbedring af lavsindretningerne, hvis det skønnedes hensigtsmæssigt [20].

Kommissionen begyndte sit arbejde næste dag, og det lykkedes den hurtigt at overtale svendene til at genoptage arbejdet. Til gengæld lovede den dem at undersøge deres klager mod mestrene og eventuelt sørge for forbedringer af deres kår, således f. eks. at overveje muligheden for, at en svend kunne nedsætte sig som frimester uden at have aflagt

17. RA, DK F 84 b, nr. 4, 6, 7, 10.
18. RA, DK F 84 b, nr. 32. Hovedparten af dem kom hjem i begyndelsen af september. Kbh.s Tømrerlavs Kopibog 1712–99, s. 380f.
19. En beskrivelse og vurdering af strejken, f. eks. Henry Bruun, s. 21ff. – Af kommissionens trykte protokol (= RA, DK F 84 a) fremgår det, at en række mindre lav har holdt sig uden for konflikten, mens til gengæld bl. a. de store bygningshåndværkerlav deltager. Sml. med tallene for antallet af svende i Københavnske lav i 1794 i Thaarup: *Belovede tillæg,* overfor s. 60.
20. RA, DK F 84 b, nr. 1. Kommissoriet er trykt i de fleste samtidige aviser.

mesterprøve [21]. Kommissionens arbejde endte senere i lavsforordningen af 21. marts 1800, men det er en anden historie [22].

Den offentlige holdning

Hvordan forholdt den artikulerede offentlighed sig til disse begivenheder? Det var jo afgjort en sag med politisk sprængstof i, i revolutionstider som disse. Betragtedes strejken »som begyndelsen til en revolution«, hvor man »allerede i ånden (så) hovederne rulle på Kgs. Nytorv og blodet flyde i rendestenen«, som Anne Riising drastisk har ment [23]? Givet er det, at begivenhederne vakte stor opsigt. Omkring en snes flyveskrifter udkom i tilknytning hertil, og i samtidens righoldige tidsskriftlitteratur samt i aviserne mærkes dønningerne. Begivenhederne blev refererede og kommenterede, således at man også uden for København har kunnet være ganske velinformeret om situationen, omend først forholdsvis sent.

Aviserne

En undersøgelse af de danske avisers behandling af arbejdsnedlæggelsen blandt de københavnske tømrersvende giver ganske vist ikke mange holdepunkter for en analyse af den offentlige menings holdning til begivenhederne [24]. Tre af de undersøgte aviser indeholder overhovedet intet, der antyder, at der er foregået noget særligt i København i begyndelsen af august. Det hænger i nogen grad sammen med disse blades karakter. Et (*Die dänische Fama*) indeholder udelukkende udenlandske nyheder; et (*Flensburgisches Wochenblatt für Jedermann*) er nærmest af tidsskriftkarakter uden nyheder, og et (*Ribe Stifts Ugeblad*) har – bortset fra det udenlandske stof – udpræget lokal karakter, hvor indenlandske nyheder uden for stiftet tilsyneladende er uden interesse.

I de københavnske aviser kan man finde de forskellige officielle bekendtgørelser, der udstedtes i forbindelse med uroligheder, og annoncer for de udkomne flyveskrifter, men nogle egentlige referater – eller »reportager« om man vil – er der ikke. Det er, som om det er uden interesse at bringe meddelelser om lokale begivenheder, måske fordi det jo nu engang var noget, alle kendte til. Men også i samtiden følte dette dog

21. Om forhandlingerne, se Tr. prot.
22. Se f. eks. Henry Bruun og Anne Riising.
23. Op. cit., s. 118.
24. I undersøgelsen er indgået samtlige danske og slesvig-holstenske aviser, der iflg. *Fortegnelse over danske aviser 1647–1967* udkom i 1794, i alt 14 (jfr. litt. fort.).

som en mangel. I *Månedsskriftet Iris* fra september 1794 harcellerer den forfatter, der beretter om tømrerstrejken over, at det kun er ubetydeligheder, der aftrykkes i aviserne som nyheder, og han mener, at de burde ofre plads på at fortælle om opløb, som det nys stedfundne, også for at hindre rygtedannelser. Som forholdene er, hedder det, har man »nu eengang vænnet os til at hente underretninger om det som sker iblandt os, af Altonaer Mercur, og Hamburger Correspondent« [25]. *Kiøbenhavns Adresse-Contoirs Efterretninger* indeholder dog nogle notitser, som man nærmest kan kalde læserbreve, der har tilknytning til den aktuelle situation: dels en polemik omkring tømrermester Hallanders optræden, dels et indlæg i flyveskriftpolemikken [26].

Man skal til provinsaviserne for at få nogen idé om, hvad der er foregået. Senere skal vi dog se, at tidsskrifterne gav ganske god besked om situationen, men de var netop også beregnet for et større publikum end blot det københavnske. De fleste aviser er dog i grunden ikke særligt oplysende. De har nok meddelelser af den ene eller anden art om begivenhederne, i begyndelsen mest rygter, senere referater og meddelelser, der først og fremmest bygger på de officielle bekendtgørelser og nogle af pamfletterne, men egentlige »reportager« savnes de fleste steder. Kun sjældent tages der stilling til spørgsmål som, hvem der var skyld i optøjerne, hvem der deltog i opløbene osv. Holdningen er generelt, hvad man kan kalde regeringstro. De fleste nøjes som nævnt med at referere de forskellige bekendtgørelser og tager i øvrigt ikke i udpræget grad stilling, og da slet ikke for svendene. Der er mange unøjagtigheder i efterretningerne, men en del berigtiges dog mere eller mindre i senere meddelelser.

Dertil kommer, at nyhederne når temmelig sent frem. Den første antydning i provinsaviserne er i *Fabers fyenske Aviser* fra 8. august, der viderebringer en efterretning, dateret København den 29. juli, hvori tømrersvendenes arbejdsnedlæggelse fremtræder som »en ubetydelig alarm«, der er overstået. Notitsen er jo for så vidt bemærkelsesværdig, som den – hvis den i øvrigt er korrekt dateret – vel må hentyde til sagerne omkring Hallanders svende. Men i avisens næste udgave, den 11. august, fremgår det, at det må have været alvorligere, idet nogle kongelige resolutioner af 6. og 8. august refereres [27]. Generelt kan det siges, at avislæserne først efter midten af august er nogenlunde informeret om begivenhederne. Enkelte aviser skiller sig ud ved at synes bedre underrettet end an-

25. S. 258ff.
26. Nr. 196 (8.8.), 199 (11.8.), 200 (12.8.).
27. Om de dømte svende og lønspørgsmålet og om retten til bortrejse.

dre. Det gælder således den allerede nævnte *Altonaer Mercurius,* der forholdsvis tidligt, den 14. august, i en efterretning fra København af 9. august kan give en ret detaljeret og korrekt fremstilling [28].

Interessantest af aviserne er dog *Den Viborger Samler,* der først sent giver sine læsere besked, men da i særdeles fyldig form. Den 1. september indeholder bladet over mere end 6 sider et »Brev fra en ven i København til en ven i Jylland«, hvori der indgående berettes om »den lille uro, der har været i lavene«. Den ukendte forfatter synes velinformeret med faktiske oplysninger og forskellige interessante, men næppe efterprøvelige rygter, og lægger dertil ingenlunde skjul på sin opfattelse af begivenhedsforløbet.

For ham at se er det »den de tyske svende medfødte bisselyst«, der har sat det hele i gang, idet det er grunden til, at nogle svende ville rejse. Da de nu blev sendt i forbedringshuset, »vågnede mange forskellige interesser«. Der nævnes svendenes lønkrav, men især lægger forfatteren megen vægt på at forklare baggrunden for pøbeloptøjerne i forbindelse med strejken, som især vendtes mod stadens politimester: hans effektivitet havde gjort ham upopulær blandt handlende såvel som gavtyve. I øvrigt har der efter forfatterens opfattelse ikke været tale om misfornøjelse med regeringen, om oprør eller om plan til oprør, men blot om forskellige interesser, der »kom i bevægelse«. Om svendene, som han ellers er ganske ironisk overfor, siger han, »at de førte sig meget anstændige op«. Hans kritik retter sig især mod magistratens manglende indsats og mod det københavnske borgerskabs deltagelse i optøjerne, men det hele er holdt i en let sarkastisk tone, som nærmest giver indtryk af, at der har været tale om en storm i et glas vand.

Konkluderende må det nok siges, at de danske aviser ikke gjorde meget ud af nyhedsformidlingen. Man har taget de nyheder, der var at få, men næppe selv gjort noget særligt for at indhente dem, f. eks. i form af en fast korrespondent i hovedstaden. Hvordan de er nået frem til de forskellige aviser er ikke let at sige. De offentlige bekendtgørelser kunne der naturligvis bygges på. De kunne eventuelt refereres eller gengives, som de var, men derudover har de fleste formentlig klaret sig med mere eller mindre tilfældige korrespondancer fra København. De var ofte ikke særligt velinformerede og viderebragte smårygter af den ene eller den anden art. Få var så heldige som i denne situation *Den Viborger Samler* at få et helt brev med en sammenhængende vurderende fremstilling af et begivenhedsforløb. Søgte man den form for nyhedsformidling, måtte

28. Det har ikke været muligt at undersøge denne avis fuldstændigt, da mange numre mangler i Statens Avissamling.

man normalt ty til den righoldige tidsskriftlitteratur og dermed tillige tage den ulempe – som også i tilfældet med Viborg-avisen – at få nyheden med op til en måneds forsinkelse.

Dette havde dog også i dette tilfælde den naturlige årsag, at månedsskrifterne naturligvis først kunne omtale begivenhederne, der fandt sted ved månedsskiftet, i septembernummeret.

Tidsskrifter og flyveskrifter

Tidsskrifterne blomstrede i de sidste årtier af det 18. århundrede, mange dog kun ganske kortvarigt, i ly af trykkefriheden, »dette faste værn om vort borgervel og vor stolthed blandt Europas folk«, som det kaldes i *Månedskriftet Iris* [29]. I perioden 1770–1800 dukkede således 116 blandede tidsskrifter frem, dertil kom så faglige tidsskrifter af enhver art [30]. I kvalitetsmæssig henseende må der naturligvis være tale om en meget blandet landhandel. De følgende bemærkninger om tidsskriftpressens holdning til tømrerstrejken prætenderer ikke at være udtømmende. Kun nogle enkelte af de mere seriøse udgivelser er medtaget, mens spektret i politisk henseende er søgt dækket i bredest muligt omfang.

De danske tidsskrifters almindelige politiske holdning i 1790'erne kan bl. a. ses afspejlet i deres indstilling til den franske revolution. Skalaen går lige fra »terrorismens eget organ« [31], *Politisk og physisk Magasin,* og den Robespierrebegejstrede M. C. Bruuns *Samleren* i den ene ende til det stærkt antirevolutionære *Folkevennen* [32] og det »reaktionære«, tysksprogede, i Hamburg af en dansk undersåt udgivne, *Politisches Journal* i den anden [33]. Som mere moderate revolutionsbegejstrede kan man pege på K. L. Rahbeks to tidsskrifter, *Minerva* og *Den danske Tilskuer,* og som et moderat, men »alt andet end revolutionært sindet« blad fandtes det tidligere nævnte, af J. C. Tode grundlagte *Månedskriftet Iris* [34].

De to – man kunne kalde dem – venstrefløjsblade er enige i det synspunkt, at opløbet ikke var et foster af den franske revolution. I en omtale af et af flyveskrifterne tales der i Politisk og physisk Magasin om tømrersvendenes rolige opførsel, og det hedder om deres arbejdsnedlæggelse, at »disse mennesker, såvel som alle andre har følelser af ære, når de tror enten sig selv eller deres laugsbrødre uværdig behandlet« [35]. Men

29. Sept. 1794, s. 273.
30. Harald Jørgensen, s. 22.
31. Udtrykket Holms, (1888), s. 73.
32. Jfr. ibid. s. 75f.
33. Ibid. s. 4, 84.
34. Ibid. s. 107.
35. Pol. og phys. Mag. s. 242.

i øvrigt er både dette og M. C. Bruuns Samleren mere optaget af øvrighedens behandling af begivenhederne og kritiserer indgrebene mod sammenløbene ud fra den opfattelse, at der er tale om opløb og ikke oprør. Bruun udtrykker det i sin blomstrende stil således: »Hele verdens årbøger vidner, at aldrig nogensinde en nation viste så almen forbitrelse selv over de tungeste byrder som over stolt og foragtfuld behandling af kåde despotiske drenge« [36]. Der sigtes her muligvis til Københavns politimester, som Politisk og physisk Magasin med bidende ironi og nærmest injurierende bemærkninger retter et hårdt udfald mod for hans forholdsregler, mens urolighederne stod på.

Af Rahbeks to tidsskrifter findes der i ugeskriftet Den danske Tilskuer kun nogle spredte bemærkninger, der harcellerer over kvinders deltagelse i opløbene, som karakteriseres med ordene, at »det hele var ingenting og blev ingenting« [37]. Derimod giver månedsskriftet Minerva en grundig gennemgang af begivenhederne. Allerede i julinummeret, der er kommet lige i begyndelsen af august, omtales »det her i staden i anledning af de misfornøjede tømrersvende forefaldne opløb og regeringens kloge, sindige og bestemte forhold i den anledning« [38]. Denne opfattelse af regeringens holdning er også fremtrædende i en 5 sider lang og udførlig beretning om arbejdsnedlæggelsen og dens følger i det næste nummer.

Det er dog først og fremmest nedsættelsen af lavskommissionen, der påkalder sig ros, bl. a. med henvisning til bondereformerne, selv om også regeringens anstalter mod opløbene bifaldes. Mens der på dette punkt altså ikke er enighed mellem Minerva og de to ovennævnte blade, ligger de på linie med hensyn til opfattelsen af, hvorvidt det passerede var et oprør af revolutionært tilsnit. Forfatteren i Minerva vil ikke undlade at anmærke, at »selv disse optrin på det uimodståeligste må overtyde Danmarks indvortes og udvortes fjender, at ingen oprørs, eller revolutions smitte har anstukket, eller under nuværende regering lettelig vil anstikke – jeg vil ikke engang sige Danmarks folk, men Danmarks almue« [39].

Det allerede citerede Iris ligger på linie med Minerva både i sin opfattelse af, at det skete ikke var noget særligt, og at opløbet ikke sigtede til oprør. Forfatteren omtaler i negative vendinger dem, der påstår, at »fransk oprørsånd begyndte frygteligt at spøge i det fredelige lykkelige Danmark«. Han ønsker at dæmpe rygtedannelser omkring hændelserne og er bemærkelsesværdig positiv over for svendenes faste, men »hel sindige

36. Samleren 1. årg., 2. bd., s. 84.
37. 1794, s. 482.
38. Juli, s. 136.
39. Aug., s. 259–64.

fremgangsmåde« [40]. Der er også i denne skildring en yderst regeringstro holdning at finde, og megen kongerøgelse brændes af, især i forbindelse med omtalen af lavskommissionen.

Bevæger vi os yderligere ud på højrefløjen, genfindes i Politisches Journal den samme opfattelse af »vor vise regerings milde og samtidig eftertrykkelige forholdsregler« [41], men bladet giver i øvrigt en ret afdæmpet skildring. Folkevennen omtaler ikke direkte det skete, men harcellerer i en artikel over misbrug af ord som nation og borgere, når det, der er tale om, er »det, som man i mindre oplyste dage kaldte pøbel, ryggesløs pøbel« [42]. Der kan næppe være tvivl om, at bemærkningen har sammenhæng med augustdagenes opløb.

Sammenfattende kan det siges, at tidsskriftpressen i dens behandling af begivenhederne omkring tømrerstrejken uanset politisk farve i hvert fald stort set er enige om at slå koldt vand i blodet på dem, der har set det passerede som revolutionens spøgelse. Ligeledes er venstrefløj og moderate enige i at vende sig skarpt imod de antirevolutionæres forsøg på at udnytte situationen. Derimod afspejles bladenes generelle synspunkter i holdningen til øvrigheden og dens forskellige forholdsregler og i sammenhæng hermed til karakteren af opløbene: De »venstreorienterede« opfatter det, der skete i Københavns gader som opløb, ikke optøjer eller oprør, der netop kun forværredes ved myndighedernes indgriben. De moderate og konservative derimod betragter denne indgriben som det helt berettigede over for pøbeloptøjer. Og dertil kommer tillige en udtalt begejstring for nedsættelsen af lavskommissionen.

Også i de samtidige flyveskrifter kommer synspunkter fra det meste af det politiske spektrum til orde. Tidligt under konflikten begyndte pamfletskribenter at sende deres meninger på gaden. Allerede den 4. august kunne man i de københavnske aviser se annoncer for det første flyveskrift, og i de følgende dage blomstrede denne litteratur kraftigt op. Henimod en snes pamfletter så dagens lys, indeholdende indlæg både i den aktuelle tømrerstrejke, men hurtigt også om lavsvæsenet og andre beslægtede emner. Der kan næppe være tvivl om, at denne opblomstring også i visse tilfælde søgtes udnyttet for profittens skyld, idet gamle ting med kun svag tilknytning til begivenhederne og oversatte skrifter, der ligeledes kun perifert berørte forholdene, så dagens lys.

Myndighederne må have set med nogen skepsis på alt dette skriveri.

40. Sept. s. 263, 264, jfr. det indledende citat.
41. Aug. s. 910.
42. 29.8.94, s. 361.

I midten af måneden udstedtes der i 12 dage forbud mod, at der blev skrevet mere om sagen [43].

Efter forbuddets ophævelse fremkom der nogle flere indlæg i denne offentlige diskussion, men sigtet i skrifterne havde forskubbet sig. I de tidligst udkomne pamfletter er der hovedsageligt tale om indlæg om strejken og opløbene i forbindelse hermed, men også lavsforhold berøres naturligt nok, når svendenes lønkrav og forholdet mellem mester og svend diskuteres. De senest udkomne skrifter bærer præg af at være kommet efter lavskommissionens nedsættelse, idet de først og fremmest er indlæg om lavsforholdene og debatten om lavenes ophævelse [44].

Jeg skal ikke gå i detaljer med de synspunkter, der fremsættes i disse skrifter. De adskiller sig ikke fra dem, vi allerede har stiftet bekendtskab med i aviser og tidsskrifter, og der vil senere blive lejlighed til at komme ind på nogle af dem i forbindelse med en drøftelse af opløbene.

Det kunne have været af stor interesse, om flyveskrifternes betydning i den aktuelle situation havde kunnet kortlægges. I modsætning til hovedparten af tidsskrifterne kom de jo i selve situationen og har teoretisk set haft mulighed for at påvirke folk til bestemte holdninger og handlinger på en langt mere direkte måde. En virkelig indgående analyse af deres betydning ville imidlertid kræve kendskab til både oplagenes størrelse og udbredelse (dvs. hvem var disse skrifters publikum), og til de enkelte forfatteres identitet (alle er desværre udgivet anonymt, og kun i et par tilfælde er det på grund af senere retssager afsløret, hvem forfatteren var). Det er nok et problem, om det er muligt at få svar på disse spørgsmål, og det har i øvrigt ligget uden for dette arbejdes rammer at forsøge noget sådant.

Private meninger

Mens der således ikke rigtig var nogen dansk, der opfattede det passerede som noget særligt revolutionært eller farligt – og det uanset politisk holdning, så var der dog i hvert fald een iagttager af begivenhederne i København i disse augustdage, der så revolutionens spøgelse stikke hovedet frem. Det var den engelske minister, Hailes. I sine indberetninger til udenrigsministeriet i London [45] gav han udtryk for sine bekymringer over udviklingen i Danmark, som han i ikke ringe omfang opfattede som resultat af franske agenters tilstedeværelse i landet.

Allerede i en indberetning fra juni, i hvilken han har omtalt et mod

43. Pol. og phys. Mag. s. 250.
44. Udgivelsestidspunktet er skønnet efter annoncer for de enkelte skrifter i Adresseavisen, hvilket giver en i hvert fald relativ kronologi.
45. Public Record Office 736, FO 22. 20. Mikrofilm i RA.

den engelske konge rettet digt af P. A. Heiberg [46], taler han om »the rising spirit of rebellion and anarchy in this country«. Han mener endvidere, at det ville være til gavn for landet, om den engelske konge og hans allierede, især den russiske kejserinde, ville kræve de franske agenter fjernet, om fornødent under trussel om suspension af al handel med landet [47].

Den 2. august nævner Hailes, at der dagligt kommer franskmænd til staden, og at en eksplosion snart kan befrygtes, og han omtaler derefter kort tømrernes »tumult«. I de følgende indberetninger omtaler han indgående svendenes arbejdsnedlæggelse. Han synes tilbøjelig til at se en sammenhæng mellem disse uroligheder og begivenheder, der omtrent samtidig fandt sted andre steder i Centraleuropa, og citerer A. P. Bernstorff for at have sagt, at tolv af lederne fra en nylig stedfunden folkelig tumult i Prag er fundet blandt de uregerlige svende i København [48].

Men i øvrigt er han mest tilbøjelig til at give den danske regering skylden for de alvorlige begivenheder. Den har opmuntret nye og tøjlesløse folkelige meninger og ikke hindret de franske i »at bringe deres tøjlesløse synspunkter til udførelse« [49]. I det hele taget er Hailes temmelig foruroliget over den danske regerings, som han har opfattet det, profranske sympatier, og kritisk over for de indrømmelser, der blev givet »de oprørske svende« [50].

Også i nogle danske breve kan man finde en vurdering af begivenhederne. Disse er yderligere interessante ved, at de har tilknytning til de højeste regeringskredse, og de vidner om, at man i de ansvarlige kredse har betragtet uroen med nogen bekymring, men dog bagefter har taget ret afslappet på det hele.

Det drejer sig om nogle breve til C. D. F. Reventlow dels fra A. P. Bernstorff, dels fra Carl Wendt [51]. I et brev af 5. september nævner Bernstorff til Reventlow kort, at »der var et øjeblik, hvor forholdene i København syntes temmelig betænkelige«, men i øvrigt er det mere forholdet til England, der optager ham [52]. Derimod går Carl Wendt mere i detaljer. Den 13. august skriver han til Reventlow, efter egen angivelse

46. Digtet »Vor Klub er dog er herlig Sag« var trykt i Den danske Tilskuer og skaffede Heiberg en retssag og en dom på halsen. H o l m. (1888), s. 149.
47. Brev 21.6.94.
48. 9. aug., jfr. 12. aug.
49. Ibid.
50. Se f. eks. 26.8., hvor Hailes taler om den fuldendte forståelse mellem den danske regering og de franske, som det altid har været hans opfattelse har eksisteret.
51. Rev. Pap., s. 39 og 118f.
52. S. 36.

på Bernstorffs foranledning, om urolighederne. Der var, beretter han, virkelig noget foruroligende i tumulterne. Man måtte tro, at de blev ledet underhånden, og at der lå mere vidtrækkende hensigter skjult bag. I denne forbindelse fortælles, at en person lørdag aften (den 9. august) afleverede et anonymt brev på Frederiksberg slot, hvor kronprinsen residerede, hvori det hævdedes, at garnison og borgerskab i København var i oprør og bl. a. på vej mod slottet. Det vakte naturligvis stor ståhej, men viste sig at være falsk alarm. Efter Wendts opfattelse var det sandsynligvis et trick for at få kronprinsen til at tage overilede forholdsregler, som senere kunne bruges imod ham. I brevet lægger Wendt skylden for udviklingen på styret i København. Overpræsidenten og politimesteren ville blive afskediget. Det er – synes hans mening at være – regeringens forholdsregler, der har genskabt roen i byen. Men hans vurdering af hele sagen er dog, at man ikke kan sige, »at der har været egentlig tumult! Men ond vilje var der . . .« I nogle følgende breve, af 16. og 23. aug. nævnes, at alt nu er roligt i byen [53].

Tømrersvendene

Baggrunden for tømrersvendenes arbejdsnedlæggelse har tidligere været berørt. Den nedsatte kommission, der jo bl. a. havde til opgave at undersøge lavsurolighederne, nåede i sin konklusion frem til, at uroen især skyldtes et modsætningsforhold mellem mestre og svende. Man skrev om årsagerne til urolighederne i kommissionens forestilling til kongen:

»Af det i forberørte samlinger omhandlede, og af den for Kommissionen viste opførsel fra håndværkssvendenes side, har man den mest grundede formodning om, at deres hensigt aldeles ikke har været, at opsætte sig mod Deres Majestæt, eller at afstedkomme oprør, men at den uorden, som foregik, var en følge af uvilje mod mestrene, og hidrørte egentlig fra uvidenhed om lovene, formentlig om lidte fornærmelser, misforståelse af de anvisninger, efter hvilke enhver, som tror sig fornærmet, bør søge sin ret, samt endeligen fra de vedtægter og fremmede skikke, som, efter almindelige lav-fordomme, ikke sjælden agtes mere og følges nøjagtigere end landets love overalt i de stater, hvor lavsvæsen har sted.« Kommissionen fandt denne opfattelse bestyrket af, at svendene villigt vendte tilbage til deres arbejde, da den gav dem besked derpå [54].

I samtiden var der dog også iagttagere, der betragtede lønkravet som

53. S. 118–20.
54. Tr. prot., s. 107.

det egentlige i sagen [55]. Denne opfattelse havde også Nyrop, der i sin behandling af emnet hævdede, at »spørgsmålet om lønnens størrelse ... ubetinget er bevægelsens hovedpunkt«, det var »nerven i sagen« [56]. Det forekommer, at man må give Nyrop ret. Andre faktorer, som de af kommissionen nævnte, kan vel have spillet en rolle, men i svendenes skrivelser i konflikten spiller lønspørgsmålet – som tidligere nævnt – en væsentlig rolle. Man kan i denne forbindelse også pege på et bemærkelsesværdigt – men desværre enestående – udsagn fra en af de anholdte svende til politiretten. På rettens spørgsmål, om han ville gå i arbejde igen, svarede han nej, idet han tilføjede, at det mellem svendene var afgjort, at de ikke ville gå i arbejde, før end de fik den løn, de ville have [57].

Det er for nylig indvendt, »at svendenes reallønninger lå højere end hævdet af svendene i deres argumentation for højere løn«. Baggrunden for denne opfattelse uddybes desværre ikke [58]. Mestrene påstod selv, at der til lønnen kom 4 sk. ølpenge, således at mindstelønnen var 2 mk 4 sk. [59], og opgørelse fra forskellige mestre over svendelønninger synes at bekræfte, at i hvert fald for nogle svendes vedkommende lå lønnen over de 2 mk. 8 sk., der blev stillet krav om. Det drejer sig om lønningerne for de svende, der på de øvrige svendes vegne havde skrevet under på ansøgningen til magistraten om lønforhøjelsen [60]. Der er imidlertid her tale om et højst tendentiøst materiale, hvis sigte utvivlsomt er at argumentere for, at der ikke var nogen grund for magistraten til at fastsætte en bestemt løn, især da flere tjente mere end denne løn. Dertil kommer, at de svende, der konkret gives tal for, og som er svendenes ledere, ikke hører til de yngste eller senest ankomne, hvorfor det formentlig er tvivlsomt, om deres lønninger er repræsentative for svendenes som helhed.

Som det senere skal ses, tilhører de strejkende i høj grad de yngre aldersgrupper, ligesom i vid udstrækning de senest ankomne blandt de fremmede, stort set tyske svende synes at have tilsluttet sig arbejdsnedlæggelsen. Det kan være disses utilfredshed med det almindelige lønniveau, der har slået igennem, først i ønsket om lønforhøjelsen, og senere i arbejdsnedlæggelsen. Christiansborgs brand i februar kan muligvis have lokket flere »fremmedarbejdere« til byen end normalt, og der var i Kø-

55. Se f. eks. Betænkninger.
56. N y r o p, s. 163.
57. 3. prot. nr. 2, s. 526, afhøring nr. 37.
58. E d i t R a s m u s s e n i »Historikermøde«, s. 101.
59. RA, DK F 84 b, 48.
60. Ibid. nr. 9.

benhavn i 1794 på grund af store byggeforetagender forsamlet meget over tusinde [61] udenlandske svende, ca. 25 % af det samlede antal. På den anden side synes der dog ikke at være tale om et overskud af arbejdskraft, snarere tværtimod; i hvert fald er et af tømrermester Hallanders argumenter for at nægte sine svende rejseseddel, at han »ikke kunne undvære dem i denne travle tid« [62].

Prisniveauet i København var i 1794 stigende. Efter en kortere nedgangsperiode var der i 1791–92 begyndt en opadgående bevægelse, der skulle vise sig at kulminere i 1795 [63]. Det kan meget vel tænkes, at et sådant forhold, der med stagnerende lønninger nødvendigvis måtte give ringere levevilkår, har spillet en væsentlig rolle i svendenes motivering. Forholdet er kendt andre steder i Europa i denne tid, hvor øgede leveomkostninger førte til uroligheder i samfundets dårligst stillede klasser [64]. At der samtidig som nævnt var rigeligt arbejde i København, kunne kun gøre tidspunktet gunstigt for svendene til at forsøge at forbedre deres kår. Det er et velkendt fænomen ved strejker, at der er større chancer for at få held med at tvinge arbejdsgiveren til at imødekomme lønkrav, når markedsforholdene er gode [65].

Svendene forsøgte som omtalt først at få opfyldt deres ønsker ad de normale kanaler. Denne mulighed for på fredelig måde at fremsætte deres misfornøjelse måtte imidlertid synes lukket efter affæren omkring Hallanders to svende. Der var gået tre uger, siden anmodningen om lønforhøjelsen var fremsat, og denne sag kunne kun understrege myndighedernes ikke-imødekommende holdning over for svendene, samtidig med at det umuliggjordes, at man eventuelt rejste bort i utilfredshed med forholdene.

Fra undersøgelser af kollektiv adfærd ved man, at begivenheder, der opfattes som en spærring af muligheden for protest ad fredelig vej, kan virke som en faktor, der kan udløse fjendtlighed og endda vold [66]. Dommen over Hallanders svende kan opfattes som en sådan faktor, og den følgende dom over svendenes tillidsmænd kan kun have forstærket indtrykket og bestyrket svendene i deres forehavende.

Ovenstående rekonstruktion har naturligvis hypotesens karakter. Det kan overvejes om andre faktorer kan have haft indflydelse på stem-

61. Alb. Olsen. Hist. Med. Kbh. 1928, s. 113.
62. Hallanders avertissement i Adresseavisen 8. aug., s. 2.
63. Thestrup, kap. 7 og 9. Fig. 8, 11, 12, 14, 22.
64. Rudé 1959, Williams.
65. Hiller: s. 126f.
66. Smelser: Kap. VIII, passim 247ff.

ningen blandt svendene. En samlet vurdering af de allerede undersøgte tilkendegivelser må føre til det resultat, at kun ganske få, som den øjensynligt stærkt revolutionsforskrækkede mr. Hailes, der så franske agenter allevegne, har opfattet tømrerstrejken og begivenhederne omkring denne som udtryk for en del af en almindelig europæisk uro i disse år.

Det kan naturligvis ikke afvises, at den franske revolution har gødet jordbunden for protester mod de bestående forhold af den art, som tømrersvendenes arbejdsnedlæggelse er et udtryk for. Der kan også peges på en række foreteelser i Europa omtrent samtidig. Netop i foråret og sommeren fandt en række strejker sted i Paris [67], og i Dresden var der i løbet af sommeren en urolighed blandt skræddersvendene, der blev slået ned med våbenmagt [68].

I de øverste danske regeringskredse verserede rygter om, at strejken var inspireret og ledet udefra. Hailes fortalte, som berørt, sin regering, at Bernstorff den 7. august til ham havde sagt, at »tolv af lederne i en folkelig tumult i Prag for nylig var blevet opdaget blandt de genstridige arbejdere her«, og den engelske minister hæfter sig i brevet ved det bemærkelsesværdige, at dette røre skulle finde sted nøjagtigt samtidig med det, der foregik »i Hamburg, Dresden og andre egne« [69].

Det har ikke i det anvendte materiale været muligt at efterprøve Hailes' påstande. Der verserede under uroligheder i København mange rygter. Nogle ville vide, at uroen var iværksat af den franske revolutionsregerings repræsentant i København, andre at det var den engelske minister, der stod bag [70]. Ingen af disse hypoteser kunne bevises, og i hvert fald er der intet som helst i Hailes' indberetninger, der blot antyder en sådan forbindelse.

Om alle disse ting derfor har spillet nogen rolle i begivenhedsforløbet får stå hen. I hvor høj grad svendene, der jo i kraft af det store islæt af tilrejsende fremmede svende, der var, kan have været påvirket i deres almindelige holdning af disse europæiske begivenheder kan næppe måles, selv om der var et ganske pænt tilskud fra Sachsen blandt de tyske svende (jfr. senere). Men man kan måske gennem de oplysninger om svendene, der blev indsamlet af politiretten, forsøge at sige noget mere om svendene som gruppe, end det tidligere er gjort, og dermed få føjet et par nuancer til billedet af denne arbejdsnedlæggelse.

67. R u d é 1959, kap. IX.
68. Se f. eks. Politisches Journal, aug. 1794, s. 837.
69. 9. aug., jfr. note 45.
70. Jfr. f. eks. sag nr. 504/2709 ved politiretten, 2. prot. nr. 1, s. 224ff, og N y r o p, s. 172.

Afhøringerne af de 202 svende, der arresteredes i tømrerkroen i Adelgade den 5. august, affødte en række informationer om alder, fødested, civilstand, bopæl, i en række tilfælde for udenlandske svendes vedkommende opholdstid i København, og endelig svar på rettens spørgsmål, om de var villige til at gå i arbejde igen; her anføres for de fleste af dem, der svarer nej, samtidig en begrundelse for dette svar. I København var der i august 1794 ca. 450 tømrersvende (1793: 431, 1794 ved årets udgang: 479) [71]. De 202 anholdte svende tæller næppe alle strejkende eller sympatisører og naturligvis heller ikke alle ikke-sympatisører. Det er dem, der på et givet tidspunkt opholdt sig i Adelgade på kroen og derfor blev taget. Det er vel rimeligt at regne med, at det hovedsageligt har været de mest aktive, men der er ingen garanti for, at det var de eneste aktive – lige så lidt som der er nogen garanti for, at de ikke-tilstedeværende ca. 250 svende var negative over for arbejdsnedlæggelsen – eller for den sags skyld positive. Dette rejser selvfølgelig en række problemer, hvis man vil udnytte materialet til at sige noget om tømrersvendene som sådan i København i sommeren 1794 (aldersfordeling, national sammensætning, civilstand, antallet af strejkende etc.). Men en undersøgelse af de godt 200 svende, vi her har kendskab til, kan måske alligevel give nogle antydninger om svendenes mulige bevæggrunde til arbejdsnedlæggelsen, og de oplysninger vi kan opnå om gruppen som helhed og om den strejkende og ikke-strejkende del af gruppen kan nok være af interesse. Materialet giver tillige mulighed for, at man kan få nogle oplysninger om svendene inden for et enkelt lav, som sikkert også kan skaffes ved hjælp af folketællingsmateriale, men på bekostning af en langt større arbejdsindsats.

Anvendelsen af materialet rejser en række metodiske problemer, der i princippet ikke adskiller sig fra de problemer, et folketællingsmateriale rejser [72]. Er f. eks. alder og fødested korrekt angivne, har retsskriveren refereret korrekt etc. Fejl kan påvises, således i enkelte angivelser om antallet af børn (en oplysning, der i øvrigt ikke er benyttet i det følgende): de dømte og deporterede svendes efterladte hustruer og børn fik ved kronprinsens mellemkomst udbetalt et vist beløb ugentlig pro persona i understøttelse, og af regnskabet herfor fremgår det, at enkelte

71. RA, DK F 84 b, nr. 48, T h a a r u p: *Belovede tillæg,* tabel over for s. 60. Det er naturligvis et spørgsmål om tallet ultimo juli var større eller mindre. Ca.-tallet er i hvert fald ikke ganske tilfredsstillende at operere med. Tallet stemmer i øvrigt ikke overens med nogle opgivelser fra Tømrerlavet til Københavns magistrat fra dec. 1798. Heri angives tallene sådan: 1793: 338, 1794: 461. Begge år regnes der med, at ca. 80 er løse, dvs. kommende og atter rejsende, svende. N y r o p, s. 183 note.
72. Se herom E l k l i t, s. 16–91.

Tabel 1. *De arresterede svende fordelt efter holdning til arbejdsnedlæggelsen og alder (i %).*

Alder	Strejkende	Ikke-strejkende	I alt
17–19	2	8	4
20–24	40	19	32
25–29	34	15	27
30–34	12	14	13
35–39	6	10	7
40–44	3	9	5
45–49	2	6	3
50–54	1	8	3
55–59	1	4	2
60–65	–[a]	1	0[b]
Uoplyst	1	5	2
I alt	100	100	100
Antal	124	78	202
Gennem-snits-alder	27,4	33,3	29,9

[a] betyder her som i de øvrige tabeller, at der ingen personer er i den pågældende kategori.

[b] Betyder her som i de øvrige tabeller, at der er »rundet ned« til 0, dvs. mindre end ½ %.

ikke har opgivet det rigtige antal børn til retten [73]. Materialet skønnes dog trods disse forbehold anvendeligt til en talmæssig analyse*).

Det må naturligvis understreges, at det at fordele svendene efter en række bestemte kategorier, *ikke* forklarer, hvorfor de strejkede. Man kan sige noget om karakteristiske træk ved de opstillede grupper, og dette kan give fingerpeg om, hvorfor de mennesker, den enkelte gruppe bestod af, handlede, som de gjorde. Men beskrivelsen af gruppen er ikke i sig selv forklaringen på dens handlinger.

Aldersfordeling

Den samlede aldersfordeling blandt de anholdte svende fremgår af tabel 1. Det viser sig, at mere end halvdelen befinder sig i tyverne, med

* Jeg skylder lektor Ole Tonsgaard, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, tak for råd og bistand i forbindelse hermed. Ansvaret for fejl og mangler er naturligvis mit.

73. RA, DK F 84 b, nr. 32 c, jfr. politiretten 2. prot. nr. 2, afhøring nr. 3, 47, s. 268, 274.

Tabel 2.1. *De arresterede svende fordelt efter holdning til arbejdsnedlæggelse og civilstand og på alder (i %).*

Alder	Strejkende		Ikke-strejkende	
	ugift[a]	gift	ugift[a]	gift
17–19	2	–	8	–
20–24	39	–	19	–
25–29	33	1	9	6
30–34	9	3	5	9
35–39	3	2	5	5
40–44	2	2	1	8
45–49	1	1	–	6
50–54	–	1	3	5
55–59	1	–	–	4
60–65	–	–	–	1
Uoplyst	1	–	1	4
	90	10	51	49
I alt	100		100	
Antal	111	13	40	38

[a] Alle, for hvem civilstand er uoplyst, er regnet som ugift. De deporteredes hustruer blev understøttede, og ingen uoplyst kan ad denne vej konstateres som gift (jfr. RA, DK F 84 b, no. 32). Der er i alt tale om 8 i gruppen strejkende og 1 ikke-strejkende.

tyngdepunktet mellem 20 og 24 år. Den samlede gennemsnitsalder er 29,9 år. Om ellers hypotesen om, at de anholdte må høre til de mest aktive i arbejdsnedlæggelsen, holder stik, må denne i første række i høj grad, hvad alderen angår, være et udtryk for de unges misfornøjelse. Dette forhold bliver desto tydeligere, om man deler gruppen op i dem, der på politirettens spørgsmål af den ene eller den anden grund nægtede at gå i arbejde igen (de *strejkende*) og i dem, der erklærede sig villige til straks at genoptage arbejdet (de *ikke-strejkende*). I endnu mere markant grad ligger tyngdepuntet blandt de strejkende mellem 20 og 29 år (ca. 73 % af denne gruppe), mens der kan konstateres en større spredning i gruppen af ikke-strejkende (ca. 34 % af gruppen er mellem 20 og 29 år). Billedet aftegner sig også i gennemsnitsalderen, der for de to gruppers vedkommende er henholdsvis 27,4 og 33,3 år.

Civilstand

Også med hensyn til svendenes ægteskabelige stilling lader der sig iagt-

Tabel 2.2. *De arresterede svende fordelt efter civilstand og holdning til arbejdsnedlæggelsen (i %).*

	Ugift	Gift	I alt
Strejkende	74	25	61
Ikke-strejkende	26	75	39
I alt	100	100	100
Antal	151	51	202

tage nogle karakteristiske forskelle på de to grupper. Disse forskelle er ikke uden forbindelse med aldersfordelingen. I betragtning af at alderen for ægteskabs indgåelse dengang lå højere end nu, er det kun at forvente, at en stor del af svendene er ugifte, og at dette forhold er mest fremtrædende blandt de strejkende svende. Det fremgår af tabel 2.1., at dette også er tilfældet.

Som det også fremgår af tabellen, lader der sig iagttage en iøjnefaldende forskel på strejkende og ikke-strejkende: ca. 90 % af de strejkende, men kun ca. halvdelen af de ikke-strejkende er ugifte.

Også med hensyn til fordelingen på civilstand inden for hele gruppen af arresterede svende kan der ses klare forskelle. Omkring 3/4 af de ugifte svende strejker, mens forholdet er lige det modsatte for de gifte svendes vedkommende (tabel 2.2.).

Der er altså her en sammenhæng mellem civilstand og strejkedeltagelse. Nu må man imidlertid antage, at en del af denne sammenhæng skyldes, at strejketilbøjeligheden, som vi har set, er større blandt unge end blandt ældre, og at der netop er flere unge i den ugifte gruppe end i den gifte. Der er derfor foretaget en beregning af, hvor mange strejkende og hvor mange ikke-strejkende, der ville have været inden for de to civilstandsgrupper, såfremt de havde samme aldersfordeling. Som fælles sammenligningsgrundlag – standard – er brugt den samlede aldersfordeling for tømrersvendene (tabel 2.3.).

Af tabellen fremgår, at sammenhæng med civilstand og strejkedeltagelse svækkes tydeligt, men stadig er meget markant, således at det kan siges, at civilstanden ugift i sig selv giver en langt større tilbøjelighed til at fortsætte arbejdsnedlæggelsen end civilstanden gift. Det må bemærkes, at denne beregning på grund af de små tal kan være usikker.

Det kan næppe forbavse, at der netop blandt de etablerede, familiefædrene, er en større tilbøjelighed til over for myndighedernes krav og

Tabel 2.3. *De arresterede svende fordelt efter civilstand og holdning til arbejdsnedlæggelsen. Beregnede tal (i %).*

	Ugift	Gift	I alt
Strejkende	72	48	66
Ikke-strejkende	28	52	34
I alt	100	100	100
Antal	148	48	196

Tallene er beregnet under forudsætning af, at aldersfordeling for gifte svende = aldersfordeling for ugifte = aldersfordeling for ugifte + gifte (såkaldt standardberegning). De for alder 6 uoplyste (jfr. tabel 2.1.) er ikke medregnede.

samtidige trussel om fængsling at give efter og vende tilbage til arbejdet. Det var jo i langt højere grad dem, der havde noget at tabe ved en fortsat arbejdsvægring end de unge, ugifte svende, der, som det skal ses, i vid udstrækning netop ikke var etablerede, men derimod tilvandrede udenlandske – og det vil i praksis næsten udelukkende sige tyske – svende. En stor del af disse har formentlig ikke haft til hensigt at forblive i landet ud over en forholdsvis kort periode.

Fødested

Det var allerede i samtiden den almindelige opfattelse, at det var de tyske svende, der stod bag strejken, og at det netop var deres tyskhed med de tyske svendeskikke, der var drivkraften. Vi har allerede mødt denne opfattelse i Den Viborger Samler, og så tidligt som i de første dage efter uroens begyndelse findes den udtrykt hos nogle af svendene. Det gælder således de danske bisiddere blandt svendenes lavsrepræsentanter, der over for politiretten den 31. juli erklærede, at det var de tyske svende der var uroens bagmænd [74]. Samme dag hævdede også mestrene dette, idet de påstod, at det var 30 tyske svende, der styrede de øvrige [75]. Også hos regeringen var dette den fremherskende opfattelse, og både deportationen af de dømte svende og bekendtgørelsen om, at fremmede svende kunne få lov at rejse med det samme, ligesom en bekendtgørelse af 11. august om, at danske svende ikke længere behøvede at have været i udlandet for senere at opnå mesterskab, understreger et ønske om at slippe af med den tyske indflydelse.

74. 2. prot. nr. 1, s. 173, 175ff.
75. Ibid., s. 165.

Men vi har tillige set, at tømrermestrene trods alt ikke ønskede så vidtgående skridt, i hvert fald hvad angår deportationen. Den fremmede arbejdskraft har spillet en betydelig rolle i tømrerfaget i København. I en rekapitulation fra den københavnske rådmand Pontoppidan over antallet af fremmede håndværkssvende i København fra oktober 1794, anslås tallet for udenrigske tømrersvende til ca. 250, dvs. godt 50 % af det samlede tal [76]. Det er ganske vist ikke klart, hvad kriteriet for »de fra udenrigs stæder her værende håndværkssvende« er (er f. eks. i København mangeårigt boende, fast etablerede svende medregnede?), og ligeledes kan Pontoppidans hensigt med opgørelsen – at vise de udenlandske svendes fordærvelige indflydelse på landets økonomi – have medvirket til, at tallet er noget overdrevet. Men det er dog indlysende, at det tyske element har været et meget væsentligt tilskud til arbejdsstyrken. Vanskeligheden ved at beregne et nogenlunde nøjagtigt tal for dette element fremgår også af, at tømrerlavet i 1798 regner med ca. 80 løse, dvs. kommende og atter rejsende, svende årligt [77].

Tanken om, at arbejdsnedlæggelsen var de tyske svendes værk, er senere blevet overtaget af C. Nyrop og flere af de ham afhængige historikere. Nyrop har dog underbygget den med tallet for tyske og danske svende blandt de 202 anholdte, hvoraf det klart fremgår, at det danske islæt er i mindretal:

»Af 78, som faldt til Føje var:
47 dske., 1 slesv., 1 isl., 2 svenske, 1 neger, 3 holst., 23 tyske.

Af 124, som blev dømte var:
20 dsk., » slesv., 1 isl., 2 svenske, » neger, 3 holst., 98 tyske« [78].

Nyrops tal er imidlertid ikke problemfrie. En ting er, at flertallet af svende er tyskfødte, men det er et spørgsmål om ikke en del af dem har opholdt sig så længe i København, at det næppe er rigtigt at betragte dem som tyske i den forstand, at de på samme måde er underlagt tysk sæd og skik som de kun midlertidigt i København værende tyske svende. Ligeledes har flere af dem stiftet familie og må derfor sikkert betragtes som så etablerede, at fødestedsoplysningen næppe er relevant i en diskussion om den rolle, det tyske element spillede i arbejdsnedlæggelsen.

Holder man sig strengt til fødestedet, er af de 202 svende 69 (34 %) født i kongeriget, Slesvig medregnet. Af resten er hovedparten født i Tysk-

76. RA, DK F 84 c, nr. 39.
77. Jvf. note 71.
78. N y r o p s. 173.

Tabel 3. *Ugifte[a] arresterede svende fordelt efter holdning til arbejdsnedlæggelsen og nationalitet (i %).*

	Strejkende	Ikke-strejkende	I alt	Antal
Dansk	14	63	27	41
Tysk[b]	84[c]	30[d]	70	105
Nordisk	2	8	3	5
I alt	100	100	100	
Antal	111	40	151	

[a] uoplyste regnes som ugifte, jfr. tabel 2.1.
[b] herunder polsk og ungarsk.
[c] heraf 1 netop kommet og 3 med lang tids ophold.
[d] heraf 3 netop kommet, 2 med lang tids ophold og 2 i alderen 50 år (i alt 7 ud af et antal på 12).

land (heri medregnet Holsten), og dertil kommer enkelte fra det øvrige Norden (Sverige, Norge, Island). En nøjere opgørelse over hvilke af disse tyskfødte, der kan regnes som fastbosiddende i København, lader sig ikke gøre. Men det kan være rimeligt i en undersøgelse af de tyske svendes betydning at udskille de gifte og koncentrere sig om de ugifte svende som den gruppe, der i mindst udstrækning vil være bundet af familiehensyn, og hvor i hvert fald alle »løse« vil være at finde (Tabel 3).

Ser vi først på gruppen af ugifte svende som helhed, kan det konstateres, at der blandt de strejkende er en stor majoritet af tyske svende, mens der blandt de ikke-strejkende er en noget mindre majoritet af danskfødte svende. Det må endvidere bemærkes, at gruppen af tyske svende blandt de ikke-strejkende er lidet karakteristisk ved, at der heri er indregnet 3, der, som det hedder i forhørsreferatet, »kom i går«, og derfor ikke kan have været involveret i uroen, samt to, der har været i byen i lang tid (29 og 12 år) og to ældre svende på 50 år.

Vi har tidligere konstateret en udpræget overvægt af aldersgrupperne 20–29 i hele gruppen af strejkende svende, mens der var en mere jævn fordeling blandt de ikke-strejkende. Trækker vi de tyskfødte svende ud og betragter dem for sig bliver dette forhold endnu mere udtalt, ligesom det også ved en betragtning af civilstandsfordelingen ses, i hvor ringe grad netop de gifte tyske svende har været tilbøjelige til at fortsætte arbejdsvægringen efter myndighedernes indgriben (tabel 4.1. og 4.2.).

Sammenhængen mellem civilstand og strejkedeltagelse svækkes også her, men ikke i nær samme grad, som det var tilfældet i tabel 2.3. Der

Tabel 4.1. *Arresterede tyskfødte svende fordelt efter holdning til arbejdsnedlæggelsen og civilstand og på alder (i %).*

	Strejkende		Ikke-strejkende	
	ugift	gift	ugift	gift
17–19	–	–	–	–
20–24	38	–	(19)[a]	–
25–29	40	1	(7)	(4)
30–34	7	1	(4)	(15)
35–39	4	2	(4)	(4)
40–44	1	1	(4)	(7)
45–49	1	–	–	(7)
50–54	–	1	(7)	(11)
55–59	1	–	–	(7)
uoplyst	1	–	–	–
I alt	93	6	(45)	(55)
	100		100	
Antal	99		27	

[a] Procenttal er sat i parentes, hvis beregningsgrundlaget er mindre end 35.

Tabel 4.2. *Arresterede tyskfødte svende efter civilstand og holdning til arbejdsnedlæggelsen (i %).*

	Ugift	Gift	I alt
Strejkende	89	(29)	79
Ikke-strejkende	11	(71)	21
I alt	100	100	100
Antal	105	21	126

Foretages der en standardberegning på disse tal i lighed med den, der er foretaget for alle de arresterede svende i tabel 2.3., fremtræder sammenhængen mellem de tyske svendes civilstand og strejkelyst meget tydeligt. Som standard er her brugt den samlede aldersfordeling for de tyske svende (tabel 4.3.).

er altså en klar sammenhæng mellem civilstand og strejkelyst blandt de tyske svende.

De allerede opstillede tabeller turde vise, at de ugifte, unge tyske svende har spillet en fremtrædende rolle i begivenhederne, eller i hvert

Tabel 4.3. *Arresterede tyskfødte svende efter civilstand og holdning til arbejdsnedlæggelsen. Beregnede tal (i %).*

	Ugift	Gift	I alt
Strejkende	86	(38)	78
Ikke-strejkende	14	(62)	22
I alt	100	100	100
Antal	104	21	125

Tallene er beregnet under forudsætning af, at aldersfordeling for gifte svende = aldersfordeling for ugifte svende = aldersfordeling for ugifte + gifte. Den ene for alder uoplyste (jvf. tabel 4.1.) er ikke medregnet.

fald i den gruppe, der anholdtes på herberget den 5. august. Dette bekræfter så vidt samtidens bedømmelse og Nyrops konklusioner. Er det muligt at trænge længere ind i problemstillingen?

Vi har set, hvorledes de danskfødte svende efter statsmagtens indgriben i strejken ikke var synderligt ivrige efter at fortsætte arbejdsnedlæggelsen. Det spørgsmål kan, som tidligere berørt, rejses, i hvor høj grad de ugifte tyske svende er en homogen gruppe, om ikke en del af dem har opholdt sig så længe i landet, at de må betragtes som mere eller mindre fastboende, og om dette eventuelt afspejles i gruppen af anholdte. Sagt på en anden måde: i hvor høj grad var gruppen af ugifte tyske svende, der synes at have været toneangivende i den her behandlede gruppe, under indflydelse af nytilkomne til byen eller af folk, der havde boet i byen gennem længere tid, og dermed muligvis var mere eller mindre tilpasset de danske forhold?

Ved den ene af politirettens afdelinger blev alle tyskfødte svende spurgt om, hvor længe de havde opholdt sig i staden, ved en anden af afdelingerne blev enkelte stillet over for det samme spørgsmål, men desværre er det ikke dér gennemført konsekvent, og ved den tredie afdeling bekymrede man sig slet ikke om dette forhold [79]. For de ugifte svendes vedkommende, som blev spurgt, viser det sig, at ca. to trediedele har opholdt sig i byen i mindre end et halvt år (tabel 5). De er altså kommet med eller efter vinterens ophør (og i øvrigt efter Christiansborgs brand, som vel kan have lokket nogle bygningshåndværkere til byen), og må

79. Hhv. 2. prot., 3. prot., 1. prot.

Tabel 5. *Ugifte tyske svende fordelt efter holdning til arbejdsnedlæggelsen og opholdstid i København (i %).*

	Strejkende	Ikke-strejk.	I alt	Antal
Under 1/2 år	(68)	(43)[a]	63	26
Over 1/2 år	(32)	(57)[b]	37	15
I alt	100	100	100	
Antal	34	7	41	
Uoplyst	59	5	64	

[a] Alle (i alt 3) ankommet »igår«.
[b] 2 (af 4) har været her 5/4 år, 2 hhv. 29 og 12 år.

betragtes som »løse« [80]. Det er endvidere bemærkelsesværdigt, at i realiteten ingen af de nytilkomne svende, vi har oplysning om, vil ophøre med arbejdsnedlæggelsen, idet de 3, der er anført blandt de ikke-strejkende, alle netop er kommet til byen og derfor ikke engang har fået arbejde.

Som overalt ved anvendelsen af dette talmateriale rejser repræsentativitetsproblematikken sig. Der er næppe tale om et systematisk udvalg, idet afhøringerne ved de forskellige afdelinger næppe er foregået efter nogen særlig udvælgelse af, hvem der skulle føres for hvilken dommer. På den anden side kan der ikke siges noget om, hvor stor en del af det samlede antal nytilkomne svende, der er tale om, ligesom tallet er for lille til, at der kan lægges afgørende vægt på resultaterne. Men at netop de nye af de tyske svende har været ledende, synes bekræftet af en indberetning over svende, der er »rømt fra arbejdet«, som vi har fra en tømrermester, dateret den 4. august [81]. Han havde 31 mand i arbejde på forskellige arbejdssteder i København. Af disse arbejdede 1 af og til i de urolige dage, mens resten forlod arbejdet den 30. eller 31. juli. Efter navnene at dømme er ca. to trediedele af disse tyskere, og ud for 13 er der skrevet »kommet i sommer«. Disse sidstnævnte forlod alle arbejdet

80. Det er karakteristisk, at bygningsfagene fik en stærk fremgang i antal af svende efter Københavns brand i sommeren 1795. Der må formentlig være tale om udenlandsk arbejdskraft i vid udstrækning. Jvf. T h a a r u p, *Belovede tillæg,* tabel overfor s. 60.

81. Zimmers indberetning, jvf. note 5; Det er lykkedes – med en usikkerhedsmargin over for navnelighed – at identificere 13 af disse personer blandt de anholdte. 9 vil fortsat strejke, mens 4 vil gå i arbejde. Af dem, der er kommet i sommer, genfindes 9 (7 strejker, 2 gør det ikke).

den 30. juli sammen med en, der var »kommet i vinter«, og yderligere 2. De øvrige gik først den 31.; 3 vendte tilbage den 2. august. Det er fristende at opfatte de 13, der er »kommet i sommer«, som nytilkomne fra udlandet og dermed se hypotesen om, at uroen havde sit stærkeste grundlag blandt denne gruppe tyske svende bekræftet. Men det kan dog ikke udelukkes, at der med ordene blot menes »kommet i *mit* (Zimmers) arbejde i sommer«.

Begrundelse for at strejke

Diskussionen har så vidt taget sigte på at undersøge, om nogen bestemt gruppering har ført det store ord blandt tømrersvendene i forbindelse med arbejdsnedlæggelsen. Det synes ikke urimeligt dristigt at fastslå, at de ugifte nytilkomne tyske svende har haft en betydelig vægt i den hårde kærne, nemlig blandt dem, der også efter øvrighedens indgriben ønskede at fortsætte konflikten.

Jeg har tidligere været inde på at drøfte baggrunden for konflikten, og har – som flere andre i den forbindelse – hæftet mig ved ønsket om lønforhøjelse, som måske den væsentligste faktor i svendenes vægring ved at genoptage arbejdet efter arbejdsnedlæggelsen den 30.–31. juli. Det spørgsmål kan vel imidlertid stilles, om dette motiv i alle de individuelle tilfælde har været det afgørende. Vi har set, at det i en politirapport har været nævnt, at flere af svendene først og fremmest gik med af frygt for, hvad de øvrige svende kunne finde på at gøre mod dem [82]. Nu er dette jo kun én iagttagelse, der meget vel kan være farvet af bestemte forventninger hos betjentene, både om hvad deres overordnede ønskede at få at vide, og om at en sådan temmelig uhørt uorden måtte være nogle fås værk, som de øvrige mere eller mindre nødtvungent gik med til.

Der er i forhørsmaterialet over de anholdte svende en vis mulighed for at betragte det også fra svendenes synsvinkel, idet de svende, der nægtede at gå i arbejde igen, begrundede deres vægring (Tabel 6). Heller ikke anvendelsen af disse oplysninger er uproblematisk. I hvert fald kan henvisninger til det sociale pres være fremkaldt af en forestilling om, at retten ville se mildere herpå end på en hårdnakket fastholden ved lønkravet. At retten i hvert fald har udøvet en vis pression, vidner flere tilfælde om, hvor den arresterede efter først at have svaret ikke at ville gå i arbejde fortryder og ændrer holdning under forhøret. Ligeledes kan der ligge et problem i, at bestemte motiveringer synes at have domineret ved hver af de tre forhørsledere. Ved 1. protokol falder ca. 71 % under

82. Jfr. note 12.

Tabel 6. *Angivne begrundelser for at fortsætte arbejdsnedlæggelsen blandt de anholdte svende (i %).*

	Alle svende	Svende med under 1/2 års ophold
Solidaritet	34[a]	(9)
Lønforhøjelse	32	(61)
Nej, uden nærmere grund	30	(30)
Frygt for kammerater	2	–
Ingen svar	1	–
I alt	100	100
Antal	124	23

[a] Af 42 angiver 40 at ville gå i arbejde, hvis kammeraterne vil, 2 ønsker deres fængslede kammeraters løsladelse.

solidaritetsgruppen, ved 2. protokol ca. 89 % i lønforhøjelsesgruppen, mens der er en lidt større spredning ved 3. protokol, hvor dog ca. 51 % falder i nej-gruppen. Det ser ud til for 1. og 2. protokols vedkommende, at skriveren har noteret det først afgivne svar ned og derefter automatisk registreret de følgende, der ikke ville gå i arbejde, som svarende det samme. Der er altså allerede af retsskriveren i en vis udtrækning foretaget en tabulering. Det bliver derved ikke muligt at konstatere, om svarene faktisk var været de samme, og det medfører naturligvis, at tallene må betragtes med al mulig forsigtighed. Men selv med disse forbehold kan begrundelserne dog vel give et fingerpeg om, hvor hovedmotiverne bag strejken skal søges.

Af de tre hovedbegrundelser er det eneste konkrete kravet om lønforhøjelse. En lige så stor gruppe angav først at ville gå i arbejde, når kammeraterne ville. Det rejser spørgsmålet, hvad der så kunne få kammeraterne i gang. Man kan hæfte sig ved den tidligere anførte udtalelse om en indbyrdes aftale mellem svendene om ikke at give efter, før lønkravet var opfyldt. Har dette noget på sig, kan det være rimeligt at tillægge dette krav større vægt, end det umiddelbart fremgår, idet svendenes solidaritet med hinanden da har forbindelse hermed. Men også ønsket om at få de fængslede kammerater løsladt, nævnes af nogle og kan have været et vigtigt motiv.

Vi har ovenfor været inde på, at de senest ankomne svende efter materialet at dømme har spillet en ikke ubetydelig rolle. At lønspørgsmålet

har været det væsentligste for dem synes bekræftet af, at omkring to trediedele af de strejkende, der kunne konstateres at have opholdt sig mindre end et halvt år i byen, angiver lønkravet som grund til at fortsætte arbejdsnedlæggelsen. Det bør dog bemærkes, at 13 af de 14 i gruppen, der angiver lønspørgsmålet som begrundelse, er afhørt ved 2. prot., hvor en meget stor del af de adspurgte *af skriveren* rubriceredes således. Jfr. ovenfor.

Tallene synes således at bekræfte de tidligere fremsatte opfattelser. Men det må igen understreges, at en konklusion om tømrerstrejken som sådan, bygget på det her anvendte materiale, nødvendigvis må få karakter af et postulat. Eftersom repræsentativitetsproblematikken omkring materialet er uløst, kan de teorier, der kan opstilles om den strejkende og ikke-strejkende gruppe af svende naturligvis kun gælde for netop disse 202 svende, som vi har oplysninger om. Ikke for den samlede gruppe af tømrersvende i København, hvor ønskeligt det end havde været.

Hvor kom de fra?

Inden vi forlader svendene en enkelt bemærkning om, hvor i Tyskland den udenlandske arbejdskraft kom fra. En opgørelse over alle tyskfødte blandt de 202 svende, strejkende som ikke-strejkende, ugifte som gifte, viser, at langt hovedparten kom – som vel kunne forventes – fra det nordtyske område, nemlig ca. 69 %. Til dette område er medregnet områderne nord for ca. 52° N. B., dvs. Østersøområderne, rigsstæderne Bremen, Hamburg og Lübeck samt Holsten og indbefattet Preussen og Hannover. Ca. 21 % kom fra det mellemtyske område (Sachsen og Schlesien), og kun ca. 7 % fra Sydtyskland og Rhinområdet. Forholdet mellem strejkende og ikke-strejkende inden for de enkelte tre områder er det samme for de tyske svende som helhed (ca. 78 %–22 %).

Den københavnske »pøbel«

Tømrernes arbejdsnedlæggelse og derpå den mere omfattende, næsten almindelige strejke blandt håndværkerne førte, som allerede anført, til en række opløb og optøjer i København. Det vil næppe være berettiget at betragte disse optøjer som en »revolutionær mængde«s handlinger af den karakter, som f. eks. Georges Rudé har behandlet i sine bøger »The Crowd in the French Revolution« og »The Crowd in History«.

Det kunne imidlertid være af en vis interesse at undersøge sammensætningen af en dansk »pøbel«, så vidt det nu er muligt, i disse år, hvor det

Tabel 7. *Tyske svendes fødested.*

Lokalitet[a]	antal	
Bremen	10	
Hamburg	7	
Lübeck	6	
Holsten	5	
Mecklenburg m. v.	21	
Sv. Pommern	5	
Preussen	16	
Hannover	15	
Braunschweig	1	
Nordtyskland	86	69 %
Sachsen m. v.	24	
Schlesien	3	
Mellemtyskland	27	21 %
Rhinområdet	6	
Sydtyskland m. v.	3	
Sydlige Tyskland	9	7 %
Uanbringelige	3	2 %
I alt	125	100 %

[a] Hvor en række steder er sammenfattet under et har kriteriet, udover det i teksten nævnte geografiske, været den politiske enhed.

gærede så meget i Europa. Hvem var det da af Københavns indbyggere, der tog anledning til at deltage i gadeoptøjerne i disse dage, og havde de eventuelt andre hensigter end blot at få sjov i gaden?

De forskellige efterretninger, vi finder i aviser, tidsskrifter og pamfletlitteraturen, giver ikke noget helt klart billede. »*Folkevennen*«, det tidligere omtalte stærkt konservative tidsskrift, taler om, at »en halv snes vilde håndværkssvende fandt for godt at slå en ærlig mands uskyldige vinduer ud«, og at der var tale om »gadeoptøjer, hvori vilde læredrenge og ryggesløse unge mennesker« spillede hovedrollen i pøbelen [83].

Her over for står korrespondenten til *Den Viborger Samler,* der hævder,

83. 29.8.1794, s. 360.

at »alle stænder, velklædt og sletklædt« var med. I mængden var der »store natkapper i hundredvis, og salopper og høje fjer, og velklædte mandfolk, og skomagerdrenge, og embedsmænd og borgere og ripsraps, men ej en eneste håndværkssvend«; tillige gik der »så mange af de såkaldte skikkelige fruentimmer« [84].

Flere skildringer har – som »Folkevennen«, men mere afdæmpet – hæftet sig ved håndværksdrengenes deltagelse, ligesom et kvindeligt element i mængden har faldet i øjnene. Således noterer *Minerva,* at opløbene især bestod af »kåde gadedrenge og nysgerrige kvindfolk« [85]. En af pamfletterne hævder, at »en sværm af håndværks- og andre drenge og tjenestepiger øgede tumulten«. Det blev videre påstået, at studenter havde været med i pøbelen. På den anden side er forfatteren inde på, at håndværkssvendene »har så megen æresfølelse, at de ikke blander sig med drengene«. »Men«, fortsættes der, »drengene opmuntres, når også velklædte tager del i opløbet« [86]. Igen støder vi altså på påstanden om, at mængden ikke blot har bestået af »den ringere og talrigeste klasse« [87], men også har haft deltagelse af borgerskabet, en påstand, som også hævdes i andre skrifter [88].

Rudé har i sine ovenfor nævnte undersøgelser i høj grad benyttet sig af det parisiske politis materiale til at bestemme sammensætningen af mængden eller pøbelen. Også i nærværende tilfælde er det muligt at inddrage et sådant materiale, men desværre er det meget spinkelt.

Efter Politirettens protokoller at dømme fandt der kun få anholdelser sted i forbindelse med gadeuroligheder, formentlig fordi lovens håndhævere som regel var for få og ikke kunne udrette noget. Der er således flere vidnesbyrd om, at mængden har befriet anholdte personer, f. eks. blev den 3. august en underofficer anholdt ved et opløb, da mængden befriede en drukken mand, og 8. august blev en skomagerdreng pågrebet i Farvergade, men igen frataget politifolkene af mængden [89].

Udover de nævnte indeholder dette materiale kun oplysninger om en bødkersvend, en skomagersvend og en snedkersvend (hvoraf de to dømtes for deltagelse i urolighederne) samt en murerdreng, der ligeledes dømtes [90]. Tillige anklagedes en student for at have kastet glas efter

84. 1.9.1794.
85. Aug. 1794, s. 261.
86. Noget til Eftertanke.
87. Politisk og physisk Magasin.
88. Således f. eks. Iris, Den da. Tilskuer, Et par ord.
89. 1. prot. no. 2, s. 161; 1. prot. no. 1, s. 170.
90. Politiretten, 1. prot. nr. 1, s. 155; s. 159; s. 170 og 1. prot. 2, s. 366; Domsprot. ved 1. prot. s. 247f, 2. prot. 1, s. 184 og Domsprot. ved 2. prot., s. 235f.

hestgarden i Gothersgade den 4. august, og der førtes vidner imod ham. Men da han imidlertid havde gjort sig usynlig og ikke kunne føres for retten, afsluttedes sagen ikke [91]. Forskellige vidner blev ført i disse sager, og der blev her fremsat nogle påstande, der ikke adskilte sig synderligt fra, hvad vi allerede er blevet præsenteret for. Et vidne forklarede om et overfald på en vægter i Adelgade den 1. august, at der i forsamlingen var lige så mange fruentimmere som mænd, og en vægter vidnede, at små og store drenge havde kastet sten efter garden den 4. august [92].

Politimaterialet giver således ikke mange holdepunkter for en nærmere analyse af mængdens sammensætning i de urolige dage. Vi kan konstatere, at der faktisk har været håndværkssvende og -drenge til stede, at i hvert fald een student har følt sig provokeret til at smide noget efter øvrigheden, og at en underofficer har været til stede ved et opløb. Dette er en mager høst, når man betænker, at det drejer sig om en periode på henimod en halv snes dage, hvor der næsten dagligt fandt en eller anden form for sammenstimlen sted, og hvor magthaverne på et tidspunkt – den 9. august – så sig nødsaget til at skærpe en bekendtgørelse af 5. april samme år mod opløb. Det hed heri, at »mange lader sig lede af utidig nysgerrighed til straks at stimle sammen, når alene en flok af vanartede og pøbelagtige drenge enten selv finder for godt eller ophidses af onde mennesker til at pibe og skrige for at stifte uro, og sætte fredelige borgere i bekymring og frygt« [93].

Dette billede, der tegner sig, understreger et indtryk af, at de aktiviteter mængden i de dage gav sig af med, ikke var særligt målrettede, udover hvad der udsprang af situationen. At det var lutter nysgerrighed, der bragte folk sammen, hævdes igen og igen. Vi har just set det i den kongelige bekendtgørelse af 9. august, andre steder tales der om, at »mange af begge køn var vist nok øjenvidner af let sind og nysgerrighed« [94]. Maliciøst hedder det i *Den danske Tilskuer* om kvindernes tilstedeværelse, at de ikke kom af interesse for offentlige anliggender, men »fordi der komme så mange; deres kald er, som stedse, at se og ses«. Denne nysgerrighed blev ifølge en anden hjemmelsmand i samme blad ikke mindre af, at hestgarden også var til stede [95].

Men netop militærets tilstedeværelse var samtidig noget af det, der fik sammenløbene til at udvikle sig til noget mere. Ovenfor er nævnt to eks-

91. 1. prot. 2, s. 183ff, 189, 288.
92. 1. prot. 1, s. 159; 181.
93. Tr. bla. i Kbh. T. 11.8., s. 3.
94. Maanedsskriftet Iris, jvf. også Minerva, Politisk og physisk Magasin, Et offentligt Brev.
95. S. 484, 482.

empler på, at genstande er blevet kastet efter hestgarden, da den om aftenen den 4. august red gennem Gothersgade. Dette magtopbud har uden tvivl virket provokerende på de tilstedeværende og blev i øvrigt også stærkt kritiseret af nogle af pamfletskriverne. »At bruge yderste vold for at standse (sammenløb), leder til forbitrelse«, hedder det et sted, og en anden pamflets opfattelse citeres med bifald: »Bedst altså at opløb standses af sig selv« [96].

En del af myndighedernes vanskeligheder med at få det til at glide hang sikkert sammen med, at byens politimester, Flindt, ikke evnede at finde ud af, hvad han skulle gøre, og at han samtidig ikke var vellidt af befolkningen. Således blev han efter et besøg i Tømrerherberget den 1. august under hujen og piben fulgt hjem af mængden, der var forsamlet i Adelgade [97].

Hans behandling af situationen bragte ham i unåde hos højere myndigheder, og efter at roen var vendt tilbage, blev han afskediget som politimester, efter at han selv havde forlangt det [98].

Nogen ansats til revolution var tømrerstrejken i 1794 ikke. Hverken svendene eller den københavnske befolkning har haft noget sådant i tankerne. For de førstes vedkommende var det et rent fagligt spørgsmål om løn og solidaritet, for de sidstes en usædvanlig hændelse og derfor noget at interessere sig for [99]. Egentlige politiske implikationer er svære at få øje på, selv om enkelte, som M. C. Bruun, ikke var blinde for situationens muligheder, men det var kun et fåtal. Når strejken overhovedet fik længere – og målelige – konsekvenser, var det, fordi den også rørte ved et punkt, som trængte til at underkastes en drøftelse, og som allerede blev debatteret, nemlig lavsvæsenet som sådan, som den nedsatte kommission fik til opgave at undersøge [100].

Om også den debat, der fulgte med strejken, medvirkede til at styrke kronprinsens utilfredshed med trykkefriheden, som det har været hævdet, er vel sværere at konstatere [101].

Og om strejken på længere sigt har fået betydning for udviklingen af klasse- og faglig bevidsthed hos danske håndværkssvende, som nogle har ment, kunne nok fortjene en nøjere undersøgelse, om det er muligt [102].

96. Et offentligt Brev, jvf. Hvilket var det bedste Middel. Se også No. 1, Upartiske Tanker, s. 8.
97. Jvf. Nyrop, 167.
98. Ibid. 175, jvf. Carl Wendt til C. D. F. Reventlow, 13.8.1794, *Rev. pap.*, 119.
99. Holm (1888), s. 147, har en lign. vurdering.
100. Om debatten, se Anne Riising.
101. Vibæk, 193f.
102. Jvf. Henry Bruun, s. 22, Jensen & Borgbjerg, s. 11, Charles Petersen, s. 237f.

Anvendt materiale

Utrykt

Rigsarkivet

Danske Kancelli F 84: Kommissionen ang. Laugene i København.
Danica-film: Public Record Office. 736. FO 22. 20: Denmark. Letter and Papers from Mr. Hailes at Copenhagen . . . to the Secretary of States with Drafts. From June 21st 1794 to October 4th 1794.

Landsarkivet for Sjælland

Politidirektøren i København: Politirettens protokoller, domsprotokoller og dokumenter hertil i den behandlede periode.
Tømrerlavets arkiv.

Aviser

Aarhuus Stifts Adresse Contoirs Tidender.
Altonaischer Mercurius.
Die dänische Fama (Kbh.).
Fabers Fyenske Aviser (Odense).
Flensburgsches Wochenblatt für Jedermann.
Fyens Avertissements Tidender (Odense).
Jydske Efterretninger (Aalborg).
Kiøbenhavns kgl. allene priv. Adresse-Contoirs Efterretninger (Adresseavisen).
Kiøbenhavns Post-Tidender.
Kiøbenhavnske Tidender.
Ribe Stifts Ugeblad (Fredericia).
Den Viborger Samler.

Tidsskrifter

Den danske Tilskuer. Et Ugeskrivt udgivet ved K. L. Rahbek.
Folke-Fienden (udg. af J. Werfel, ugentlig) (Kbh.).
Folkevennen. Et Ugeblad. (Kbh.).
Kjøbenhavnske lærde Efterretninger (ugentlig) (Kbh.).
Maanedskriftet Iris (Kbh.).
Minerva. Et Maanedsskrivt. (Kbh.).
Politisches Journal nebst Anzeige von gelehrten und andern Sachen (Hamburg).
Politisk og physisk Magazin, mest af udenlandsk Læsning (månedlig) (Kbh.).
Samleren. Et Maanedsskrivt. (Kbh.).

Flyveskrifter

(Så vidt muligt kronologisk opført, efter første annoncering i dagspressen).

Noget til Eftertanke for enhver Kiøbenhavns Indvaaner fra den Ringeste til den Høieste i Anledning af Tømmer-Svendenes Fordring (2. oplag).
Hvilket var det bedste Middel til at hemme Opløb? Skrevet i Anledning af deslige Uordener i Kjøbenhavn særdeles ved Optoget for Tømmerkroen. Helliget Borgerfrihed og sund Fornuft.

Et offentligt Brev til Magistraten og Politimesteren i Anledning af Haandværkssvendenes Forhold ved denne Lejlighed.
Et par Ord til Forfatteren af Bladet: Noget til Eftertanke for Enhver Kjøbenhavns Indvaaner o. s. v.
Er tiltagende Oplysning Aarsag til Revolutions Optrin. I Anledning af Opløbet ved Tømmerkroen.
Betænkninger over Tømmersvendenes formeentlige Prætentioner, som i denne Tid har givet Anledning til adskillige Uordener, samt hvorvidt Behandlingen mod dem i denne Henseende kan ansees for billig; saa og Svar paa tvende forhen udkomne Piecer.
Beviis, at Herr Tømmermester Hallander ikke tilstrækkeligen har retfærdiggjort sig ved sit Avertissement i Fredags Adresse-Avisen. Helliget Herr Hallander selv.
No. 1. Upartiske Tanker over det i disse Dage udkomne lille Skrivt: Hvilket var det bedste Middel til at hemme Opløb?
En Tale til alle Laugssvendene i Kjøbenhavn.
En Skrivelse til den af Hans Majestæt Kongen satte Commission til at undersøge Laugenes Forfatning.
Forslag til alle Laugsmesterne i Kjøbenhavn angaaende Laugenes Ophævelse. Tilegnet Borgerstanden af en Borgerven.
En dansk Borgers Skrivelse i Anledning af det udkomne om Laugenes Ophævelse og Privilegiernes Indskrænkning.
Følelser ved Præsten Herr Rørbyes Indtrædelse paa Tømmer-Kroen i Adelgaden den 1. August 1794.
Hvad Føie havde Præsten Herr Rørbye til sin Indtrædelse paa Tømmerkroen i Adelgaden den 1ste August 1793 [sic].
Den oprigtige Borgerven, eller Noget om Borger- og Laugsrepræsentanter.

Trykte Kilder og behandlinger

[Forhandlingerne i den til Undersøgelse af Håndværkeruroligheder i Kjøbenhavn 1794 nedsatte Kommission]. (U. st. tr. 1798 (ikke 1796, som Bibliotheca Danica II, s. 1023 mener. = RA, DK F 84 a). (Tr. prot.).
Louis Bobé, udg.: *Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds i Tidsrummet 1770–1827,* VI (Kbh. 1903). (Rev. pap.).
Belovede Tillæg og Rettelser udi Frederik Thaarups Veiledning til Kundskab om det danske Monarkis Statistik. 1. Hæfte (Kbh. 1795).
Algreen-Ussing: *Om Frimesterrettigheden ved Håndværkslaugene,* i Dansk Ugeskrift, 2. rk. 10, s. 145–57 (1842).
Carl Bruun: *Kjøbenhavn.* En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner. 3. Del. (Kbh. 1901).
Henry Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900.* I. Del. (Kbh. 1938).
Jørgen Elklit: *Folketællingen 1845.* Metodiske problemer ved databehandling af et folketællingsmateriale. (Århus 1969).
Det danske Historikermøde i Odense 16.–17. februar 1969. (Kbh. 1970).
Oskar Hansen: *Den første generalstrejke i Danmark,* i Arbejdsmændenes Fagblad, 49. årg. 1944, 321–22.
E. Hiller: *The Strike.* A Study in Collective Action. (Chicago 1928).
Edvard Holm: *Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede* (1784–1799) (Kbh. 1888).
Edvard Holm: *Danmarks-Norges Historie fra Store Nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse.* VI, 2. (Kbh. 1909).

C. E. Jensen & F. J. Borgbjerg: *Socialdemokratiets Aarhundrede.* Fremstilling af Arbejderbevægelsens Historie fra Revolutionen 1789 til vore Dage. 2. Bd. (Kbh. 1904).

Harald Jørgensen: *Tidsskriftpressen i Danmark indtil 1848* (Kbh. 1961).

Chr. Kirchoff-Larsen: *Den danske Presses Historie.* II: 1749–1827 (Kbh. 1947).

Georg Kringelbach: *Arbejderuroligheder i 1794,* i Nær og Fjern. Et Ugeblad, bd. 1, 1872, s. 260 f.

L.: *Den første danske Storstrejke fandt Sted under Frederik VI,* i Pressens Magasin, 5. årg. 1920, nr. 3, s. 39–45.

E. Mackeprang: *Strejker og Lockouter i Danmark,* i Arbejdsgiveren, bd. 10, 1909, s. 546–49.

C. Nyrop: *To kjøbenhavnske Arbejdsnedlæggelser i Slutningen af forrige Aarhundrede,* i Nær og Fjern. Et Ugeblad, 1. bd. 1872, s. 230–34.

C. Nyrop: *Kjøbenhavns Tømmerlav.* Industrihistoriske Meddelelser (Kbh. 1887).

Albert Olsen: *Staten og Lavene,* i Historiske Meddelelser om København, 2. rk. 3, 1927–28.

Albert Olsen: *Hustømrerfaget gennem Tiderne.* Festskrift udg. af Dansk Tømrer-Forbund i Anledning af 50 Aars Jubilæet 18. maj 1940 (Rønne u.å.).

Charles Petersen: *Tømrerstrejken 1794 – og dens følger,* i Ad Fortids Veje, 4, 1945–46, s. 231–38.

Anne Riising: *Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede,* i Erhvervshistorisk Årbog 1958, s. 99 ff.

George Rudé: *The Crowd in the French Revolution.* (Oxford 1959, paperback 1967).

George Rudé: *The Crowd in History, 1730–1848.* (New York 1964).

Neil J. Smelser: *Theory of Collective Behavior.* (London 1962).

Poul Thestrup: *The Standard of Living in Copenhagen 1730–1800.* Some Methods of Measurement (Kbh. 1971).

Jens Vibæk: *Reform og Fallit 1784–1830* (Politikens Danmarks Historie, 10). (Kbh. 1964).

Gwynn A. Williams: *Artisans and Sans-culottes.* Popular Movements in France and Britain during the French Revolution. (London 1968).

Regeringskrisen 1922
Forløb og fortolkning

Af Knud Larsen

Historieforskningen i Danmark har kun i ringe grad beskæftiget sig med dansk indenrigspolitik i perioden 1920 til 1939. Ikke mindst samarbejdsforholdene mellem de politiske partier frem til 1929 er et uudforsket område.

Universitetslektor, cand. mag. Knud Larsen, *Københavns Universitet, benytter regeringskrisen i efteråret 1922 til at belyse nogle af de hovedproblemer, som mødte Niels Neergaards 2. regering. Krisens forløb søges afdækket og forskellige forklaringsmuligheder gennemprøves med henblik på at vurdere dens indhold, forløb og resultater. Herved berøres samtidig en række centrale temaer i periodens politik.*

Den 10. oktober 1922 fik offentligheden meddelelse om, at ministeriet Neergaard den foregående dag havde undergået en rekonstruktion, hvorefter forsvarsminister Klaus Berntsen, udenrigsminister Harald Scavenius og handelsminister Tyge Rothe var udtrådt af regeringen. Som nye ministre var udpeget Christian M. T. Cold som udenrigsminister, Søren Brorsen som forsvarsminister, medens indenrigsminister Oluf Kragh ad interim overtog ledelsen af handelsministeriet; den følgende dag udnævntes konsul Jørgen Christensen til handelsminister, og Kragh kunne atter hellige sig indenrigsministeriet uden på noget tidspunkt at have indtaget sin plads i handelsministeriets ministerkontor.

Rekonstruktionen af ministeriet indgik som led i en langvarig politisk krise og havde været til offentlig debat siden slutningen af september [1], men alligevel gennemførtes den næsten som et kup og med et resultat, der kom bag på såvel dagspressen som på de politikere, der stod begivenhedernes centrum nær.

I det følgende skal krisens baggrund, forløb og afslutning søges analyseret med det formål derved at kaste lys over nogle af de politiske hovedproblemer, som mødte regeringen Neergaard i dens parlamentariske arbejde. Denne fremstillingsform er valgt på trods af den kendsgerning, at det kildemateriale, som mere eller mindre direkte er 'aflejret' af krisen,

1. Den første bladmeddelelse fremkom i det socialdemokratiske eftermiddagsblad »Kl. 5« den 25. september 1922. Herefter behandledes spørgsmålet bredt i pressen.

næsten éntydigt peger i retning af at opfatte krisen som et produkt af nogle specifikke politiske og personlige problemer. Jeg henviser indledningsvis til Erik Arups ord: »Historikerens arbejde går ud på af de samtidige eller dog primære kilder gennem kildekritik at udsondre sikre kendsgerninger, ud fra hvilke han skriver sin skildring og danner sig sin opfattelse af begivenheder og personer, uanset om denne hans opfattelse allerede er formet i ord i en eller anden af selve de samtidige eller dog primære kilder, hvilket altid vil bero på en tilfældighed, eller ikke« [2]. I øvrigt skal jeg siden vende tilbage til disse problemer.

Valget den 26. april 1920 havde som parlamentarisk hovedresultat, at der ikke kunne dannes regering uden om Venstre. For Venstre kunne der herefter foreligge to muligheder for det fremtidige regeringsarbejde: enten kunne der etableres et fast forhold til Det konservative Folkeparti (DkF), evt. i form af en regeringskoalition, eller man kunne regne med, at der ikke kunne dannes et flertal mod regeringen af de tre oppositionspartier. Regeringen skulle da skaffe sig sit flertal fra sag til sag.

Det har været hævdet, at DkF, om man havde fået opfordringen, ville have været beredt til at deltage i et regeringssamarbejde under Venstres ledelse [3]. Denne antagelse lader sig næppe opretholde. Da den konservative rigsdagsgruppe trådte sammen til møde den 1. maj 1920, blev det såvel af partiformanden, Piper, som af en række menige medlemmer stærkt fremhævet, at der ikke kunne være tale om at indtræde i en regering; det ville – med Harboes ord – medføre, at »vi [i. e. partiet] ville blive pulveriserede ved næste valg« [4]. Der var i partiet enighed om, at man skulle søge skabt et fast samarbejdsforhold til Venstre, evt. gennem en permanent forhandlingsdelegation. Såvel Asger Karstensen som partiets næstformand, A. Abrahamsen, kunne henvise til, at J. C. Christensen i forbindelse med statslånskrisen, marts 1919, havde været inde på tanker i denne retning [5].

2. Erik Arup: *Danmarks Krise 1863*. Scandia III, 1930, s. 48. Om Arups metodesyn og dets fortsatte relevans for historisk forskning, se: Göran B. Nilsson: *Om det fortfarande behovet av källkritik*. Historisk tidskrift (sv.), 2, 1973, s. 173–211.
3. Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på vej*, s. 238.
4. Forhandlingsprotokol for Det konservative Folkeparti (herefter: Kons. fællesgruppeprotokol). Den kons. fællesgruppeprotokol indeholder for gruppemøderne den 1. og den 7. maj 1920 to referater: dels de i protokollen indførte, dels langt mere omfattende, men tilsyneladende renskrevne referater på løse ark. Forholdet viser, at forhandlingsprotokollernes optegnelser er stærkt selektive, og at meget store dele af de oprindeligt nedskrevne referater ikke er indført. I løbet af 1921 bliver de indførte referater mere omfattende.
5. J. C. Christensens tilbud kan være fremsat den 3. marts 1919, jvf. Erik Rasmussen: *Statslånskrisen 1919*, s. 61.

Etableringen af det faste samarbejdsforhold var imidlertid ikke løst med de tilsagn, som J. C. Christensen havde givet ved tidligere lejlighed. Der var på det konservative partimøde enighed om, at Venstre formentlig ville rette henvendelse til partiet, men mange talere fremhævede, at man ikke måtte stille for store krav. Dr. Fraenkel formulerede det således: »Ingen stormundethed fra vor side, men heller ingen rævestreger fra den anden. Da Venstre har fået sin tilgang fra radikal side, må det også tage hensyn dertil«. Landstingsmand Tvede gav denne vurdering perspektiv ved at konstatere: »Vi er ikke så stærke, som det ser ud til, da vi er afskårne fra samarbejde med G. S.-partierne« [6]. Ingeniør Korsgaard var som den eneste usikker over for, om Venstre overhovedet ville rette henvendelse til DkF, idet han antog, at de vistnok ville forhandle frit til alle sider. Den konservative varsomhed over for Venstre blev ekstremt udtrykt af Parkov, der kaldte det et magtmisbrug, såfremt man blandede sig i besættelsen af ministerposter, og Piper kunne da konkludere: »Hvad angår forholdet til Venstre, da skal vi overhovedet ikke stille noget forlangende, før vi bliver spurgt«.

Den konservative kalkule gik således på, at Venstre ville henvende sig med anmodning om samarbejde, og at det i denne sammenhæng ville falde naturligt at formulere de konservative ønsker m. h. t. såvel de nærmest foreliggende spørgsmål – grænsepolitikken og grundlovssagen – som til de mere langsigtede mål. Da Piper og Abrahamsen på partiets vegne deltog i partilederdrøftelsen hos kongen den 1. maj, tilrådede de dannelsen af en ren venstreregering, der kunne gennemføre grundlovsrevisionen og søge gunstigst mulige vilkår for det danske mindretal i zone 2.

Imidlertid rettedes der ikke nogen henvendelse fra Venstre til de konservative. På et partimøde den 7. maj refererede Piper, at han og Abrahamsen selv havde måttet søge en samtale med Neergaard, efter at denne var udnævnt til statsminister den 4. maj. Henvendelsen var foretaget, for at man i tide kunne søge at øve indflydelse på Sønderjyllandspolitikken. Abrahamsen tilføjede, at han ved private samtaler med bl. a. J. C. Christensen havde søgt at danne sig et overblik over situationen. J. C. Christensen havde givet ham det indtryk, at Venstre tænkte på at beholde O. C. Scavenius som udenrigsminister, og Abrahamsen havde da anført, at man fra konservativ side kunne ønske Harald Scavenius, subsidiært Grevenkop Castenskiold. Hertil havde J. C. Christensen svaret, at han ønskede at tage de videstgående hensyn til de konservative ønsker. Abra-

6. G. S.-partierne var den konservative jargon for Socialdemokratiet og Det radikale Venstre.

hamsen havde tillige talt med Neergaard om grundlovssagen, og han havde fået forsikring om, at Venstre ønskede et loyalt samarbejde. Piper oplyste endelig, at både J. C. Christensen og Neergaard havde udtalt, at ministeriet ikke ville sætte noget større spørgsmål på dagsordenen uden efter forhandling med de konservative [7].

Det er umiddelbart klart, at optegnelserne i de konservative forhandlingsprotokoller ikke kan tillægges nogen overvældende kildeværdi i spørgsmålet om, hvilke kontakter – såvel halvofficielle som uofficielle – der var eller ikke var etableret mellem Venstre og DkF i regeringsdannelsesprocessen. Det afgørende punkt i denne sammenhæng er imidlertid, at ingen af Venstres ledere følte sig tilskyndet til at indlede officielle forhåndsdrøftelser med de konservative.

Niels Neergaard har – som allerede anført af Svend Thorsen [8] – givet et enestående indblik i, hvilke overvejelser der lå bag udnævnelsen af hver enkelt minister. Til Thorsens fremstilling, der helt hviler på Neergaards ret sene optegnelser [8a], kan imidlertid føjes, at Neergaard allerede den 2. april i sin lommebog skitserede en ministerliste [9]. Neergaards overvejelser fandt sted på et tidspunkt, hvor Venstre støttede ministeriet Liebe [10], hvor der var udskrevet valg, men hvor partiet måtte overveje også den mulighed, at man før eller siden kunne blive presset ud i en situation, hvor dannelsen af en ren Venstreregering også forud for valget var den eneste farbare vej. Neergaards skitse har derfor betydning, fordi den udarbejdedes i en situation, hvor der ikke forelå noget borgerligt flertal i Folketinget, og hvorfor derfor hensynet til DkF's eventuelle ønsker måtte spille en underordnet rolle.

Skitsen har følgende indhold [11]: Forsv.[arsminister]: B. [Berntsen], I. M. [indenrigsminister]: Andersen [amtmand Hans Andersen], Socialm.[inister]: Berg [Sigurd Berg], U. M. [udenrigsminister]: O. C. [O. C. Scavenius], Just.[itsminister]: B eller S [formodentlig højesteretssagfører Fritz Bülow eller justitsministeriets departementschef F. Schrøder], Hm. [handelsminister]: [intet navn], Landb.[rugsminister]: M. M. [Madsen-Mygdal], Kirke[minister]: Laursen [N. Johan Laursen], Undervisn.[ingsminister]: Krag – App [Oluf Kragh eller Appel], Trafik[minister]: Slebs.

7. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
8. Svend Thorsen: *De danske ministerier 1901–1929*, s. 379.
8a. Neergaards optegnelser findes indført i et kollegiehefte, tituleret: Optegnelser, bd. VIII (Niels Neergaards arkiv, RA). Optegnelserne er nedskrevet i dagene den 17.–19. juli 1920.
9. Niels Neergaards arkiv, pk.: Noteringskalendere.
10. Jvf. Tage Kaarsted: *Påskekrisen 1920*, s. 274f.
11. I parentes er anført mine fortolkninger af de anvendte forkortelser.

[Slebsager]. Besættelsen af handelsministerposten var da, som det skulle blive det i maj, et åbent spørgsmål for Neergaard. Heller ikke stats- og finansministerposten er anført i skitsen; det kan ikke med sikkerhed afgøres, hvem disse poster var tiltænkt. Man kan imidlertid pege på, at det var en endnu ikke brudt tradition, at statsministeren tillige bestred et ressortministerium; det er vanskeligt at forestille sig, at J. C. Christensen skulle beklæde posten som finansminister, ligesom det forekommer helt urimeligt, at der ikke i ministeriet skulle være plads til Neergaard. Noget tyder altså på, at Neergaard allerede på dette tidlige tidspunkt arbejdede ud fra den forudsætning, at han og ikke J. C. Christensen skulle lede ministeriet.

Det falder i øvrigt i øjnene, at i forhold til de overvejelser, som Neergaard gjorde sig i maj, er der kun tale om begrænsede ændringer i summen af ministerkandidater. Af april-skitsens kandidater gled kun O. C. Scavenius, Bülow/Schrøder og N. Johan Laursen i baggrunden, idet Kragh opfattes som en nødløsning, såfremt Appel ikke på ny ville være minister. Laursens kandidatur bortfaldt uden videre ved J. C. Christensens tilsagn om at overtage kirkeministeriet. O. C. Scavenius var med i billedet, da udenrigsministerposten skulle besættes. Neergaard meddeler i sine optegnelser, at da han sammen med J. C. Christensen søndag aften den 2. maj planlagde regeringssammensætningen, talte man om Harald Scavenius som emne, idet der var indløbet afslag fra Grevenkop Castenskiold. »Også om O. C. Scavenius var der tale, men Ahlefeldt havde med afgjort sikkerhed sagt mig, at han ikke ville være villig, og jeg anså ham også for i de sidste måneder at være blevet for stærkt indebundet i den Erik Scaveniuske politik«. Abrahamsens ovenfor nævnte samtale med J. C. Christensen fandt sted mandag morgen den 3. maj, og Neergaards opfattelse af O. C. Scavenius kan i hvert fald ikke være påvirket af de ønsker, Abrahamsen ved denne lejlighed gav udtryk for. Yderligere havde J. C. Christensen allerede søndag eftermiddag over for Neergaard nævnt, at han i marts 1919 havde tænkt sig Grevenkop Castenskiold som udenrigsminister [12]. O. C. Scavenius kan derfor ikke betragtes som offer for en konservativ pression.

Ved samtalen med J. C. Christensen søndag eftermiddag pegede Neergaard på landsdommer Rytter som et muligt justitsministeremne [13]. Også over for denne mulighed meddelte J. C. Christensen, at han allerede i foråret 1919 havde tænkt herpå. Hvilke grunde, der fik Neergaard til

12. Jvf. tillige brev fra Niels Neergaard til Frede Bojsen den 30. april 1920. (*Tre Venstremænd*, ed. Harald Jørgensen, s. 269f.)
13. Neergaards optegnelser.

at droppe tanken om Fritz Bülow eller Schrøder, lader sig næppe klarlægge. Rytters person svarede til konservative ønsker om en handlekraftig justitsminister, men J. C. Christensens bemærkninger og Neergaards tidlige fremførelse af Rytters kandidatur gør det usandsynligt, at Bülow eller Schrøder skulle være trængt ud på grund af konservative henvendelser. Neergaard anfører, at han mandag den 3. maj var blevet opsøgt af Bülow, og at han da havde sagt, at han var gået ud fra, at Bülow ikke igen ønskede at blive minister. Det havde Bülow bekræftet og havde varmt omtalt Rytter. Den følgende dag havde Neergaard på ny besøg af Bülow, og det »viste mig dog, at hans betænkeligheder ville have ladet sig overvinde, hvis en opfordring var blevet rettet til ham«. Neergaard havde med andre ord i første omgang spurgt ham på en sådan måde, at han dårligt kunne anmelde sin egen kandidatur, og i anden omgang var det for sent; også Neergaard havde måske behov for en handlekraftig justitsminister under de voldsomme uroligheder på arbejdsmarkedet, som prægede tiden.

I forhold til april-skitsen kom under forhandlingerne i maj især et nyt navn til drøftelse: departementschef Riis-Hansen, minister i ministeriet Friis. Under sin første samtale med J. C. Christensen bragte Neergaard hans navn på bane som trafikminister, og Christensen gjorde ingen indvendinger. Den følgende dag havde Neergaard en samtale med Riis-Hansen, som ytrede betænkelighed af helbredshensyn og udbad sig betænkningstid. Tirsdag accepterede han, men under forudsætning af at han umiddelbart efter regeringsdannelsen kunne få en længere orlov for at genvinde sit helbred. Dette forslag billigede Neergaard, og Slebsager blev derved – til sin store forbitrelse – skudt i baggrunden. For de deraf følgende forviklinger har Thorsen allerede redegjort [14]. Da Riis-Hansens afslag alligevel indløb, kort før Neergaard skulle forelægge sin ministerliste for kongen, gav det Neergaard lejlighed til at notere sig omstændighederne omkring hans kandidatur. Han skrev bl. a.: »I dagens løb havde jeg både fra venstremænd og fra en kreds af højrepolitikere gennem Harboe modtaget udtalelser af stærke betænkeligheder ved Riis-Hansens optagelse i ministeriet. Han ansås for halvradikal og navnlig alt for betaget af de Rode'ske ideer og bunden på afgørende punkter gennem den overordentlige kommission [15]. Når jeg havde ønsket at se ham i ministeriet, var det dels på grund af hans dygtighed og ansete navn, dels for gennem ham at have en forbindelse med arbejderorganisationerne for,

14. Svend Thorsen, anf.sk. s. 382.
15. Den overordentlige kommission var nedsat i henhold til lov af 7. august 1914 og spillede en hovedrolle i krigstidens vareforsynings- og varereguleringspolitik.

om muligt, at opnå en fredelig løsning af arbejderstridighederne. Det var med beklagelse, jeg opgav ham, om end jeg var klar over, at hans optagelse i ministeriet ville volde mig betydelige vanskeligheder, mest måske ved modsætningsforholdet mellem ham og Madsen-Mygdal.« Om denne plads i ministeriet synes der således at være foregået en egentlig kamp, hvor det ikke kan udelukkes, at der har været øvet pres mod både Neergaard og Riis-Hansen, et pres, hvori konservative politikere deltog. Det var imidlertid karakteristisk for situationen, at resultatet blot blev, at Neergaard måtte falde tilbage på Venstres »naturlige« trafikminister: Slebsager, der allerede i april havde været hans kandidat.

Den ministerpost, som Neergaard havde størst besvær med at finde egnede kandidater til, var handelsministerens. Ved den første samtale med J. C. Christensen erklærede Neergaard, at han ikke havde noget forslag. J. C. Christensen frarådede at tage konsul Nørgaard [16], og Neergaard noterer, at han slet ikke havde tænkt på denne som en mulighed. »Grosserer Tyge Rothes navn blev nævnt ved denne lejlighed, men spørgsmålet blev stående åbent.« Den følgende dag havde Neergaard en samtale med Rothe, men om samtalens indhold meddeler han intet. Imidlertid må spørgsmålet være blevet afgjort ved denne lejlighed, og en efterfølgende samtale med Madsen-Mygdal, hvori denne udtrykte store betænkeligheder ved at indtræde i et ministerium, der ikke var blevet godkendt af etatsråd H. N. Andersen, og som derfor ikke kunne hvile på dennes støtte i »Slesvigs- og handelspolitiske« anliggender, synes således ikke at have øvet indflydelse på Neergaards valg.

Der skal ikke i denne sammenhæng søges gennemført nogen nærmere analyse af de samlede overvejelser, der lå bag Neergaards sammensætning af ministeriet [17]. Hans beretning er her alene brugt til at belyse, hvorledes han reagerede i de situationer, hvor han ikke kunne opretholde de præferencer, han lod komme til udtryk i april. Det er her åbenbart, at udskiftelsen af kandidater ikke lader sig anskue som et produkt af de parlamentariske hensyn, der evt. kunne tages til DkF. H. N. Andersens fremtrædende rolle som en slags »garant« for ministeriet skinner tydeligt gennem beretningen. Det afgørende er imidlertid, at hovedparten af mi-

16. P. P. C. Nørgaard, Venstremedlem af Landstinget 1914–20.
17. Hverken hos Sv. Thorsen eller i denne afhandling er der foretaget nogen egentlig vurdering af tendensen i Neergaards beretning. Det er umiddelbart klart, at beretningen giver et mere harmonisk billede af N.s bestræbelser end omstændighederne omkring regeringsdannelsen synes at tilsige. Især er det i denne sammenhæng bemærkelsesværdigt, at N. ikke anfører, hvem der påvirkede eller pressede ham i spørgsmålet om Riis-Hansens eventuelle optagelse i ministeriet, og hvilke kontakter han under hele processen havde med politikere og personer uden for den snævre regeringskreds.

nisterposterne besattes på den måde – og efter de tovtrækkerier – som under de givne omstændigheder måtte være naturlige for sammensætningen af en Venstreregering. Denne karakteristik gælder Neergaard, J. C. Christensen, Klaus Berntsen, Sigurd Berg, Slebsager, Appel og Madsen-Mygdal. Af disse havde alene Madsen-Mygdal vægret sig ud fra motiver, der ikke var af parti- eller prestigepolitisk art. Man kan vanskeligt i Venstres rigsdagsgruppe få øje på kandidater, der med rette kunne føle sig forbigået af disse. De tre ministre, der optoges uden for rigsdagsgruppen, var i forhold hertil ubeskrevne blade. Rytter havde vel trængt Bülow ud, medens hverken Harald Scavenius eller Rothe havde konkurrenter fra gruppen. Scavenius var blevet accepteret af H. N. Andersen [18], og Neergaard holdt fast ved hans egnethed på trods af de meget stærke advarsler, han modtog i dagene mellem den 2. og den 4. maj [19]. Tyge Rothe var antagelig Neergaards eget valg, optaget fordi han kom fra det københavnske Venstre og tillige repræsenterede de handelskredse, som ellers ikke havde fundet repræsentation i ministeriet.

Da Neergaard den 26. juli overskuende søgte at tegne et billede af de foregående måneders arbejde i regeringen, skrev han: »Inden for ministeriet har samarbejdet været fortrinligt, jeg kan sige uden den mindste mislyd. Om uenighed på noget vigtigere område har der overhovedet ikke været tale. J. C. Christensen befinder sig øjensynlig ikke helt vel ved situationen, men han har været elskværdig og loyal på ethvert punkt« [20]. Denne bedømmelse fremsattes imidlertid på et tidspunkt, hvor ministeriet endnu ikke havde prøvet den hverdag, der måtte melde sig efter genforeningens gennemførelse og grundlovens endelige vedtagelse. Selv om ministeriet var sammensat i overensstemmelse med Neergaards ønsker, lå der ikke heri nogen garanti for, at det på langt sigt kunne gennemføre et kollegialt samarbejde.

J. C. Christensen havde i et brev til Neergaard af 16. april 1920 bl. a. skrevet: »Men når De nu skal til det [at danne regering], da råder jeg Dem til at få nogle yngre og dygtige kræfter med udefra. Mange af vore tidligere er for gamle« [21]. Ministeriets sammensætning afspejler måske i nogen grad en sådan bestræbelse – som i øvrigt Neergaard refererer i sine optegnelser – idet Rytter, Rothe og Scavenius kan henregnes til kategorien »kræfter udefra«. Ingen af dem var imidlertid i stand til at knytte forbindelse til partiets yngre rigsdagsmænd – en sådan virksomhed kunne

18. Neergaards optegnelser, jvf. nedenfor s. 575.
19. *Ibid.*
20. *Ibid.*, nedskrevet den 26. juli 1920.
21. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige.

kun udøves af Slebsager og Madsen-Mygdal. J. C. Christensen, Berntsen, Berg og vel også Appel tilhørte Venstres »tidligere« og flere af dem var godt oppe i årene. Ministeriets politiske tyngde lå i udgangspositionen hos »de tidligere«, men det var forudsigeligt, at Venstre ville bevæge sig hen mod en lederkrise, såfremt det ikke i løbet af regeringsperioden lykkedes for nogle af de yngre ministre at placere sig centralt i rigsdagsgruppens og regeringens arbejde. I dette spil havde Slebsager og Madsen-Mygdal de bedste kort på hånden.

I juli 1921 døde indenrigsminister Sigurd Berg. Som hans efterfølger udpegedes landstingsmand Oluf Kragh, der i løbet af få år havde skabt sig en position i partiet på trods af det handicap, som medlemsskabet af landstinget i denne sammenhæng måtte være. I oktober 1921 meddelte J. C. Christensen, at han efter et års forløb ville udtræde af ministeriet [22] og ved det følgende valg ikke lade sig genopstille til folketinget. Den 15. august 1922 fandt hans udtrædelse af ministeriet sted, idet Appel nu tillige overtog kirkeministeriet. Både sommeren og efteråret 1922 var Klaus Berntsen stærkt svækket af sygdom [23]. I løbet af de første to år af regeringsperioden var der således sket en alvorlig og på sin vis afgørende svækkelse af ministeriets politiske ledelse. Neergaard var nu chef for et ministerium, der ikke længere havde nogen stærk forbindelse til den Venstre-tradition, der havde skabt ministerierne i perioden 1901–1913. Til gengæld havde man i Oluf Kragh fået en politisk kraft, der kunne bygge bro til rigsdagsgruppen, men som også havde ambitioner til at blande sig i den kommende kamp om magten i partiet.

Til generationsskiftet kom yderligere det forhold, at de indbyrdes relationer mellem ministrene næppe var de bedste. Fra efteråret 1920 var der meget voldsomme diskussioner i Venstre om forsvarssagens løsning. Oluf Kragh modarbejdede ret åbenlyst Neergaards, J. C. Christensens og Klaus Berntsens forsvarspolitiske mål, og selv ikke efter Kraghs optagelse i ministeriet lykkedes det at skabe mere end formel enighed mellem ministrene om dette vitale lovgivningsemne [24]. Også i andre sammenhænge var der splid. Den 24. juli 1921 sendte Madsen-Mygdal sin regeringschef en formelig klage over udenrigsministerens opførsel i sagen om de dansk-

22. Ove Rode udtalte den 14. oktober 1921 i Folketinget: »Fra i går af står Venstre uden leder. Den højtærede kirkeminister har bebudet sin afgang til maj fardag.« (RT, 1921–22, FT, sp. 121).
23. Breve fra Klaus Berntsen til Frede Bojsen den 6. august og den 15. oktober 1922 (*Tre Venstremænd*, s. 306 og 309). Berntsen deltog ikke i de betydningsfulde regeringsmøder den 15.–18. september 1922, jvf. nedenfor.
24. Disse forhold har jeg undersøgt i en endnu ikke publiceret afhandling vedr. den danske forsvarspolitik 1918–22.

russiske forhandlinger vedrørende en handelsaftale [25]. Madsen-Mygdal føjede til den konkrete klage: »Desværre er der jo et par gange før af udenrigsministeren foretaget overraskende handlinger uden om eller end-og imod ministermødet« [26].

Harald Scavenius havde tilsyneladende fra et meget tidligt tidspunkt haft vanskeligheder i forholdet til sine kolleger. Den 7. oktober 1920 meddelte den engelske chargé d'affaires i København, Grant Watson, til det engelske udenrigsministerium, at Scavenius efter hans opfattelse ville gå af, fordi han var blevet desavoueret af statsministeren og forsvarsministeren i spørgsmålet om, hvorvidt det kunne tillades, at den engelske flåde brugte København som station ved operationer i Østersøen [27]. Den 18. maj 1921 indberettede den engelske gesandt, Charles Marling, at der var vedholdende rygter om, at Scavenius ville gå af, fordi han ikke besad de fornødne kvalifikationer og ikke var nogen gevinst for regeringen. Gesandten kunne meddele, at »in the current affairs, he frankly confesses that he takes no interest whatever, and knows little or nothing«, og at det derfor var mere hensigtsmæssigt for den engelske gesandt at forhandle med udenrigsministeriets direktør [28]. Af en engelsk indberetning af 27. juni 1921 fremgår, at også den norske og den franske gesandt fandt Harald Scavenius temmelig umulig som udenrigsminister [89]. Disse og andre indberetninger peger alle i retning af, at Scavenius' stilling i ministeriet ikke var den bedste, og at han næppe kunne vente sine kollegers skånsel, såfremt han kom dem yderligere på tværs. Der bliver senere lejlighed til at vende tilbage til disse forhold.

Også Tyge Rothe har efterladt vidnesbyrd om spændinger i ministeriet. I anledning af sin udtræden af ministeriet sendte han den 24. okt. 1922 Frede Bojsen en længere redegørelse om de bagved liggende grunde [29]. Heri skriver han bl. a.: »Stillingen som handelsminister i et venstreministerium er i sig selv og under normale forhold . . . såre vanskelige, og ulige vanskeligere bliver den naturligvis i krisetider som den, vi for tiden gennemlever. Det kan derfor næppe undre, at jeg, der ingen politisk autoritet havde, – den får man ikke let i Venstre, når man ikke er en af »deres egne« – ikke magtede opgaven. Det har jeg selv længe følt – også forinden 9. juli – og da jeg ikke inden for ministeriet fandt fornøden

25. Forhandlingerne om en handelsaftale havde fundet sted gennem længere tid, men strandede i efteråret 1921.
26. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige.
27. FO 371/5386 (Public Record Office).
28. FO 371/6759.
28a. Ibid.
29. Frede Bojsens arkiv (RA), brevsamlingen.

forståelse af min vanskelige stilling – Madsen-Mygdals udæskende holdning over for industrien og byerhvervene, Neerg.s forelæggelse af toldlovforslaget uden så meget som at han havde talt med mig forinden – og heller ikke den moralske støtte hos statsministeren, som jeg ikke kunne undvære for at klare alle de mange vanskelige skær, har jeg ment det rigtigt at give plads for andre kræfter . . .«.

Hvilken vægt, man skal tillægge disse indbyrdes modsætningsforhold mellem ministeriets medlemmer forud for begivenhederne i sommeren og efteråret 1922, lader sig vanskeligt afgøre. I enhver regering vil der forekomme divergenser, som ved en punktuel betragtning kan tage sig alvorlige ud, men som ikke nødvendigvis betyder, at ministeriet i almindelighed har vanskeligt ved at opnå enighed. For regeringen Neergaard spillede imidlertid det forhold ind, at dens chef ikke var nogen hverken stærk eller smidig leder af et ministerium. Blandt samtidens politikere havde han ry for at have vanskeligt ved at træffe beslutninger, og i radikale kredse betegnedes han direkte som svag [30]. Disse træk hos Neergaard, som allerede kan iagttages under hans statsministerperiode 1908–09, og som bekræftes ved undersøgelsen af hans adfærd i efteråret 1922, fik politisk betydning, netop fordi han især efter den 15. august 1922 ikke længere havde politiske veteraner som rådgivere og evt. eksekutorer forud for og under ministermøderne. I takt med de gamle lederes dødsfald, sygdom eller manglende lyst til at beskæftige sig med politisk virksomhed øgedes mulighederne for, at ministeriets yngre kræfter kunne forsøge at gribe tøjlerne.

II

Sommeren 1922 blev en urolig periode i dansk politik. Fra maj til begyndelsen af august gennemførtes de vanskelige forsvarsforhandlinger, der førte til drastiske udladninger især i DkF [31]. 4. august gennemførtes det forslag om en statslig grundskyld, som ministeriet havde fremsat i efteråret 1921; det vedtoges mod DkF's stemmer, men med støtte fra Det radikale Venstre og Socialdemokratiet. Den 3.–4. august bragtes i hast en lovgivning i land, der betød importregulering for skotøj og cigarer – et forslag, hvorom samtiden fældede den dom, at det var Venstres afbigt over for de konservative for forsvarslovgivningen og grundskyldsaffæ-

30. Se f. eks. P. M u n c h: *Erindringer* IV, s. 297 og Munchs bemærkninger under finanslovsdebatten, efteråret 1921 (RT, 1921–22, FT, sp. 1336f.)
31. Som en direkte følge af forsvarsforliget og Bent Holsteins optræden under disse forhandlinger ekskluderes han af partiet. Betænkeligt var det imidlertid, at såvel vælgerforeningen i Århus som konservative blade som Aarhuus Stiftstidende og Nationaltidende åbenlyst sympatiserede med Holstein.

ren. Regeringens vanskeligheder øgedes yderligere gennem de voldsomme demonstrationer, som i København iværksattes mod indenrigsministerens ophævelse af den hidtidige ekstraordinære arbejdsløshedsunderstøttelse, men som tillige havde sigte mod regeringens politik i bred almindelighed [32].

Forsvarslovgivningen, grundskylden og importreguleringen var alle afgørelser og anliggender, der kom til at påvirke regeringens parlamentariske stilling og muligheder i efteråret 1922. Ind i disse vævedes også landmandsbankaffæren, der var under udvikling fra udsendelsen af den berygtede erklæring af 9. juli 1922, hvori sandheden om bankens forhold var således sat på skruer, at der skulle anvendes mere end almindelig fortolkningsevne for at finde den; affæren nåede først en kulmination den 17. september med offentliggørelsen af bankens formodede tabstal og med den overordentlige rigsdagssamlings behandling af bankrekonstruktionsforslaget den 19.–20. september [33]. Det ansvar, som Neergaard ved denne lejlighed påtog sig for 9. juli-erklæringen, vurderedes fra alle sider som ensbetydende med, at han ikke kunne fortsætte som regeringens chef [34]. Spørgsmålet var tilsyneladende blot, om der skulle udskrives valg, eller om Venstre havde tilstrækkelig styrke til at gennemføre en rekonstruktion af regeringen, der kunne få parlamentarisk dækning hos DkF.

I det følgende skal regeringens reaktion på disse forhold søges analyseret, idet opmærksomheden centreres om overvejelserne vedrørende regeringens egne muligheder for at overleve.

III

Forhandlingerne om en rekonstruktion af ministeriet indledtes allerede i august 1922. Lørdag den 5. august kl. 10 havde Neergaard en samtale med sin udenrigsminister [35], og samtalens indhold lader sig til dels rekonstruere på grundlag af breve fra Harald Scavenius til Neergaard. Endnu samme dag sendte Scavenius et brev med følgende ordlyd: »Da jeg efter samtalen med Dem kom hen i udenrigsministeriet fortalte min fætter [36], at han fra flere sider havde hørt, at der ville finde et uden-

32. Se f. eks. Socialdemokraten den 26. juli 1922.
33. Se herom: S ø r e n M ø r c h: *Omkring bankkommissionen af 21. september 1922* (i: Hilsen til Hæstrup, s. 131–159).
34. Også Venstrepressen deltog i denne vurdering. Se f. eks. København den 20. september og Aalborg Amtstidende den 21. september, 1922.
35. Neergaards noteringskalender.
36. O. C. Scavenius, udenrigsministeriets direktør.

rigsministerskifte sted; således havde departementschef Schrøder sagt ham det, ligesom etatsråd H. N. Andersen havde udtalt, at nu havde han, Andersen, samlet 5 ministre, der var villige til at gå mod udenrigsministeren. Jeg finder denne udtalelse, *der altså er i overensstemmelse med virkeligheden,* meget karakteristisk for situationen. Det er dog ikke derfor, jeg skriver til statsministeren, men for at vare mig imod mistanken om, at jeg skulle have talt om vor samtale. *Dennes indhold var således bekendt i byen, før jeg kendte noget til den* [forf.s kursiveringer]« [37]. Den 8. august sendte Scavenius et nyt brev, hvori han bl. a. skrev: »Kirkeministeren fortalte mig i dag, at De efter vor samtale havde haft en sammenkomst med de 5 herrer, der ønsker min afgang. Under denne sammenkomst blev, så vidt jeg forstod, diskuteret, om de 5 herrer kunne gå ind på de betingelser, jeg løseligt omtalte for statsministeren. Jeg vil gerne, før mødet i morgen og for at undgå misforståelser, sige, at jeg ikke godt kan lade d'herrer diskutere dette spørgsmål; det ville være ganske at vende sagen på hovedet. Det er ikke så meget d'herrer som mig, der *pludselig og uden nogen som helst saglig begrundelse søges fjernet* [forf.s kursivering], som har ret til at stille betingelser . . . Jeg vil meget gerne – selv om det koster mig uhyre overvindelse – bidrage mit til, at det skal blive så let som muligt for statsministeren at eksekvere denne uretfærdige handling, men jeg kan ikke være med længere, når de personer, der er ifærd med at dolke mig bagfra, allernådigst skal kunne tilkende mig en respit . . .« [38].

De to breve tillader den tolkning, at Neergaard den 5. august havde meddelt Scavenius, at stærke kræfter i og uden for ministeriet ønskede hans tilbagetræden, og at Neergaard derfor søgte at træffe den aftale, at udenrigsministeren ved passende lejlighed skulle forlade sin post. Den 'passende lejlighed' ville evt. kunne opstå ved en bredere rekonstruktion af ministeriet. Scavenius stillede da betingelser, hvilke ved vi ikke. De 5 ministre, som på grundlag af senere oplysninger kan identificeres som Appel, Kragh, Madsen-Mygdal, Rytter og Slebsager [39], søgte til gengæld at formulere deres betingelser for hans forbliven, og herimod reagerede Scavenius skarpt den 8. august.

Hvorfor ønskede såvel H. N. Andersen som de 5 ministre, at der skulle finde et udenrigsministerskifte sted? De 5's motiver findes ikke belyst i den konkrete situation, men lader sig formentlig føre tilbage til det forhold, hvori Scavenius stod til sine kolleger og til de klagepunkter,

37. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige. Brevet er delvis citeret i Søren Mørchs ovenfor anførte artikel.
38. Ibid.
39. Jvf. s. 604.

Madsen-Mygdal havde fremført allerede i sommeren 1921. H. N. Andersen havde grunde, som i hvert fald til dels lader sig rekonstruere.

Den 18. maj 1922 udarbejdede H. N. Andersen et længere memorandum om sit forhold til regeringen og dens udenrigspolitik [40]. I dette anførte han, at Harald Scavenius allerede i marts 1920 havde søgt ham for at få hans anbefaling som udenrigsminister i den kommende regering. Da regeringsdannelsen blev aktuel, havde Andersen sagt til Scavenius: »for mig var det sagen og ikke personen, og lige meget hvem der var udenrigsminister, ville jeg virke til gavn for Danmark«. Denne udtalelse havde Neergaard senere fået bekræftet hos Andersen. Imidlertid var Andersen siden blevet utilfreds med Scavenius' udenrigspolitik, fordi denne den 4. januar 1922 havde udviklet for kongen, statsministeren og Andersen, at han selv gennem etatsråd Glückstadt ville foretage sådanne skridt i forhold til England, som han fandt fornødne for dansk udenrigspolitik. »Er denne opfattelse [af Scavenius' udredning] rigtig, er det ikke alene ensbetydende med en desavouering af både kongen og statsministeren, men også brud på de forudsætninger, hvorunder kammerherre Scavenius blev antaget som udenrigsminister«, konstaterede Andersen, og han sluttede sit memorandum med at erklære, at han herefter ikke ville kunne fortsætte som udenrigspolitisk rådgiver for regeringen.

H. N. Andersens memorandum vidner om en total ringeagt for parlamentariske spilleregler, men også om, at skulle lejlighed byde sig, ville han med glæde skubbe Scavenius ud af regeringen. Det har været fremhævet, at Scavenius var kommet H. N. Andersen på tværs i spørgsmålet om Danmarks Ruslandspolitik [41]. Hertil kommer imidlertid også andre modsætningsforhold. Den 28. aug. 1921 skrev Christian X til Neergaard i anledning af, at den danske gesandt i London, Grevenkop Castenskiold, var død: »Som følge af Minister Castenskiolds død, henstiller jeg, om man ved besættelsen af denne post ikke kunne overveje muligheden af at anvende direktør Cold, der ikke blot som guvernør i Vestindien har vist gode administrative egenskaber, men som har særdeles god indsigt i det praktiske livs krav, hvad hans virksomhed ikke mindst under krigen lagde for dagen« [42]. I et udkast til svar udtrykte Neergaard sig på følgende måde: »Jeg bringer ligeledes Dr. Maj. min tak, fordi De har villet meddele mig Deres ønsker m. h. t. besættelsen af den vigtige post i London. Min egen opfattelse af dette spørgsmål falder ganske sammen med

40. Dette memorandum findes i afskrift i Neergaards optegnelser, bd. VI; indførelsen er ikke foretaget med Neergaards hånd og er ikke ledsaget af nogen form for kommentar.
41. Se især: K a i M o l t k e: *Pengemagt og Ruslandspolitik,* II, s. 270ff.
42. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige.

Dr. Maj.s, idet jeg straks, da den sørgelige meddelelse indløb, blandt dem, der kunne være tale om, særlig fæstnede min opmærksomhed ved Cold. Jeg har meddelt udenrigsministeren Dr. Maj.s ønske og min egen opfattelse. Ministeren havde imidlertid forskellige betænkeligheder, som dog ikke forekom mig afgørende, men han vil ved Dr. Maj.s næste nærværelse her søge lejlighed til selv at forebringe sin opfattelse« [43]. Den 11. sept. afsluttedes korrespondancen med kongehuset om gesandtudnævnelsen med et kort telegram fra kongen: »Bifalder gesandtstillingen. Christian R.« [44]. Harald Scavenius havde da overbevist sine kolleger og kongen om, at Cold ikke burde have stillingen, og i stedet udnævntes grev Preben Ahlefeldt-Laurvig, indtil da gesandt i Warszawa.

Det er i anden sammenhæng tilstrækkeligt dokumenteret, at Cold stod H. N. Andersen nær, og at H. N. Andersen stod kongehuset nær [45]. Det er formentlig kommet H. N. Andersen meget på tværs, at han ikke gennem kongen og gennem sin indflydelse på ministeriet kunne bestemme, hvem der skulle beklæde den for ham overordentligt vigtige gesandtpost i London. H. N. Andersens planer med hensyn til Danmarks forhold til England var omfattende, næsten fantastiske. I en række sammenhænge havde han samtaler med ledende politikere i England – normalt på et niveau ikke under premierministeren eller evt. udenrigsministeren, men med den engelske konge som den foretrukne forhandlingspartner [46]. Ved gentagne lejligheder underholdt han de skiftende engelske gesandter i København med sine planer vedrørende en uddybning af Øresund med henblik på at skabe adgang for engelske handelsskibe og flådeenheder, således at Østersøen kunne blive et område for danske og engelske handelsinteresser under den engelske flådes beskyttelse [47]. Samtidig benyttede han enhver lejlighed til at tilkendegive sin mening om den danske udenrigsministers manglende kvalifikationer, og i løbet af 1922 blev strømmen af indberetninger om dette emne tættere. Den nyudnævnte gesandt i København, lord Granville, opsøgte den 27. juni 1922 Andersen og indberettede bl. a. følgende: »He (Andersen) is ... on intimate terms with the King of Denmark and with all members of the Danish Royal Family,

43. Ibid. Jvf. tillige P. M u n c h: *Erindringer,* IV, s. 355.
44. Ibid.
45. Se S ø r e n M ø r c h, anf. sk. og Kai Moltke, anf. sk.
46. At det engelske udenrigsministerium med tiden blev træt af denne virksomhed fremgår af flere vidnesbyrd. På en indberetning fra den engelske gesandt i København af 17. marts 1923 findes f. eks. følgende minutes: »Mr. Andersen is an appalling busybody and wants everyones times by his endless dissertations on largely rebulous plans«. Sign. AC (Austen Chamberlain). Eyre Crowe noterede kategorisk: »He is a terror«. (FO 371/9294).
47. FO 371/8094.

particularly Prince Waldemar, and, according to his own account at least, he has the greatest possible influence on the Prime Minister and most of the members of the government. On the other hand the Ministry for Foreign Affairs hates him, and Monsieur O. C. de Scavenius, the Secretary General, always refers to him in conversation with me with amused contempt, and indicates that, though he has had an important position in Denmark, he is now more or less »gaga« and no longer counts at all« [48]. I løbet af samtalen havde Andersen sagt, at gesandten endelig skulle komme til ham, såfremt han fandt udenrigsministeren »dilatory or obstructive«, og han fortalte ham, at han i sin tid havde håbet, at Erik Scavenius havde fortsat som udenrigsminister, men at han desværre ikke havde kunnet øve indflydelse, fordi han ikke havde været hjemme! [49].

Den 13. september rapporterede Granville på ny om en samtale med Andersen. Denne havde i dybeste fortrolighed meddelt ham, »that Monsieur Harald de Scavenius' days as Minister for Foreign Affairs were numbered and that he would not remain in office more than about another month« [50]. Andersen tilføjede, at også O. C. Scavenius ville forlade sin post som direktør i udenrigsministeriet, og han gav derpå en ny beretning om sin medvirken ved Harald Scavenius' udnævnelse til udenrigsminister. Ifølge denne version havde han på Scavenius' 2. henvendelse lovet at give ham sin støtte, hvad der var en betingelse for, at hans kolleger ville have ham. Granville noterede sig forskellen fra den forrige beretning, men han bemærkede i sin indberetning, at han ikke havde nogen mulighed for at kontrollere disse. Derimod så han nu en mulighed for at kontrollere H. N. Andersens indflydelse på dansk politik: såfremt udenrigsministeren virkelig gik af inden 1 måned, ville det være et usvigeligt tegn på Andersens enestående position. Det var en stolt lord Granville, der den 10. oktober – dagen efter regeringsomdannelsen – kunne bringe sine kommentarer til rekonstruktionen. Han var nu ikke længere i tvivl om, at Andersen havde haft en afgørende indflydelse på udenrigsministerskiftet, idet han ikke blot havde kunnet forudsige datoen, men også havde været i stand til – før nogen anden – at nævne Cold som den sandsynlige efterfølger [51].

Diplomatiske indberetninger, der bygger på samtaler med personer uden politisk ansvar, er ofte dårlige kilder til vurdering af interne, poli-

48. Ibid.
49. Såfremt denne påstand ikke er grebet ud af luften, må den gå på begivenhederne forud for den 1. maj 1920, hvor der i kredse omkring hoffet spores interesse for dannelsen af et samlingsministerium.
50. FO 371/8094.
51. Ibid.

tisk-parlamentariske situationer. Da yderligere såvel de her citerede som flere andre indberetninger fra de engelske gesandter i København til udenrigsministeriet i London viser, at H. N. Andersen havde en stærk hang til selvhævdelse og en ringe forståelse for politiske vilkår i et demokratisk-parlamentarisk system – jvf. f. eks. hans påstand om, at han havde foretrukket Erik Scavenius som udenrigsminister efter valget i 1920 – er det uden videre klart, at de diplomatiske indberetninger, der hvilede på hans meddelelser, må forkastes som kildegrundlag ved fastsættelsen af, hvad der i den konkrete sag havde fremtvunget udenrigsminister Harald Scavenius' – midlertidigt udsatte – afgang. Indberetningerne kan alene tillægges værdi ved fastlæggelse af det forhold, at H. N. Andersen *tilstræbte* et udenrigsministerskifte. Hans mulige indflydelse på dette skifte må undersøges på grundlag af andet materiale.

Af sådant materiale har vi for det første og som det væsentligste Harald Scavenius' brev til Neergaard af 5. august 1922. I en samtale med Victor Pürschel den 11. oktober 1922 – to dage efter sin afgang – udbyggede Scavenius sit indtryk af H. N. Andersens medvirken. Han forklarede Pürschel, at der i ministeriet havde været dybe uoverensstemmelser angående udenrigspolitikken, »idet H. N. Andersen på ØK's vegne ønskede denne lagt stærkt over ad England til således, at England fik en fast flådestation ved København, med en High Commissioner boende her, men denne »portugalisering« havde Sc. energisk modsat sig og derfor energisk bekæmpet tanken om Cold som gesandt i London« [52]. Scavenius – der efter Pürschels vurdering var ret nervøs – tilføjede, at han anså Madsen-Mygdal for at være økonomisk afhængig af ØK, og at han meget frygtede dettes (ØK's) indflydelse.

Denne udtalelse er interessant især af to grunde. For det første, fordi den så at sige samler de tråde op, som ovenfor er nævnt som grundlæggende for Scavenius' vanskelige stilling i ministeriet og for modsætningsforholdet til H. N. Andersen. For det andet fordi Scavenius uden videre sætter lighedstegn mellem sine modstandere i regeringen og H. N. Andersen.

Ad nogenlunde samme baner som Harald Scavenius bevægede halvfætteren Eric Scavenius sig, da han den 24. november 1922 holdt en tale i Hjørring. I sit omfattende angreb på H. N. Andersen sagde han bl. a.: »Hvad er det endelig for en hemmelig, men kun alt for mærkbar indflydelse, som, uden at den politiske situation forklarede det, bevirkede, at hr. Neergaard blev berøvet sin udenrigsminister, – der forøvrigt offentligt

52. Victor Pürschels dagbogsoptegnelser, oktober 1922. (Victor Pürschels arkiv, kps. 24. KB).

kunne erklære, at han i alle spørgsmål havde været i overensstemmelse med statsministeren – for derefter at forsyne ministeriet med den nuværende udenrigsminister hr. Cold, til hvem der længe havde været søgt en passende stilling« [53]. Eric Scavenius fortsatte med en omtale af det mislykkede forsøg på at gøre Cold til gesandt i London og mundede ud i en opfordring til H. N. Andersen om at træde offentligt frem og påtage sig det politiske ansvar for sine handlinger.

Det er på dette grundlag rimeligt at antage, at H. N. Andersen virkelig var ikke bare udgangspunkt for, men også drivkraft bag det initiativ, der førte til opsigelsen af Harald Scavenius den 5. august 1922. Tilbage står imidlertid at forklare, at Andersen netop på dette tidspunkt havde succes med sit længe nærede forsæt. Det er her rimeligt at antage, at landmandsbankaffæren dannede den ydre anledning.

Den 7. og 8. juli 1922 noterede Neergaard i sin lommebog: »Landmandsbanken: 66.75 mill.« [54]. Herefter følger en opførelse over bankens aktiver på i alt 172 mio. kr. Derpå »Deraf tab: 144 mill.« med specifikation af visse af posterne [55]. Det var de tal, der for ham var de afgørende under mødet med bankens ledelse, Nationalbankens direktion og bankinspektør Green [56]. Neergaard hævdede siden, at han havde handlet i god tro, da han havde billiget udsendelsen af erklæringen den 9. juli, idet såvel Landmandsbankens ledelse som Nationalbankens direktion havde bestridt rigtigheden af bankinspektionens opgørelse [57].

Hvilken vægt Neergaard lagde på henholdsvis bankinspektionens eller bankfolkenes vurderinger, lader sig vanskeligt rekonstruere. Men det må under alle omstændigheder være en sandsynlig betragtning, at Neergaard – også selv om han skulle have hældet mod at acceptere bankens egne vurdering – i sine overvejelser måtte regne med, at det kunne gå så galt, som bankinspektionen havde hævdet. Han måtte derfor overveje,

53. Her citeret efter Socialdemokraten den 25. 11. 1922. Angående det røre, denne tale vakte, se: V i g g o S j ø q u i s t: *Erik Scavenius* II, s. 20f. og P. M u n c h: *Erindringer* IV, s. 355.
54. Dette var bankens daværende opgørelse over tabene, jvf. handelsminister Rothes oplysning til Venstres bestyrelse den 18. september 1922 (Venstres gruppeprotokol, anf. dato).
55. Neergaard hæftede sig ved: Transatlantisk 50 mio. kr., russiske fordringer ca. 23 mio. kr., Heilbuth: 3½ mio. kr., Levison: 3½ mio. kr., Max Levin: 1 mio. kr., Dansk Svovlsyre: 2½ mio. kr.
56. Se herom: S ø r e n M ø r c h, anf. sk. s. 136.
57. RT, overordentlig samling 1922, FT, sp. 56. Hvad Neergaard ikke meddelte var, at bankinspektionens undersøgelse var iværksat i foråret 1922 efter anmodning fra Tyge Rothe og på baggrund af vedholdende rygter om bankens økonomiske vanskeligheder. (Breve mellem Tyge Rothe og bankinspektør Green, Tyge Rothes arkiv, RA).

hvilke midler der skulle bringes i anvendelse i denne situation. I sin tale i Folketinget den 19. september fremhævede Neergaard, at såfremt man i juli-dagene havde holdt sig til bankinspektionens vurderinger og havde bragt sagen til Rigsdagen på dette grundlag, ville bankens fuldstændige sammenbrud ikke have været til at hindre. Med den valgte fremgangsmåde havde de ansvarlige opnået, at sindene til en vis grad var forberedt gennem de stærke fald i aktiekurser m. v. »Eet er altså sikkert, at hvis man var gået den vej, som jeg indrømmer var den mest tiltalende, og navnlig måtte være den mest tiltalende for de nationalbankdirektører og de to ministre, som den aften påtog sig et tungt og knugende ansvar, havde man ikke kunnet hindre bankens sammenbrud« [58]. Selv med den nye viden, som Neergaard var i besiddelse af om de da konstaterede kendsgerninger, må udtalelsen bekræfte den formodning, at Neergaard i juli havde været tvivlende, havde valgt den »mest tiltalende« udvej, men måske med hældning mod at stole mest på inspektionen.

Statsministerens overvejelser må derfor længe forud for septemberrekonstruktionen af Landmandsbanken have koncentreret sig om, hvorledes man kunne skabe et finansielt grundlag for en rekonstruktion af banken også under forudsætning af det størst mulige tab. I denne sammenhæng havde han behov for H. N. Andersens støtte. Denne ville qua sit navn og sine penge være den garant over for offentligheden, der kunne afværge et katastrofalt fald i tillid til en kommende bankrekonstruktion [59]. Det må betragtes som givet, at H. N. Andersen meget tidligt – og også før beslutningen af 9. juli – var informeret om bankens vanskeligheder [59a]. Herefter ligger det nær at antage, at Andersen og Neergaard på et tidligt tidspunkt har drøftet rekonstruktionsvilkårene, såvel i politisk som i finansiel henseende.

Meget peger således i retning af, at Neergaard og Andersen havde talt sammen forud for den 5. august. Når Neergaard valgte netop denne dato til at føre den for ham ubehagelige samtale med sin udenrigsminister, må det ses i sammenhæng med de politiske omstændigheder, hvorfor der ovenfor er redegjort. Netop den 5. august var man nået til afslutning på en langvarig og på det sidste til det yderste dramatisk folketingssam-

58. Ibid. sp. 57.

59. Se herom: S ø r e n M ø r c h, anf. sk. s. 142.

59a. Jvf. de fremkomne rygter (note 57). Børskommissær Schovelin bemærkede ved Landstingets behandling af bankloven: »H. N. Andersen var jo alt den gang [den 8. juli] inde i tingene, han havde ført en mængde samtaler med Glückstadt om Landmandsbankens farlige situation, han havde været zu haben, om man havde sendt bud efter ham på dette tidspunkt, han var i høj grad inde i historien«. (RT, overordentlig samling 1922, LT, sp. 75).

ling. Den 5. august havde Neergaard derfor endelig tid til at tage det indre opgør, som – såfremt den ovenstående rekonstruktion er rigtig – var nødvendiggjort, fordi Andersen over for Neergaard havde stillet som en betingelse for sin medvirken i bankrekonstruktionen, at regeringen udskiftede sin udenrigsminister. Der kommer på dette grundlag mening i Scavenius' anke over, at der ikke forelå nogen saglig begrundelse for hans pludselige fjernelse. Neergaard og handelsminister Tyge Rothe havde den 8. juli lovet at hemmeligholde deres viden om Landmandsbanken, også for deres ministerkolleger, og Neergaard kunne derfor ikke godt hverken røbe situationens alvor eller fremstille sagen således, at han som statsminister måtte bøje sig for en privatmands ønsker med hensyn til sammensætningen af den regering, han ledede.

Der er i ovenstående forsøg på en fortolkning af omstændighederne omkring Harald Scavenius' afgang ikke taget stilling til spørgsmålet om, hvorvidt det er rimeligt at antage Scavenius' egen – over for Pürschel fremførte – forklaring: at den egentlige årsag til H. N. Andersens magt lå i Madsen-Mygdals økonomiske afhængighed af ØK. Som ofte fremhævet var landbrugsministerens broder direktør i ØK [60], og man kan tillige hæfte sig ved, at Madsen-Mygdal ved sin indtræden i ministeriet havde betinget sig en forudgående samtale med Andersen. Imidlertid må det være afgørende at fremhæve, at der stod 5 ministre bag kravet om Scavenius' afgang, og at disse i hvert fald ikke alle kunne stå i afhængighedsforhold til ØK-koncernen. Med forsigtighed kan drages den konklusion, at Andersen fra sin økonomiske magtposition kunne fremkalde et udenrigsministerskifte, men det må samtidig tilføjes, at den økonomiske indflydelse først havde mulighed for at gøre sig gældende, da den kombineredes med en tilstrækkelig stærk politisk pression, og at den politiske pression fremkom, fordi et flertal af Scavenius' ministerkolleger igennem længere tid havde været utilfredse med udenrigsministerens person. De 5's muligheder for at agere blev endelig større i forbindelse med J. C. Christensens beslutning om at forlade regeringen. Regeringen bestod herefter af 9 medlemmer, og de 5 udgjorde således et flertal [61].

60. Dette forhold fremhævedes ofte af samtidens presse. Se tillige K a i M o l t k e, anf. sk. s. 273.

61. Ifølge dagspressen forlod J. C. Christensen regeringsarbejdet allerede den 4. august efter rigsdagssamlingens ophør, og den 15. august betegnede kun den formelle overdragelse af kirkeministeriet til Appel. Begrebet »regeringens flertal« dækker over det faktiske forhold, at der i efterfølgende ministermøde forekom afstemninger. Denne procedure er ud over det sædvanlige, måske enestående. I forbindelse med drøftelserne om dannelsen af en samlingsregering den 9. april 1940 fremførte Venstre bl. a. det krav, »at der ikke i fællesrege-

Det skal endelig tilføjes, at Neergaard den 22. august havde en samtale med Christian M. T. Cold [62], og at Cold den 24. august kunne skrive til Neergaard: »Mange tak for de venlige linier, det glædede mig meget, at Kongen så beredvilligt var gået ind på Deres Excellenses tanker« [63]. Den nye udenrigsminister var reelt »antaget«; både han og etatsråden kunne med ro i sindet afvente hans formelle overtagelse af forretningerne.

IV

Hvorfor effektueredes udenrigsministerskiftet ikke allerede i august 1922? Den 17. august skrev Jacob Appel til sin hustru: »Hvad angår udenrigsministeren er sagen sat i bero til november. Det er en kedelig historie, thi det er pinligt at sidde sammen med en mand, der »skal« gå« [63a]. De øvrige ministre var således fuldt informerede, men hvorfor havde Neergaard valgt at vente til november? Flere forklaringer kan tænkes. For det første var Neergaard næppe interesseret i at øge den politiske spænding, som et pludseligt ministerskifte uvægerligt ville fremkalde. For det andet var det vanskeligt at finde en begrundelse, der kunne have tilstrækkelig vægt over for offentligheden. J. C. Christensen havde meddelt, at han ville trække sig tilbage den 15. august, men blev hans tilbagetræden ledsaget af en yderligere ministerudskiftning, ville sagen få uønskede politiske virkninger, idet den siden af Harald Scavenius brugte forklaring om »gemytternes uoverensstemmelse« da ville kunne tolkes som en mere omfattende utilfredshed med regeringssamarbejdet. For det tredie – og der er her en sammenhæng med den foregående forklaring – kom Andersens krav om en ny udenrigsminister på et tidspunkt, hvor Neergaard af andre grunde var tvunget til at overveje, om hans regering ikke trængte til en mere omfattende fornyelse. Skulle der være nogen mening i hans ledelsesfunktion, måtte det derfor være magtpåliggende, at de forskellige ministerskifter koordineredes i en samlet rekonstruktion.

Som tidligere anført var sommeren 1922 præget af en hektisk politisk aktivitet, under hvilken især forholdet mellem Venstre og DkF udsattes

ringen måtte foretages afstemninger, således at de 6 nye ministre kunne risikere at blive overstemt« (Henrik Nissen: 1940. *Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken*, s. 23); men bortset fra denne helt særlige situation har jeg ikke viden om, at nogen anden dansk regering har været stillet over for spørgsmålet om – end sige betjent sig af – afstemninger som middel til fastlæggelse af regeringens politiske kurs. Når det forekom i efteråret 1922, må det derfor tages som et tegn på regeringens svaghed.

62. Niels Neergaards arkiv, noteringskalendere.
63. Ibid., breve fra forskellige.
63a. Jacob Appels arkiv (RA), breve til hjemmet fra ministertiden 1920–24.

for en spidsbelastning. Den dramatiske 3. behandling i Folketinget af forsvarslovene den 27. juli sluttede med en afstemning, hvor 73 stemte for lovene, 70 imod, mens 6 – heraf 5 konservative – undlod at stemme. Til det sidste havde der været uvished om, hvorledes de konservative stemmer ville fordele sig [64]. Hermed var regeringens kvaler imidlertid ikke afsluttede. Umiddelbart efter afstemningen stillede Bent Holstein en forespørgsel til regeringen om, hvad man agtede at foretage sig i anledning af, at Industrirådet den 15. juli havde anmodet om værneforanstaltninger for danske industrier, der truedes i deres eksistensmuligheder af konkurrence fra lande med deprecieret valuta [65]. Det var en antændt bombe med kort lunte, der herved lagdes under regeringen. Med udnyttelse af viden fra sin tid som konservativ folketingsmand havde Holstein sat et stød ind, der krævede omgående handling. Forsvarslovene var endnu ikke kommet gennem Landstinget, og regeringen måtte forudse, at dette lovkompleks såvel som dens eget liv kunne trues, såfremt den i Rigsdagen indtog en holdning, der ikke åbnede mulighed for en industribeskyttelse under en eller anden form. DkF og Socialdemokratiet havde længe ønsket beskyttelsesforanstaltninger. Det radikale Venstre ville formentlig med glæde deltage i en aktion, hvorved der tillige var udsigt til at fremtvinge det folketingsvalg, som ville være et effektivt stop for forsvarslovenes gennemførelse.

Regeringen handlede hurtigt. Hverken Venstres forhandlingsprotokol eller den fragmentarisk overleverede ministermødeprotokol [66] indeholder nogen omtale af importreguleringsspørgsmålet, men gennem meget fyldige optegnelser i DkF's protokoller er det muligt – i hvert fald i hovedtræk – at følge Venstres handlinger [67].

64. Victor Pürschel beretter i et utrykt manuskript til en erindringsbog bl. a.: »Når det erindres, at forliget vedtoges i Folketinget ved navneopråb med 73 jastemmer mod 70 nej, vil det ses, at vi ikke kunne have tålt de 5 stemmer imod. Nu svarede de: »stemmer ikke« ... Situationen var ret spændende under debatten. Jeg tvang mig selv til at gå smilende op og ned i folketingssalen, medens jeg vidste, at der bag kulisserne hersedes med de 5 oprørere, således at fru Malling-Hauschultz til sidst gav sig til at græde. Alle kendte for øvrigt stillingen, hvilket bl. a. fremgik af, hvad den lille radikaler Bertel Dahlgaard sagde til mig: »Lad være at gå og se så tilfreds ud. De er jo i virkeligheden bundfortvivlet«. (Victor Pürschels arkiv, manuskript til erindringer).
65. I særlig grad Tyskland, Czekoslovakiet og Østrig.
66. Ministermødeprotokollen for perioden 1920–22 er ikke fundet. Imidlertid har Tyge Rothe foretaget en afskrift af protokollen fra de møder, der i særlig grad stod i forbindelse med hans afgang. Afskriften findes i en særlig protokol og opbevares i Tyge Rothes arkiv.
67. Venstres rigsdagsgruppe skiftede sekretær i sommeren 1922. Det har præget protokoloptegnelserne, som for visse møder helt mangler, for andre er meget ufuldstændige.

På det konservative gruppemøde den 1. august meddelte partiets toldlovsordfører, Drachmann, at han sammen med folketingsgruppens formand, Pitzner, havde haft en samtale med statsministeren og handelsministeren om den stilling, man skulle tage, såfremt Holsteins forespørgsel fulgtes op af en dagsorden [68]. Neergaard var til sidst kommet ind på den tanke, at man helt kunne undlade at besvare forespørgslen! Da greb imidlertid indenrigsministeren ind og støttede handelsministeren i, at der måtte gøres noget effektivt over for industriens krav; handelsministeren indså, at i hvert fald en del af de konservative formentlig ville støtte en mod regeringen rettet industrivenlig dagsorden, og Neergaard frygtede et valg. »Venstre tør i virkeligheden ikke gå til dets egne vælgere med dets militærordning. Ved at handle aktivt på industrispørgsmålet vil det derimod ikke kunne vente nogen sideild fra radikale og socialdemokraterne, og regeringen er ikke blind for, at den må tage hensyn til os, da den ikke kan tage valg på dette spørgsmål«, vurderede Drachmann. Kragh og Neergaard havde ved afslutningen af samtalen søgt at komme igennem med en politisk dagsorden, men det havde Drachmann afvist, og forhandlingerne udsattes da.

Natten til mandag den 31. juli blev de – stadig ifølge Drachmanns oplysninger – genoptaget, men nu alene mellem Kragh og Drachmann. Kragh kunne tilbyde, at regeringen ville gå med til en regulering for skotøjs- og tobaksindustrien, idet han dog stillede den betingelse, at der herefter ikke skulle komme videre krav; dette havde Industrirådet ikke kunnet tiltræde, idet man ikke ville fraskrive sig retten til fremover at varetage medlemmernes interesser [69]. Det var Drachmanns formodning, at der var besindige folk i Venstre – nu inklusive statsministeren – der kunne overbevises om nødvendigheden af foranstaltninger, og han kunne tillige meddele sine gruppefæller, at der var optræk til enighed mellem Industrirådet og regeringen.

Den langvarige diskussion i den konservative gruppe viste en overvejende stemning for at modtage regeringens tilbud. Da der var etableret enighed herom, fandt Pürschel det nødvendigt, at man underrettede statsministeren om partiets stilling forud for Venstres gruppemøde, der var berammet til kl. 12 samme dag. Det besluttedes da, at Piper, Pitzner og Drachmann skulle rette henvendelse til regeringen, og et møde blev berammet til kl. 11,30 [70].

Kl. 12,15 genoptog den konservative gruppe sit møde, hvor Piper af-

68. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
69. Ibid.
70. Ibid.

lagde beretning om mødet med regeringen, der havde været repræsenteret ved Neergaard, Kragh og Rothe [71]. Disse havde erklæret sig villige til at stå ved de af Kragh tidligere afgivne løfter, men de præciserede nu kravet om, at regeringen ikke herefter ville blive mødt med yderligere forlangender. Sådanne garantier kunne man ikke give fra konservativ side, og man enedes da om det kompromis, at kommende spørgsmål måtte løses i forbindelse med den ændring af toldloven, som man var igang med at foretage [72]. Den konservative gruppe godkendte forhandlingsresultatet, idet Drachmann pålagde den absolut tavshed om de foregåede forhandlinger.

DkF havde banet vejen for regeringen: man havde givet et tilsagn om, at man ikke ville deltage i et eventuelt overbud under forhandlingerne i Rigsdagen om det forslag, som regeringen ville fremsætte. Derved var det blevet muligt for de tre ministre at få den samlede regerings tilslutning og siden at overbevise Venstres rigsdagsgruppe om nødvendigheden af at indlade sig på denne politik. Den 3. august fremsattes i Folketinget forslag til en bemyndigelseslov for handelsministeren til at foretage de fornødne reguleringer, og den samme dag fandt 1. behandling sted. Den følgende dag førtes forslaget gennem såvel Folketing som Landsting, idet samtlige partier gav forslaget tilslutning [73].

Regeringen havde reddet livet, men beslutningen må have været overordentlig vanskelig at træffe og kan kun begrundes i Venstres valgfrygt. Der var ikke tale om et let og elegant skridt til siden, men om et dybtgående indgreb i Venstres fundamentale principper. Fra erhvervskrisens start i slutningen af 1920 havde regeringen formuleret en politik, hvis hovedindhold var, at prisfaldet på verdensmarkedet skulle have lov at omsætte sig til det danske marked uden restriktioner. Det var blevet landbrugsminister Madsen-Mygdals økonomiske evangelium, fremsat i et utal af taler, men ingen af de øvrige ministre havde tilsyneladende søgt at afdæmpe hans aktivitet. Det var ikke overraskende, at handelsministeren ved sin forelæggelse af forslaget ledsagede det med følgende bemærkninger: »Det er, hvad sikkert enhver i dette høje ting vil kunne forstå, og hvad jeg for mit vedkommende heller ikke ønsker at lægge skjul på, ikke uden betænkeligheder og, jeg kan måske tilføje, ikke uden store betænkeligheder, regeringen er gået til dette skridt« [74]. Pinstrup,

71. Ibid.
72. I november 1921 forelagde Neergaard forslag til en ny toldlov. Lovforslaget blev ikke færdigbehandlet i rigsdagssamlingen 1921–22, væsentligt på grund af konservativ modstand mod forslagets liberalistiske tendens.
73. RT, 1921–22, FT, sp. 9588–9708, LT, sp. 3019–3051.
74. Ibid. FT, sp. 9591.

der var den fremmeste repræsentant for landboorganisationerne i Venstres folketingsgruppe, tog i et kort indlæg direkte afstand fra forslaget [75].

Købet af konservativ støtte kostede regeringen dyrt i indbyrdes enighed. I pressen var der allerede den 3. august forlydender om, at Madsen-Mygdal havde kæmpet hårdt imod regeringens beslutning, men at han var blevet overstemt [76]. Flere Venstreblade beklagede i de følgende dage stærkt det tagne skridt [77], og omkring den 10.–12. august var der bladmeddelelser om, at landbrugsministeren ville forlade regeringen [78]. H. N. Andersen underholdt den 13. september lord Granville med, at Madsen-Mygdal havde været »on the very point of resignation« omkring den 3. august, men at han havde overtalt både Madsen-Mygdal og Rytter til at forblive på deres poster [79]. Selv om denne udtalelse langt fra behøver at være sandfærdig, kan der ikke være tvivl om, at der var opstået en alvorlig konflikt mellem ministrene.

Madsen-Mygdal forholdt sig – helt mod sædvane – tavs august måned igennem, og da han endelig den 1. september holdt en offentlig tale ved Fyns Tidendes 50-års jubilæum, var hans formuleringer så indpakkede, at de lod sig tolke i forskellige retninger. Dog erklærede han bl. a. om importreguleringen: »Det er en afsluttende indrømmelse, der sagligt set er svagt underbygget, og vi vil ikke fortsætte« [80]. I betragtning af at det lovmæssige grundlag for importreguleringerne var en bemyndigelseslov for handelsministeren, er det imidlertid ikke klart, om Madsen-Mygdal hermed annoncerede, at man ikke ville benytte bemyndigelsen længere, eller om regeringen ikke ville udvide bemyndigelsen. Om tendensen kunne der dog ikke herske tvivl.

Konflikten mellem ministrene lader sig ikke følge i sit forløb; men på et ministermøde den 27. september var det lykkedes for landbrugsministeren at mobilisere et flertal mod fortsat at benytte bemyndigelsen. Følgende beslutning blev truffet: »Det vedtoges, at (skotøjs)udvalget skal sammenkaldes til d. 3. oktober. Her gives meddelelse om, at regeringen ikke agter at anvende den i loven givne bemyndigelse. Endvidere bestemtes det, at udenrigsministeren skulle meddele dette regeringens standpunkt til den tyske gesandt« [81]. Beslutningen har tilsyneladende været en-

75. Ibid. FT, sp. 9646.
76. Socialdemokraten, anf. dato.
77. Disse beklagelser kom i særlig grad til udtryk i Aalborg Amtstidende.
78. »Kl. 5« samlede den 13. august disse rygter til den vurdering, at M.-M. ikke kunne gå, fordi han var bundet af hensyn til sine kolleger.
79. FO 371/8094.
80. Fyns Tidende den 3. september 1922. Politiken kommenterede den 2. september indgående talen.
81. Ministermødeprotokollen, anf. dato.

stemmig, således som det fremgår af forhandlingerne i ministermødet den 2. oktober, hvor man havde en indgående drøftelse af 27. septemberbeslutningen.

En ophævelse af importreguleringen ville være ensbetydende med en meget alvorlig skærpelse af forholdet til de konservative. Det er helt utænkeligt, at DkF kunne stå model til en total negligering af et af partiets centrale programpunkter og tilmed af en af de få politiske gevinster, som man havde hentet hjem i samspillet med Venstre-regeringen. Regeringen havde truffet sin beslutning på grundlag af modtagne protester mod reguleringerne fra Tyskland og Czekoslovakiet, men disse protester havde næppe en sådan vægt, at de kunne kaste regeringen ud i en kursændring uden i hvert fald på forhånd at optage forhandling med disse og andre interesserede stater. Årsagerne til beslutningen må derfor søges i grunde, der ligger uden for importreguleringsspørgsmålet. Mellem den 1. august og den 27. september lå Landmandsbank-affæren, der vævedes ind i den politiske situation med vide konsekvenser for sammenholdet i regeringen.

V

Den 13. juli 1922 samledes regeringen for i et ministermøde at drøfte de skridt, som statsministeren og handelsministeren sammen med Nationalbankens direktion og bankinspektør Green havde foretaget i anledning af, at bankinspektøren i begyndelsen af juli havde afsluttet sin undersøgelse af Landmandsbankens forhold [82]. Efter statsministerens og handelsministerens redegørelse spurgte Kragh, om det nu også var rigtigt at gå ind på den »ventetaktik«, som var indbygget i Nationalbankens forslag om at tilføre banken en ny reservekapital på 30 mio. kr. I hastig rækkefølge formulerede han sine spørgsmål: »Bør Rigsdagen ikke straks have besked, så sagen kan finde sin afgørelse? Er det i det hele taget forsvarligt ikke straks at give meddelelse til Rigsdagen? Er man nu også nogenlunde sikker på at være nået til bunden?« Justitsministeren, der tillige var kgl. bankkommissær, og trafikministeren tilsluttede sig Kraghs betænkeligheder, mens udenrigsministeren støttede Neergaard og Rothe. Ministrenes anledning til overhovedet at beskæftige sig med banksagen fremkom, fordi Nationalbankens ledelse havde stillet krav om, at staten skulle være medgarant for de midler, der efter den indgåede aftale skulle stilles til rådighed for Landmandsbanken. Ministermødet mundede ud i en beslutning af følgende indhold: statsministeren skulle meddele

82. Ibid.

Nationalbankens bestyrelse, at man nærede store betænkeligheder ved at vente til efteråret med at give Rigsdagen besked, idet han dog samtidig skulle udtale, at der var enighed om at støtte de tilsagn, som statsministeren havde givet angående statens medvirken ved rekonstruktionen.

Den trufne beslutning betød med andre ord, at en majoritet i ministeriet ville have forholdene drøftet i Rigsdagen, førend man påtog sig en statslig forpligtelse over for Landmandsbanken. Da Neergaard forelagde dette krav for Nationalbanken, bøjede bankens ledelse af og påtog sig alene at stå som garant for reservekapitalen. I et ministermøde den 31. juli kunne Neergaard forelægge denne meddelelse [83].

Hermed havde regeringen mistet anledningen til på dette tidspunkt at grave dybere i Landmandsbankens forhold. Det indtryk står imidlertid tilbage, at selv om statsministeren og handelsministeren i henhold til deres derom afgivne løfte ikke havde forelagt de øvrige ministre bankinspektionens opgørelse, men alene havde henholdt sig til de oplysninger, der var indeholdt i 9.-juli-erklæringen, så var det en udbredt opfattelse i regeringen, at man var på vej ind i en vanskelig situation, og at bankens stilling måske var langt værre, end de to ministres oplysninger lod ane. Man var nok ikke »nogenlunde sikker« på at være nået bunden.

Den 13. september 1922 revnede ballonen. Bankens stilling var nu så truet, at et sammenbrud var umiddelbart forestående; Madsen-Mygdal og Rytter var allerede gennem H. N. Andersen blevet sat ind i sagen, og ved et hastigt sammenkaldt møde den 13. september måtte Tyge Rothe give sine to ministerkolleger en redegørelse for katastrofens virkelige omfang [84]. Først den 14. september lykkedes det at komme i forbindelse med Neergaard, og et ministermøde blev indkaldt til den 15. september.

På ministermødet fremkom handelsministeren med en længere redegørelse for forholdene omkring banken, og alle andre tilstedeværende agerede, som om man først nu fik viden om forholdene. Landbrugsministeren erklærede, at da man først nu fik meddelelse om de virkelige forhold, kunne der ikke på dette møde træffes nogen beslutning. Det foruroligede ham, at der var uoverensstemmelse mellem 9.-juli-erklæringen og bankinspektionens opgørelse. »Beklagede, at de to ministre, der i sin tid deltog i forhandlingerne, ikke havde givet »vi« (os) andre fuld

83. Ibid.

84. Jeg takker Søren Mørch for denne oplysning, der uddyber hans anf. sk., note 15: »H. Green overværede, at Tyge Rothe fortalte sine kolleger om undersøgelsen«.

oplysning om forholdene. Hvis han havde vidst, hvad han nu ved, så var han ikke gået med for sit vedkommende«. At hele situationen i hvert fald for nogle af de tilstedeværende var ganske uklar, vidner undervisningsminister Appels spørgsmål til statsministeren om; han spurgte dels, om ministermødebeslutningen den 13. juli indebar, at man også var gået med til en ordning under forudsætning af et tab på 144 mio. kr., dels om statsministeren over for offentligheden ville vedstå, at ministeriet ikke havde været underrettet om sagens rette sammenhæng. På det første spørgsmål kunne Neergaard svare benægtende, på det andet bekræftende.

De følgende dage blev en lang række af møder, hvor det centrale spørgsmål i stigende omfang blev det indre sammenhold i regeringen. Den 15. om aftenen holdt regeringen møde med nationalbankdirektørerne, direktører fra Privatbanken, Handelsbanken og Store Nordiske Telegrafselskab samt bankinspektør Green [85]. Man drøftede indgående spørgsmål om, hvorledes man skulle skaffe den præferencekapital på 100 mio. kr., der var nødvendig for at gennemføre bankrekonstruktionen; men sideløbende med disse forhandlinger om de økonomiske forhold måtte regeringen finde sine ben i forhold til partiet og til den Rigsdag, der var indkaldt til overordentlig samling den 18. september.

Den 16. september trådte regeringen atter sammen [86]. Trafikminister Slebsager rejste på dette møde spørgsmålet om »regeringens stilling politisk efter hvad der var sket«. Han anså det for mest sandsynligt, at regeringen ville blive tvunget væk ved den kommende rigsdagsdebat. »Han ville derfor anse det for rigtigt, om ministeriet allerede ved debattens indledning gav meddelelse om, at det stillede sine porteføljer til disposition, så snart lovforslaget om bankens rekonstruktion var gennemført i Rigsdagen og stadfæstet af Kongen. Man ville derved opnå at holde det politiske ude af sagen«. Statsministeren anså en sådan fremgangsmåde for uheldig og fandt ikke, at der var noget i situationen, der gjorde det rigtigt eller nødvendigt at handle således »medmindre der da var forhold i selve ministeriet, som gjorde, at man ville sprænge det hele i stykker«.

Krisen omkring Landmandsbanken var nu tillige blevet en krise i regeringen. Statsministeren fandt kun støtte for sine synspunkter hos handelsministeren, der tilbød at gå af, og hos udenrigsministeren. Justitsministeren og landbrugsministeren støttede Slebsager, også efter at statsministeren havde foretaget sin bedømmelse af dennes motiver. Ved først givne lejlighed havde Neergaard dermed mødt en meget kraftig afstandtagen fra sin og Rothes adfærd i banksagen, og reaktionen kom fra de

85. Ministermødeprotokollen, anf. dato.
86. Ibid.

ministre, der endnu havde deres fulde indflydelse i behold. Ministermødet resulterede i en beslutning om, at statsministeren og handelsministeren ved det kommende bestyrelsesmøde i Venstres rigsdagsgruppe skulle forelægge sagen og gøre rede for alle forhold. Om trafikministerens forslag blev der ikke truffet beslutning.

Efter et langvarigt møde søndag den 17. september, hvori deltog de mænd, der havde været med til mødet den 15. om aftenen, men nu suppleret med H. N. Andersen, vendte ministermødet den 18. september tilbage til drøftelsen af ministeriets interne forhold [87].

Forud for ministermødet havde Neergaard og Rothe mandag formiddag givet gruppebestyrelsen meddelelse om bankrekonstruktionens baggrund og indhold, og statsministeren påtog sig sammen med handelsministeren det fulde ansvar for 9.-juli-erklæringen. Mødet strakte sig langt ud på eftermiddagen, og fra mange sider rejstes der stærk kritik mod ministrene. Pinstrup betegnede julierklæringen som vildledende og udtalte, at offentligheden var blevet vildledt på trods af, at medlemmer af regeringen vidste dette. Dette forhold kunne Venstre efter hans opfattelse ikke dække over. I. A. Hansen, der var politisk ordfører i Folketinget, fandt det sandsynligt, at der ville blive fremsat et mistillidsvotum mod regeringen i Folketinget, og at det ville opnå flertal. Redaktør Quist, Fyns Tidende, pegede direkte på, at handelsministeren burde gå af, hvorimod statsministerens afgang efter hans opfattelse ville være et for regeringen uerstatteligt tab. Intet medlem af bestyrelsen tog efter mødereferatet ordet for at støtte handelsministeren, men Neergaard erklærede, at »handelsministeren og jeg står fælles i denne sag« [88].

Da ministermødet endelig kunne træde sammen, indledte Neergaard med et krav om, at man kom til fuld klarhed over ministeriets indre forhold. Trafikminister Slebsager fremsatte da følgende udtalelse [89]: »Jeg ved, at statsministeren over for Rigsdagen og derigennem over for offentligheden vil udtale sig fuldstændig åbent og lægge alt frem, så der ikke senere kan peges på, at der var noget, som man ville holde skjult. Det er godt og rigtigt; thi i et forhold som dette bør alt lægges fuldstændig åbent og redeligt frem, selv om det kan gøre ondt. Jeg har imidlertid indtryk af, at statsministeren mener, at vi ikke længere har tillid til hans ledelse, og jeg vil da gerne til forklaring af mit syn på forholdene sige: Jeg er ikke i ringeste tvivl om, at statsministeren har handlet fuldt i god

87. Ibid.
88. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.
89. Ministermødeprotokollen, anf. dato. Slebsager var regeringens protokolfører og har formentlig nedskrevet denne erklæring efter manuskript.

tro den 9. juli, selv om jeg ikke mener, at man da har handlet rigtigt, og selv om jeg mener, at ministeriets øvrige medlemmer burde have haft fuld rede på alle forhold, thi ministeriet er en eenhed. Når vi ikke fik det, er jeg imidlertid ganske klar over, at statsministeren *ikke* undlod at give os denne redegørelse, fordi han ville holde os udenfor, men fordi han over for de øvrige deltagere i mødet den 9. juli følte sig forpligtet til at tie. Det har derfor ikke svækket min tillid til statsministerens loyalitet. Det, at man efter min overbevisning handlede fejl den 9. juli, har heller ikke medført, at jeg ikke fremdeles anser statsministeren for at være den bedste politiske fører for vort parti; thi selv den klogeste og dygtigste mand kan gribe forkert. Men jeg mener, at man tager konsekvenserne af, at der er grebet fejl derved, at ministeriet stiller sine porteføljer til rådighed, så snart »bankloven« er vedtaget. Jeg tror, at statsministeren da igen bliver kaldt til at overtage den politiske ledelse, og jeg vil da med glæde fortsat samarbejde med Dem, statsminister, fordi min tillid til Deres loyalitet og politiske førerevne er usvækket; men jeg synes, at der må en demission ind i mellem, for at forholdene kan komme på deres rette plads«.

Landbrugsministeren, justitsministeren og undervisningsministeren gav deres tilslutning til Slebsagers forklarende udlægning af det den 15. september fremsatte krav, og Neergaard erklærede, at han var glad for udtalelsen, fordi den fjernede enhver misforståelse. Han fortsatte: »Men jeg har i de sidste dage ligesom haft en følelse af, at tillidsforholdet var svækket, og at man ønskede samarbejdet brudt. Nu forstår jeg det hele, og når det ligger på den måde, så kan jeg godt tænke mig at følge den vej, som De anser for den rigtige, hvis bestyrelsen og partiet er enige heri«. Man besluttede da, at statsministeren den følgende dag skulle meddele partiorganerne ministermødets beslutning om at demissionere efter banklovens vedtagelse. Såfremt bestyrelsen og partiet ikke var enige i dette skridt, skulle der holdes nyt ministermøde.

Ser man bort fra formuleringernes smukke indpakning, kan man gøre stillingen efter regeringsmødet den 18. op således: Slebsager, Rytter, Appel og Madsen-Mygdal havde erklæret, at de anså statsministerens handling i banksagen for stridende mod de forudsætninger, hvorunder et ministerium skulle ledes. De godtog vel Neergaards undskyldende forklaring af omstændighederne, men disse var ikke nogen tilstrækkelig grund til at retfærdiggøre hans handling. De krævede derfor ministeriets demission. Neergaard havde alene fået støtte fra Rothe og Scavenius, men de var begge uden enhver politisk indflydelse. Klaus Berntsen deltog ikke

i disse møder på grund af sygdom [90], og Oluf Kragh havde været fraværende ved ministermøderne den 15. og 16., hvorfor han ikke den 18. markerede sin tilslutning til eller afstandtagen fra det krav, der var blevet fremsat under hans fravær. Uanset hvorledes Kragh ville stille sig, måtte Neergaard konstatere, at hans ministerium var på vej til at blive sprængt. På denne baggrund må man se hans beslutning om at bøje sig for de 4 ministre, men under den forudsætning, at gruppebestyrelse og rigsdagsgruppe var på linie med de 4 ministre.

Neergaards henvisning til bestyrelse og partimøde kan tilskrives formelle grunde, idet man erindrer sig, at han også ved sin tiltræden havde valgt at lade gruppen bekræfte den sag, der i virkeligheden var afgjort mellem J. C. Christensen og ham selv [91]. Årsagen kan imidlertid også søges i det forhold, at Neergaard erkendte sine vanskeligheder i regeringen.

Umiddelbart efter regeringsmødet samledes gruppebestyrelsen til møde kl. 20. Neergaard forelagde ministermødets beslutning, men partiformanden, Søren Brorsen, henviste sagen til behandling på det gruppemøde, der var indvarslet til tirsdag den 19. kl. 10 [92].

Spørgsmålet om ministeriets forbliven var nu akut. Tirsdag kl. 12 ville den overordentlige rigsdagssamling tage sin begyndelse, og skulle man følge de 4 ministres forslag, skulle Neergaard ved denne lejlighed meddele ministeriets tilbagetræden. Selv på denne baggrund bragte gruppemødet ikke nogen klarhed. Såvel Brorsen som I. A. Hansen anbefalede at følge ministrenes beslutning, men en række andre talere tilrådede forsigtighed, fordi et sådant skridt ville kaste skygge over hele ministeriet. J. C. Christensen erklærede ved debattens afslutning – sin vane tro – at det var afgørende, at ministeriet stod sammen, og han tilføjede, at det var meget vanskeligt at afgøre spørgsmålet om ministeriets skæbne, men at ministeriet helst selv måtte træffe afgørelsen. Formanden gjorde denne opfattelse til partiets, og derved var Neergaard for så vidt tilbage, hvor han begyndte [93].

Efter partimødet samledes ministrene i Landstingets ministerværelse. Under indtryk af de udtalelser, der var fremkommet på partimødet, veg de ministre, der havde ønsket regeringens tilbagetræden. Ministermødeprotokollens referat af drøftelserne er til det yderste kortfattet; den eneste positive oplysning er, at man traf den beslutning, at Neergaard selv

90. Således anført i protokollen.
91. Neergaard fremhævede i sine optegnelser i sommeren 1920, at det ikke var kutyme at drøfte ministeriets sammensætning med rigsdagsgruppen.
92. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.
93. Ibid.

måtte afgøre spørgsmålet om demission og i bekræftende fald selv fastsætte tidspunktet [94]. Partimødet havde åbenbart styrket hans stilling.

Folketingsdebatten blev formentlig af en anden karakter end frygtet af Venstre og forudset af de rigsdagsmænd og ministre, der havde tilrådet en demission. Dette forhold kan have været en medvirkende årsag til, at spørgsmålet om regeringens demission blev udskudt, idet Venstres ledere på forhånd kan have indhentet informationer om, hvorledes de øvrige partier, i hvert fald DkF, ville stille sig. I Folketinget rejste intet parti krav om, at regeringen skulle gå af. Holstein, der ellers ikke gik af vejen for at rejste ministerstorm, benyttede endog lejligheden til at fremhæve, at regeringen havde en ligefrem pligt til at blive siddende, indtil sagen var udredet [95]. Den tilsyneladende ansvarsfølelse, som besjælede partierne, gjorde Neergaards stilling lettere. Han var ikke længere i en tvangssituation, hvor han måtte handle hurtigt under indtryk af en mistillidsdagsorden. Derfor valgte han i Folketinget helt at undlade at beskæftige sig med spørgsmålet om regeringens videre skæbne, også selv om dagens aviser rigeligt havde drøftet dette emne. Truslen fra Rigsdagen mod regeringens eksistens var afværget indtil oktober, når den ordinære samling tog sin begyndelse.

VI

Da dagens mange møder var afsluttet mandag den 18. september, skrev Jacob Appel, således som han med få dages mellemrum gjorde det gennem hele sin ministertid, brev til sin hustru med beretning om dagens hændelser. Han skrev bl. a.: »Sagen her er meget vanskelig. Det viste sig, at bestyrelsen blev meget stram. Vi har holdt 2 ministermøder og 3 møder med bestyrelsen. Nu i aften kl. 9½ står sagen således: Der bliver af statsministeren holdt en tale, hvori der helt bliver gjort rede for sagens udvikling og for vor protest mod sagen, og dernæst siger han, at så snart forslaget om ordningen af Landmandsbanken er vedtaget, stiller ministeriet sine mandater til rådighed, d. v. s. demissionerer. Tanken er da, at kongen efter demissionen konfererer med partierne, og at han dernæst opfordrer Neergaard til på ny at danne et ministerium. I dette kommer Scavenius og Rothe i hvert fald ikke med. Denne fremgangsmåde afhænger dog af, at Højre vil støtte ministeriet. Mange mener, at Højre vil forlange en minister. Dette kan vi ikke gå ind på. Hvis det dog ikke er muligt at få dannet et flertal i Rigsdagen for regeringen, må der ske nyvalg, men det vil Venstre og rimeligvis Højre meget nødig. Neergaard

94. Ministermødeprotokollen, an. dato.
95. RT, overordentlig samling 1922, FT sp. 80.

har været meget nedtrykt, men det er gået bedre nu i eftermiddag, da vi havde et stort opgør i ministermødet. Ja, morgendagen bringer løsningen« [96].

Selv om morgendagen ikke bragte løsningen, så kaster Appels brev lys over de centrale overvejelser, som regeringen på dette tidspunkt gjorde sig. Der var for det første overvejende sandsynlighed for, at Tyge Rothe nu også tilhørte de ministre, der »skulle« gå. For det andet gjorde regeringen sig nogle strategiske overvejelser over, hvorledes man på een gang skulle lægge luft mellem sig og den tyngende fortid, samtidig med at man bevarede regeringsmagten hos Venstre. Midlet skulle være en demission, en partilederdrøftelse og en ny regering af Venstre, altsammen uden afholdelse af valg. Forholdet til DkF kom herved i forgrunden. Ville de konservative ikke støtte regeringen, måtte der udskrives valg, men man kalkulerede på dette punkt med, at de konservative – som Venstre – ikke var ivrige efter en konfrontation med vælgerne. Med udviklingen tirsdag den 19. havde regeringen i hvert fald formelt overladt disse problemers løsning til Neergaard.

De var alle besværlige. Tyge Rothe havde selv tilbudt sin tilbagetræden, og ingen i Venstre havde tilsyneladende talt for hans forbliven. I sit brev til Frede Bojsen den 24. okt. 1922 anfører Rothe, at det også forud for Landmandsbank-affæren havde stået ham ganske klart, »at et sagligt samarbejde med flere af mine tidligere kolleger i længden ville blive vanskeligt for ikke at sige umuligt at opretholde, navnlig efter at J. C. Christensen var trådt ud af regeringen« [97]. Han fortsatte med en beklagelse over, at han ikke havde haft nogen politisk autoritet i partiet, og at det var meget vanskeligt at blive en af »deres egne«. Derfor havde han – efter egen opfattelse – haft svært ved at klare opgaverne. På denne baggrund har Neergaard næppe næret noget ønske om at bevare ham i sin regering: han var i politisk henseende ikke nogen gevinst, og med hans afgang ville offentligheden få et sonoffer for bankaffæren.

En afgørende vanskelighed var det imidlertid, at Neergaard så stærkt havde bundet sig til sin handelsminister. Såvel på den interne partiarena som over for offentligheden havde Neergaard fremhævet, at han og Tyge Rothe i fællesskab tegnede ministeriets ansvar for erklæringen af 9. juli. Skulle Tyge Rothe falde, ville det i overordentlig grad vanskeliggøre Neergaards egen forbliven. Omvendt var der næppe nogen mulighed for at redde Rothe, fordi det ville fremkalde en uovervindelig modstand hos de øvrige ministre.

96. Jacob Appels arkiv, anf. st.
97. Frede Bojsens arkiv, brevsamlingen.

Der findes sandsynligvis ikke noget kildemateriale, der kan belyse, hvilke overvejelser Neergaard gjorde sig i dagene mellem den overordentlige rigsdagssamlings slutning den 21. september og det ministermøde, der afholdtes den 27. september. Den 25. skrev Appel om sit indtryk af dagens ministermøde: »Men stemningen var ikke fri og fortrolig som tidligere«. Han vedlagde sit brev et udklip fra eftermiddagsbladet »Kl. 5« [98], hvori bragtes et forlydende om, at Kragh sammen med andre ministre planlagde at styre Neergaard og lave en Venstre-koalition med H. P. Hanssen-Nørremølle. Svend Thorsen har taget dette brev til indtægt for den af Klaus Berntsen senere fremsatte påstand om, at der bestod en alliance mellem 5 ministre (Kragh, Madsen-Mygdal, Rytter, Slebsager og Appel), der krævede Neergaards afgang [99]. Man bør dog imidlertid understrege, at Appel i sit brev tog udtrykkelig afstand fra, at han ville indtræde i et nyt ministerium, der ikke havde Neergaard som chef.

Den 27. september sendte Appel følgende beretning: »I regeringen stadig uro – jeg kan ikke tro, at det holder ret længe. Slebsager sagde i går til mig: »det må så blive Dig eller mig« til at danne ministerium. Jeg svarede straks: ja mig bliver det ikke, det *vil* jeg i alle fald ikke« [100]. Den 28. og 29. meddelte han om fortsat uro og forberedte sig nu på at vende tilbage til sin forstandergerning på Askov. Den 3. okt. sluttedes denne brevrække med en konstatering af, »at bevægelserne inden for ministeriet har været så svingende, at man intet kunne sige om fremtiden, og jeg er ked af at blive ved med på papiret at skrive om disse irrationelle og lidet tiltalende foreteelser«.

Appels brev viser, at ministermødets beslutning om at overlade regeringskrisens løsning til Neergaard i hvert fald ikke medførte, at de »menige« ministre herefter sad med hænderne i skødet. Der arbejdedes med en løsning, og løsningen søgtes nået gennem et statsministerskifte. Det er sandsynligt, at også Neergaard var kommet til den konklusion, at han ikke kunne fortsætte. Herpå tyder flere forhold.

Den 27. september erkendte Tyge Rothe, at hans politiske skæbne var beseglet. I et brev til formanden for Venstres vælgerforening i Nyborg meddelte han, at han ønskede at nedlægge sit hverv som kredsens folketingskandidat [101]. Den følgende dag bekræftede foreningens formand bre-

98. Jacob Appels arkiv, anf.st., jvf. Sv. Thorsen, anf.sk. s. 400.
99. Sv. Thorsen, anf.sk. s. 400, jvf. Klaus Berntsens brev til Frede Bojsen den 15. oktober 1922 (*Tre Venstremænd*) s. 309 f.
100. Jacob Appels arkiv, anf. st.
101. Tyge Rothes arkiv.

vets modtagelse og erklærede sig indforstået i dette skridt [102]. At Tyge Rothe skrev netop den 27. september har sin særlige betydning, idet det var datoen for det ovenfor omtalte ministermøde, hvor en enstemmig regering traf beslutning om at afstå fra at benytte importregulerings-bemyndigelsen [103]. Hermed var Rothes stilling umulig, idet han ud over sit ansvar i banksagen var belastet med en regeringsbeslutning, der slog benene væk under ham i hans handelspolitiske virksomhed. Men Neergaard havde jo bundet sig stærkt til sin handelsminister, og med Rothes vaklende stilling vaklede han også selv.

Man kan derfor vanskeligt forstå ministermødets beslutning den 27. september på anden måde end som oplæg til en eventuel valgkamp. Det har ikke været muligt at fremdrage kildemateriale, der viser, om Neergaard i dagene mellem den 20. og den 27. september havde nogen form for kontakt med DkF, og det lader sig således ikke påvise, om regeringen valgte at slå bak i reguleringsspørgsmålet, fordi man regnede med, at de konservative alligevel ville vælte regeringen på banksagen. Under alle omstændigheder må kalkulen være gået i denne retning, og regeringen – inklusive Neergaard – besluttede derfor at søge importreguleringen gjort til det centrale tema i en kommende valgkamp. Importreguleringsspørgsmålet skulle være det instrument, der kunne justere forholdet mellem Venstres vælgere og DkF's vælgere.

På baggrund af dette ræsonnement kommer der mening i, at Slebsager den 26. september kunne drøfte med Appel, hvem af dem der skulle overtage statsministerposten. Neergaard havde omkring den 26. ladet forstå – og på ministermødet den 27. september meddelt – at han ville trække sig tilbage. Dermed var kampen om, hvem der skulle være Venstres statsministerkandidat, indledt, og med regeringsbeslutningen den 27. havde Madsen-Mygdal en fordelagtig udgangsposition.

Endnu var der imidlertid tvivl i Neergaards sind. Den 28. september tog han derfor en samtale med de to konservative partiledere, Piper og Pitzner. Ifølge Pipers referat til den konservative rigsdagsgruppe havde Neergaard forespurgt, om en forandring i ministeriet ville være heldig set med konservative øjne. De konservative politikere havde svaret, at der efter deres mening ville være vanskeligheder ved en sådan forandring, og at statsministeren helst måtte fortsætte, såfremt der ikke fremkom nye momenter i Landmandsbank-affæren. Især havde de understreget, at det ville blive svært at enes om en ny regeringschef. Man bevægede sig derpå ind på en drøftelse af den kommende politik, og

102. Ibid.
103. Se s. 586.

Neergaard havde herunder fremhævet, at han ikke kunne tænke sig en ny toldlov gennemført uden om de konservative, samt at han ikke ville lade fremsætte yderligere lovforslag angående grundskyld i den kommende rigsdagssamling [104]. Disse løfter ramte centralt, idet Neergaard fik at vide, at de konservatives stilling til regeringen i høj grad ville afhænge netop af disse to spørgsmål [105]. Tilsyneladende gik Neergaard forsigtigt uden om importreguleringsspørgsmålet og undlod altså at omtale regeringsbeslutningen af 27. september.

Samtalens virkning på Neergaard fremgår af en optegnelse i Pürschels dagbog. Den 5. oktober havde han en samtale med sin folketingskollega, ingeniør Korsgaard, der kunne berette, at Kragh over for ham havde ladet forstå, at Neergaard og Rothe forud for den 28. september havde været parate til at gå, men at samtalen med Piper og Pitzner havde ændret deres opfattelse [106]. Baggrunden for dette meningsskifte ligger lige for: hvis Neergaard kunne spille den trumf ud, at de konservative kun ville støtte en Venstreregering under den forudsætning, at han var regeringens chef, ville han komme til at stå meget stærkt. For hans modstandere i Venstre var der da kun den mulighed tilbage at udskrive folketingsvalg.

Skulle Neergaard have nogen chance for at overleve krisen, var det nødvendigt ikke blot at sikre sig konservativ støtte. Han måtte tillige søge at reparere sit forhold til sine indflydelsesrige ministerkolleger. Efter samtalen med Pitzner og Piper havde han tilsyneladende dannet sig det indtryk, at de konservative til gengæld for løfter om en toldpolitisk helhedsløsning ville kunne sluge en ophævelse af importreguleringen.

Tyge Rothe så omvendt en svag mulighed for helt at komme ud af krisen ved at ændre regeringsbeslutningen af 27. september. Ved et ministermøde den 2. oktober tog han derfor denne beslutning op til fornyet drøftelse. Han meddelte, at han fandt det umuligt at gennemføre en drøftelse i importreguleringsudvalget, såfremt han på regeringens vegne skulle møde med en ultimativ formulering. Neergaard henviste til de modtagne protester fra udlandet og tillagde dem en så afgørende vægt, at ministermødets beslutning måtte opretholdes. Der udviklede sig på ny en voldsom diskussion [107], hvor Rothe, Scavenius og Oluf Kragh ønskede

104. Det var en udbredt frygt i den konservative rigsdagsgruppe, at den i sommeren 1922 indførte, men ret ubetydelige statslige grundskyld ville blive fulgt op af en langt mere omfattende kommunal grundskyld.
105. Kons. fællesgruppeprotokol, den 4. oktober 1922.
106. Victor Pürschels dagbog, den 5. oktober 1922.
107. Diskussionens voldsomhed bekræftes af Jacob Appel i brev til hustruen af 3. oktober 1922.

at mildne den tidligere beslutning. Kragh formulerede følgende forslag: »Regeringen mener ikke, at det bliver muligt at udnytte bemyndigelsen, da en sådan på et rationelt grundlag ikke lader sig praktisere under henvisning til de gjorte særdeles vægtige og farlige indvendinger – men regeringen vil naturligvis søge en yderligere forhandling om sagen med de vedkommende magter under forudsætning af, at en sådan kan finde sted uden fare for, at repressalier over for dansk eksport, medens forhandlingerne står på, vil blive taget« [108]. Selv over for dette bløde oplæg valgte Neergaard at stå fast på den ultimative formulering, dog med den tilføjelse, at regeringsmødet kunne vende tilbage til spørgsmålet, såfremt importreguleringsudvalget ønskede forhandling. Neergaard støttedes af Appel, Madsen-Mygdal, Rytter og Slebsager.

Neergaard opnåede ved dette møde at bekræfte sin overensstemmelse med den fløj i ministeriet, der havde været hans skarpe kritikere i banksagen, samtidig med at han skabte en distance til Tyge Rothe. Atter afhang statsministerens politiske liv af de konservative, idet han ikke havde nogen information om, hvorledes de ville reagere på regeringsbeslutningen. Den 3. oktober holdtes møde i importreguleringsudvalget, og Rothe forelagde regeringens standpunkt i overensstemmelse med gårsdagens flertalsbeslutning [109]. Udvalget besluttede hurtigt, at der skulle foregå drøftelser i de enkelte partier forud for en videre behandling af problemet.

Det var derfor ikke nogen gunstig stemning, der på det konservative gruppemøde den 4. oktober mødte regeringen. Mødet indledtes med en redegørelse fra Piper om dennes og Pitzners samtale med Neergaard den 28. september. »Adskillige faldt højrøstet i forbavselse«, noterer Pürschel [110], og gruppeprotokollen bekræfter dette indtryk [111]. I importreguleringsspørgsmålet var stemningen krigerisk, idet alle med undtagelse af Fibiger var af den opfattelse, at regeringen burde holdes fast på at benytte bemyndigelsen. Fra flere sider fremhævedes det, at regeringen kun stræbte efter at få et bedre valggrundlag end banksagen, og Pürschel mente at vide, at »vi ... står i virkeligheden over for en regeringskrise, og forholdet er formentlig det, at man ikke i Venstre kan enes om en rekonstruktion af ministeriet«. Korsgaard søgte at formulere en konservativ strategi: »Vi må ikke lade regeringen falde på reguleringen. Den er ikke noget grundlag for valg, men vil den ikke bøje sig for det spørgs-

108. Ministermødeprotokollen, anf. dato.
109. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
110. Victor Pürschels dagbog, den 5. oktober 1922.
111. Kons. fællesgruppeprotokol for den 4. oktober refererer de faldne udtalelser meget »tæt« med gengivelse af en række afbrydelser af talerne.

mål, skal vi spille Landmandsbanken ud. I den sag står ministrene for befolkningen som løgnere« [112].

Partiet tilsluttede sig Korsgaards opfattelse og valgte derved en strategi, der var diametralt modsat Venstres. Konkret besluttede partiet at nedsætte et forhandlingsudvalg, der kunne optage kontakt med regeringen om reguleringsspørgsmålet [113], men samtidig blev Pürschel og Korsgaard enige om, at en ny henvendelse til Neergaard var nødvendig, for at han kunne få et korrekt billede af stemningen i DkF [114]. Den 5. oktober om aftenen tog de en samtale med Oluf Kragh og Jensen-Kleis [115], hvor Pürschel oplyste, at det efter hans opfattelse ikke ville være muligt at holde DkF sammen om at stemme imod et mistillidsvotum til regeringen. De fire politikere enedes om, at man måtte nå en afklaring forud for en evt. tillidsafstemning i Folketinget, og de konservative forhandlere understregede, at deres parti ikke nærede noget ønske om at fremkalde et valg. Kragh var på sin side af den opfattelse, at det kunne lykkes at samle Venstre om et rekonstrueret ministerium. Samme dag meddelte den konservative Sporon-Fiedler Pürschel, at han havde haft en samtale med Slebsager af samme indhold som den med Kragh og Jensen-Kleis førte samtale [116].

Vi står her over for de første egentlige vidnesbyrd om, at ikke alene Neergaard, men også andre inden for regeringen arbejdede med spørgsmålet om en rekonstruktion af regeringen. Når Kragh talte med de konservative ledere om en rekonstruktion af regeringen, kan det kun forstås som en regering uden Neergaard. Det var Pürschels opfattelse, at Kragh arbejdede på en regeringsdannelse, hvor han ville udelukke Madsen-Mygdal – »ham vil Kragh jo gerne af med« [117] – men han stillede sig tvivlende over for denne mulighed, idet han ikke kunne forestille sig, at Venstre så ville kunne holde sammen.

Den 6. oktober fik Pürschel for så vidt bekræftelse på sin formodning om Kraghs planer, idet han efter et møde i den konservative vælgerforening i København sent om aftenen blev kaldt til et møde i Kraghs hjem. Kragh meddelte ham, at han havde orienteret Neergaard om sin samtale med Pürschel og Korsgaard, og at Neergaard nu var inde i overvejelser,

112. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
113. Ibid.
114. Victor Pürschels dagbog, den 5. oktober 1922.
115. Jensen-Kleis, der var Folketingets formand, var ved rigsdagssamlingens åbning tillige blevet valgt til formand for Venstres folketingsgruppe. Det forlød i dagspressen, at hans valg afspejlede et kompromis mellem gruppeledelsen og den hårde landbrugsfløj, der ønskede Pinstrup valgt til formand.
116. Victor Pürschels dagbog, den 5. oktober 1922.
117. Ibid.

»om hvis udfald jeg ikke nærer tvivl« [118]. Kragh henstillede, at man nu lod Neergaard i ro, og Pürschel var villig til at gå ind herpå [119].

Den 6. oktober regnede Kragh altså atter med, at Neergaard ville demissionere for ikke at vende tilbage som statsminister. Dermed var der måske en mulighed for, at han selv kunne overtage posten. Tilsyneladende krydsedes hans planer imidlertid af andre, der arbejdede i tilsvarende retning. Også Slebsager optog kontakt med de konservative gennem sine kanaler. At Slebsager havde ambitioner om at skabe sig en lederposition understreges af, at han havde været talsmand for oppositionen mod Neergaard i regeringen, og at han over for Appel havde peget på sig selv som muligt statsministeremne.

Der var altså flere – eventuelt også flere end Neergaard, Kragh og Slebsager – der tumlede med planer om henholdsvis at forblive eller at blive statsminister i en Venstreregering. Eet var imidlertid ambitionerne, noget ganske andet de politiske muligheder.

Den 4. oktober havde også Venstre partimøde om importreguleringen. Mødet udviklede sig til et heftigt opgør mellem de to synspunkter, der repræsenteredes henholdsvis af Madsen-Mygdal og Tyge Rothe. Til støtte for Madsen-Mygdal fremsatte Pinstrup og Hauch skarpt formulerede krav om, at man nu gjorde en ende på reguleringen, men Rothe fik vægtig støtte for sine synspunkter fra partiformanden, Brorsen, og fra J. C. Christensen, der bl. a. erklærede: »Med alvorlige spørgsmål skal man ikke forhaste sig« [120]. Landbrugsfløjen i partiet søgte at sætte trumf på sine krav, men det lykkedes den ikke at trænge igennem over for den del af partiet, der anlagde en mere generel politisk vurdering.

Samme dag indfandt den forhandlingsdelegation, som de konservative havde udpeget, sig hos Neergaard. De konservative fremførte, at de ikke så nogen grund til, at man nu skulle bøje sig for et pres fra udlandet, og Korsgaard gik fra mødet med det indtryk, at Neergaard ikke længere var i tvivl om, at en ophævelse af reguleringen ville være ensbetydende med ophævelse af samarbejdet med de konservative [121]. Drachmann havde yderligere en samtale med Kragh, der havde sagt, at han såmænd heller ikke forstod, hvorfor reguleringen skulle ophæves [122].

Efter mødet med Neergaard trådte det konservative partimøde på ny

118. Ibid, Pürschels citationstegn.
119. Ibid.
120. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.
121. Kons. fællesgruppeprotokol, jvf. Pürschels dagbog. Fra konservativ side deltog i forhandlingerne Piper, Drachmann, Raffnsøe (gruppens næstformand), Korsgaard og Pürschel.
122. Victor Pürschels dagbog, den 6. oktober 1922.

sammen, og mødet besluttede at kræve forhandlinger med udlandet forud for en eventuel ophævelse af reguleringen [123]. Venstre holdt ligeledes nyt møde samme dag, denne gang med deltagelse af partiets redaktører og amtsformænd [124]. Neergaard redegjorde for forholdet til de konservative, som han betegnede som op og ned: »Forholdet mellem os knager og brager og måske brister det; men jeg tror dog at kunne sige, at der i en overvejende del af de konservative er en vågen forståelse af samarbejdets nødvendighed«. Om importreguleringen måtte han erkende, at der endnu ikke var skabt enighed i partiet eller regeringen. Redaktør J. V. Christensen udtalte på redaktørforeningens vegne, at en lempelig afvikling af restriktionerne var ønskelig, »men kommer valget, så giv os et enkelt og klart valggrundlag« [125].

Hvor Neergaard den 2. oktober havde troet at kunne komme igennem med en hård linie over for de konservative, måtte han efter forhandlingerne den 4. konstatere, at det ville betyde valg. I ministermødet den 5. oktober drog han konsekvensen og foreslog, at der under hans ledelse optoges en kortvarig forhandlingsrunde med de berørte stater, og at ministrene ved henvendelse til ham kunne følge forhandlingerne fra dag til dag. Ministrene tilsluttede sig forslaget [126].

Forhandlingerne fra den 27. september til den 5. oktober, dels i regeringen, dels i og imellem partierne viser, hvorledes Neergaard vaklede frem og tilbage. Med ministermødebeslutningen den 5. oktober bøjede han sig for det forslag, som Kragh havde fremsat allerede den 2. oktober; men hans afbøjning var ikke alene resultatet af et hårdt ydre pres. Snarere vidner det om en grundlæggende mangel på evne til at lægge sig fast på et standpunkt og derefter gøre dette politisk acceptabelt. Hans adfærd i reguleringsspørgsmålet helt fra juli måned var een lang vaklen frem og tilbage. Først og fremmest forsømte han den 28. september at undersøge, hvorledes de konservative ledere ville stille sig til regeringsbeslutningen af 27. september. Derved kom han til at mangle den information, som flere af hans ministerkolleger erhvervede sig, og som satte disse i stand til at gennemføre en korrekt bedømmelse af DkF's holdning. Ændringen af regeringens holdning den 5. oktober havde formentlig ladet sig fremkalde tidligere, hvis Neergaard havde informeret regeringens medlemmer om de parlamentariske konsekvenser af 27. sep-

123. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
124. Mødet var indkaldt forud for de parlamentariske problemers opståen og var normalt ved indledningen til en rigsdagssamling.
125. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.
126. Ministermødeprotokollen, anf. dato.

tember-beslutningen, og dermed havde han kunnet undgå at give Kragh de kort på hånden, som denne spillede ud over for de konservative.

Med regeringens ændrede holdning var importreguleringsproblematikken taget ud af regeringskrisen, og fra dette tidspunkt må Madsen-Mygdals eventuelle ambitioner om at gøre dette til løftestang for hans overtagelse af ledelsen i Venstre være skrinlagte, men tilbage stod den parlamentariske afklaring, d. v. s. såvel den egentlige oppositions som DkF's opgør med regeringen for dens politik i sommeren og efteråret 1922. For at nå til denne afklaring var det – som allerede aftalt mellem Kragh/Jensen-Klejs og Pürschel/Korsgaard – nødvendigt at nå til en forståelse både med hensyn til regeringens sammensætning og med hensyn til dens politiske kurs.

VII

Den 7. oktober havde Neergaard for sit eget vedkommende nået en sådan afklaring. Kragh havde refereret den samtale, han havde haft med Pürschel og Korsgaard, og referatet gjorde den virkning, som Kragh havde forestillet sig. I et ministermøde den 7. oktober meddelte Neergaard, at han nu havde afsluttet sine overvejelser, og at hans resultat var, at regeringen måtte indgive sin demissionsbegæring. »Derved ville ansvaret for 9. juli-erklæringen udelukkende komme til at hvile på ham « [127]. Ministrene gav udtryk for deres opfattelse, der i det væsentlige faldt sammen med statsministerens, idet de erkendte det vanskelige i en valgsituation. Trafikministeren og landbrugsministeren mente trøstende, at statsministeren igen ville komme til at lede et Venstre-ministerium, mens »man fra anden side anså dette for meget tvivlsomt«. Den anden side har nok været Kragh, der havde gode grunde til at vurdere sin egen situation optimistisk, medens Madsen-Mygdal – som ovenfor antaget – havde opgivet sit løb [128].

Det er ikke klart, om Neergaard ved sin meddelelse lagde op til, at situationen måtte finde sin løsning gennem et valg. Som forholdene lå, må det være sandsynligt, at regeringens bestræbelse var at undgå valg. Såvel Venstre som DkF frygtede valgkampen, og når importreguleringsspørgsmålet ikke blev gjort til grundlag for en henvendelse til vælgerne, havde Venstre et dårligt agitationsgrundlag. Sandsynligvis tilstræbte man derfor den fremgangsmåde, som Appel i sit brev af 18. september havde skitseret. Herefter skulle kongen indkalde partilederne til en drøftelse af, hvem der skulle danne regering. Fremgangsmåden indebar den betyde-

127. Ibid.
128. Se s. 618.

lige risiko, at DkF ikke kunne holde sammen om at tilråde en ny Venstreregering. Ganske vist havde partiet erklæret, at det ikke ønskede valg, men Kragh vidste, at de konservative ønskede et rekonstrueret ministerium, eventuelt under hans ledelse.

Kragh øjnede derfor en mulighed for at gå en anden vej, end den man hidtil havde haft i tankerne. Han påbegyndte på ministermødet den 7. oktober en udredning af, om det dog ikke ville være muligt at forhandle med de konservative om en udtalelse, som man kunne enes om, inden der blev truffet endelig afgørelse om fremgangsmåden. Man tager næppe fejl, hvis man forestiller sig, at hans hensigt hermed var at forhandle med de konservative også om personspørgsmålet. Imidlertid nåede han aldrig så langt i sine betragtninger. Med dramatisk effekt meddeler ministermødeprotokollen: »I dette øjeblik (i. e.: under Kraghs tale) kom der brev fra hr. Piper til statsministeren, hvor han sammen med hr. Pürschel udbeder sig en samtale med statsministeren straks. – Mødet blev nu afbrudt« [129].

Henvendelsen fra de konservative var et resultat af et møde i partibestyrelsen, udvidet med Drachmann, Korsgaard og Pitzner. Der var her enighed om, at Neergaard officielt måtte have at vide, at partiets stilling til et mistillidsvotum i anledning af 9. juli-erklæringen ikke uden videre ville være givet. Piper og Pürschel skulle overbringe meddelelsen til statsministeren.

Beslutningen i den konservative partibestyrelse var et alvorligt anslag mod Kraghs planer. Han havde overtalt Pürschel til at lade Neergaard i ro, formentlig fordi han frygtede, at et konservativt pres ville have den utilsigtede virkning, at Neergaard *og* Venstre ville opfatte det som et pres mod Venstre og derfor søge at tage modforholdsregler. Pürschel havde indvilliget i denne fremgangsmåde, men han kunne ikke komme igennem i den konservative partibestyrelse [130].

Ifølge Pürschels referat [131] af samtalen med Neergaard indledte denne med at oplyse, at hvis de kom for at tale om ministeriet, så var man allerede inde i overvejelser, hvis resultat ville foreligge, inden rigsdagen atter trådte sammen [132]. Piper meddelte derefter deres ærinde, og han

129. Ministermødeprotokollen, anf. dato. Afskrift af brevet til Neergaard findes indklæbet på løse referatark med referat af mødets forhandlinger. Referatarkene findes i den kons. fællesgruppeprotokol.
130. Victor Pürschels dagbog, den 7. oktober 1922.
131. Det i note 129 omtalte referat er nedskrevet af Pürschel, men tillige forsynet med Pipers underskrift.
132. Rigsdagen havde – efter åbningen – »læseferie« forud for finanslovsbehandlingen.

erklærede, at de udtalelser, der var faldet den 28. september, ikke kunne være udtryk for andet end hans og Pitzners personlige opfattelse. Man ville nu gøre opmærksom på, at der ikke kunne gives nogen garanti for, hvorledes partiets medlemmer ville stille sig til en mistillidsdagsorden i bankaffæren. Neergaard udtalte på dette grundlag, at han ønskede at skille sit personlige ansvar fra ministeriets i øvrigt, og han spurgte, om et rekonstrueret ministerium kunne forvente konservativ støtte. Det bekræftede de konservative forhandlere under forudsætning af, at det fulgte en politik, som partiet kunne støtte.

Et rekonstrueret ministerium under ny ledelse og med en politik, som på forhånd var aftalt med og godkendt af de konservative, var de betingelser, som skulle være til stede, for at Venstre med sikkerhed kunne undgå en konservativ magtdemonstration i forbindelse med et fra anden side fremsat mistillidsvotum. Måske kunne man have forhandlet sig frem til noget i denne retning, hvis der – som Kragh havde lagt op til – kom forhandlinger i stand. Men fremsat som krav over for en passivt lyttende statsminister var prisen sat for højt. For anden gang kom de konservative således ufrivilligt til at gribe ind i Venstres beslutninger.

Søndag den 8. oktober blev brugt til interne overvejelser i Venstre. På Madsen-Mygdals ejendom »Edelgave« samledes Appel, Kragh, Rytter og Slebsager for sammen med Madsen-Mygdal at overveje mulighederne [133]. Drøftelserne varede hele søndagen, men om deres indhold findes der ingen overlevering. De 5 ministre kendte de konservative krav, men det er usandsynligt, at de har været enige om, hvilken løsning der skulle tilstræbes. Det formodedes i dagspressen gennem hele efteråret 1922, at de 5 havde samstemmende interesser i at fjerne Neergaard, men det behøver ingenlunde at være baggrunden for deres gentagne drøftelser. For det første må det fremhæves, at de havde markeret forskellige standpunkter til samarbejdet med de konservative. Kragh havde såvel i partiet som ved sine samtaler med Pürschel tegnet en politisk linie, der lå i nær forlængelse af konservative ønsker. En modpol i forhold til ham udgjorde Madsen-Mygdal, der ville følge en ren frihandelslinie, og som derfor heller ikke kunne gå med til forhandlinger om importreguleringens inkorporering i en ny toldlovgivning. Appel havde privat – men i en ganske forpligtende sammenhæng – udtalt, at han ikke ville være med i en regering, hvor Neergaard ikke var chef. Hvorledes Slebsager og Rytter stillede sig, ved vi ikke. Afgørende var det, at der ikke i kredsen kunne findes en fællesnævner for disse modstridende ønsker. For det andet måtte det virke tyngende på forhandlingerne, at man skulle finde en

133. Nationaltidende, aften den 9. oktober 1922.

statsminister, der havde DkF's tillid. Det måtte udelukke Madsen-Mygdal. Kragh ville ud fra dette synspunkt være en god løsning, men han havde jo distanceret sig fra sine kolleger i importreguleringsspørgsmålet, hvis man forudsætter, at ministermødebeslutningen af 5. oktober kun indeholdt en taktisk enighed. For det tredie er det en tendens efteråret igennem, at pressen tillagde de 5 ministres fælles mødevirksomhed vægt. Også Berntsen var inde på denne betragtning [134]. Imidlertid er der ingen vidnesbyrd om, at de var enige om andet end om, at Scavenius og Rothe skulle fjernes. Der foreligger intet om, at de i enighed skulle have forfulgt en ny politisk kurs. Forholdet synes derfor bedst at kunne forklares ved den kendsgerning, at af regeringens 9 ministre var Rothe og Scavenius udelukkede, fordi de på den ene eller anden måde skulle forlade regeringen. Klaus Berntsen var syg i store dele af perioden, og Neergaard deltog ikke, enten fordi man netop drøftede det kommende samarbejde med ham, eller fordi han dårligt kunne deltage i fraktionsdrøftelser inden for den af ham ledede regering. Tilbage var der da kun 5 ministre.

Der er altså ingen tvingende grund til at forudsætte, at de 5 havde etableret nogen enighed om det spørgsmål, der nu forelå til drøftelse, snarere tværtimod. De skulle skaffe en statsminister, men han kunne af ovennævnte grunde ikke skaffes inden for deres egen kreds. De holdt hinanden i skak. Problemerne blev ikke lettere at løse, når de samtidig inddrog i overvejelserne, at Neergaards afgang også kunne komme til at indebære, at man skulle skaffe en ny finansminister [135]. Det er ikke usandsynligt, at man i denne situation gav sig til at overveje, om det var muligt at overtale J. C. Christensen til at gribe tøjlerne.

Søndag formiddag ringede Brorsen til Pürschel og udbad sig en samtale. Brorsen stod J. C. Christensen nær, men blev også i en senere fase kontaktmand mellem Neergaard og de 5 ministre. Under samtalen forelagde Brorsen nu den tanke, at Neergaard kunne fortsætte i et rekonstrueret ministerium som fagminister. Pürschel har kun givet et meget ufuldstændigt referat af den øvrige ordveksling og om sin reaktion på henvendelsen kun oplyst: »Jeg svarede, vor stilling måtte blive den samme« [136]. Dette referat af svaret lader sig tolke i forskellig retning, men sandsynligst er det vel, at Pürschel dermed tilkendegav, at Neergaard ikke kunne vide sig sikker for en ministerstorm, også selv om han kun beklædte posten som finansminister.

134. Brev til Frede Bojsen den 15. oktober 1922, jvf. note 99.
135. Jensen-Kleis, der havde været Venstres økonomiske ordfører, omtaltes i flere blade som sandsynlig finansminister.
136. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.

Hvem der skulle beklæde statsministerposten i den regeringsplan, ud fra hvilken Brorsen må have forhandlet, lader sig ikke afgøre. Men noget tyder på, at både de 5 og Neergaard – således som hovedstadspressen hårdnakket påstod – havde tænkt sig J. C. Christensen. Berlingske Tidende, Nationaltidende, Den konservative generalkorrespondance og Socialdemokraten var den 9. om morgenen enige om, at turen nu var kommet til J. C. Christensen, Socialdemokraten med den perfide tilføjelse, at derved ville J. C. Christensen kunne få den elefantorden, som han ikke havde fået i august. Nationaltidende kunne »ved redaktionens slutning« meddele, at Neergaard havde indgivet sin demissionsbegæring, og at J. C. Christensen hos kongen havde påtaget sig at danne en ny regering.

Denne sidste meddelelse var i hvert fald ikke rigtig. J. C. Christensen cpholdt sig i Hee, og i løbet af mandagen dementerede han – i en noget ulden form – at han kunne tænke sig at danne regering eller indtræde i en regering, »hvad der heller ikke lå for« [137]. Men man kan på den anden side ikke afvise, at som forholdene havde udviklet sig, ville J. C. Christensen være den person, hvorom Venstre ville kunne samle sig, og som DkF næppe turde vælte. Måske anlagde de konservative endog en positiv betragtning på hans kandidatur. På det konservative gruppemøde den 4. oktober meddelte Christmas Møller noget umotiveret, at J. C. Christensen over for ham havde udtalt, at han ikke ville være med til at slå postelin i stykker [138]. Havde Christmas Møller spurgt ham, om han kunne tænke sig at overtage ledelsen? I et gruppemøde den 10. oktober – altså dagen efter ministeriets rekonstruktion – sagde Parkov bl. a.: »Bedre havde det været, om J. C. Christensen havde taget affære« [139].

Den mulige konservative accept af J. C. Christensens person ændrede imidlertid ikke ved de politiske forhold omkring regeringen, og om ikke andet så måtte det være en alvorlig indvending fra J. C. Christensens side mod at overtage ledelsesfunktionen. Man kan vanskeligt forestille sig ham som leder af en regering, der mere eller mindre skulle leve på konservativ nåde.

Det er på baggrund af disse overvejelser en formodning, der giver mening i sammenhængen, at såvel de 5 som Neergaard i løbet af søndagen havde telefonisk forbindelse med J. C. Christensen, men at han afslog tilbuddet om at blive statsminister [140]. I stedet kan han have tilrådet, at

137. Berlingske Tidende, aften den 9. oktober 1922.
138. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
139. Ibid.
140. Således meddelt i Nationaltidende, morgen, den 10. oktober 1922. Statstelefonens samtaleregnskaber for denne periode er ikke bevaret ifølge oplysninger fra Rigstelefonens regnskabskontor.

man beholdt Neergaard som leder af et rekonstrueret ministerium, men foretog rekonstruktionen således, at der ikke blev plads for konservative indvendinger under selve denne proces. Derved ville man stille de konservative over for en fuldbyrdet kendsgerning, og man måtte så se, om de virkelig turde vælte en nydannet borgerlig regering.

Endnu mandag den 9. fortsattes overvejelserne i Venstre. Der afholdtes en række bestyrelsesmøder, og sideløbende hermed holdt de 5 ministre møde i undervisningsministeriets ministerkontor [141]. Beslutningen om fremgangsmåden var imidlertid da truffet. På bestyrelsesmødet om formiddagen gav Neergaard meddelelse om situationen: »Ministeriet har lagt spørgsmålet om ministeriets rekonstruktion i min hånd. Nu har de konservative meddelt, at de ikke kunne svare for, at ikke et mistillidsvotum bliver vedtaget i tinget. Dette ændrer situationen og nu må jeg bede partiet kun tage rent politiske hensyn«. Den efterfølgende diskussion er stort set ikke refereret, men partiformanden kunne sluttelig meddele, at bestyrelsen enstemmigt tilrådede en rekonstruktion, »da en sådan ville være nødvendig for at opnå enighed og sammenhold både inden for ministeriet og partiet« [142].

Den ændrede situation, hvortil Neergaard hentydede, må fortolkes som ændringer i præmisserne for en rekonstruktion, d. v. s. at han nu var kommet på andre tanker end udviklet for partiet i mødet den 4. oktober, og at det nu var afgørende at overveje forholdet til de konservative (de rent politiske hensyn) i stedet for personspørgsmål. Neergaard havde tydeligvis bestemt sig til selv at forsøge en rekonstruktion. Umiddelbart efter Venstres bestyrelsesmøde havde Pürschel en samtale med venstremanden Martin Hansen. Martin Hansen udviklede, at Neergaard intet havde gjort – underforstået: der kunne berettige et konservativt krav om hans afgang – og Venstre handlede nu efter devisen: »Når nogen slår mig en næsestyver, slår jeg igen«. Pürschel havde forgæves søgt at overbevise ham om, at de konservative ikke uddelte næsestyvere [143]. I det konservative gruppemøde den 10. oktober meddelte Pürschel, at han – af samtaler han havde ført om mandagen – var blevet klar over, at Venstre på dette tidspunkt i meget høj grad holdt fast ved Neergaard; partiet var endt med den forklaring, at Neergaard i banksagen havde handlet ud fra ærlig overbevisning [144].

Bag det pauvre referat af Venstres bestyrelsesmøde mandag formid-

141. Nationaltidende, morgen, den 10. oktober 1922.
142. Venstres gruppeprotokol, anf. dato.
143. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.
144. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.

dag må derfor ligge den kendsgerning, at partiet kraftigt anbefalede Neergaards forbliven som statsminister i spidsen for en rekonstrueret regering. Efter bestyrelsesmødets afslutning begav Brorsen sig til undervisningsministeriet for at sætte de der forsamlede ministre ind i situationen [145]. Ifølge Klaus Berntsens oplysninger meddelte ministrene – gennem Brorsen – at de var villige til at indtræde i et nyt ministerium med Neergaard som chef, men således at Rothe, Scavenius og Berntsen ikke blev ministre [146]. Der udviklede sig et noget ejendommeligt mellemspil, hvor Neergaard nægtede at forelægge Berntsen beslutningen om forsvarsministerskiftet, og hvor Appel da på de 5's vegne tog kontakt med Berntsens husbestyrerinde for at høre, om Berntsen dog ikke i kraft af sin høje alder ville benytte lejligheden til at træde tilbage. Husbestyrerinden svarede fornuftigvis, at det måtte blive en sag mellem Berntsen og Neergaard. Berntsen opsøgte den nervøse og alt andet end glade Neergaard, der meddelte, at de 5 havde krævet Berntsens afgang, men at han selv var villig til at stå last og brast med ham, også selv om det hele gik i stykker. Berntsen ville ikke lade det komme så langt, men trak sig mere eller mindre frivilligt tilbage. Dermed var vejen banet for Brorsens udnævnelse til forsvarsminister, en udnævnelse, der utvivlsomt var i overensstemmelse med såvel rigsdagsgruppens som de 5 ministres ønsker.

Samme dag kl. 16 holdt Venstres bestyrelse nyt møde, hvor det meddeltes, at ministeriet endnu ikke havde tilendebragt sine overvejelser. Det var utvivlsomt handelsministerposten, der gav anledning til forsinkelsen. De mange overvejelser om statsministerposten og de konstellationer, der var opstillet i den forbindelse, havde ikke givet lejlighed til at overveje den situation, at Neergaard blev siddende. Klaus Berntsen oplyser, at de 5 ministre oprindelig havde tænkt sig gesandten i Prag, Nørgaard, som handelsminister [147]. Nørgaard var i den offentlige debat om importreguleringen blevet identificeret med regeringens uvilje mod reguleringssystemet, idet det fra mange sider fremhævedes, at han, qua sin post i Prag, havde været regeringens redskab til fremkaldelse af udenlandske protester mod systemet [148]. I den sidste fase af rekonstruktionsforhandlingerne kan han dog næppe have været i billedet. Hans udnævnelse ville have været et slag i ansigtet på de konservative. Man kan tillige bemærke, at Nørgaard var i København i begyndelsen af oktober,

145. Nationaltidende, morgen, den 10. oktober 1922.
146. Brev til Frede Bojsen den 15. oktober 1922, jvf. note 99.
147. Ibid. Om Nørgaard: se note 16.
148. Påstande herom fremkom hyppigt såvel i dagspressen som under drøftelser i den konservative rigsdagsgruppe.

men at han forlod byen den 8. oktober [149]. Efter dette tidspunkt kan han næppe have været kandidat.

Meget sent måtte man da søge efter en handelsminister. Med foragt for den uoverlagte måde, hvorpå Tyge Rothe i sin tid var blevet udnævnt til minister, kastede man sig – Svend Thorsen oplyser: på Slebsagers anbefaling [150] – ud i det ukendte ved at satse på konsul Jørgen Christensen, Vejle. Interessen samledes imidlertid så sent om denne, at man ikke kunne nå at indhente hans svar, før Neergaard skulle til kongen. Resultatet blev derfor, at Oluf Kragh indtil videre skulle overtage handelsministerens ressort. Den følgende dag erstattedes han af Jørgen Christensen.

Kl. 17 var overvejelserne i regeringen og partibestyrelsen til ende, og Neergaard kunne begive sig til Sorgenfri, hvor kongen opholdt sig. Før han drog afsted, fik Pürschel og Piper imidlertid presset sig til en samtale, hvori de meddelte, at de fralagde sig ansvaret for alt, hvad der kunne følge. De konservative havde ønsket ændringen i regeringen, men nu havde man fjernet de to ministre, som i særlig grad havde været på linie med de konservative i handelsspørgsmål. Neergaard, der var noget nervøs, »var sig situationens alvor fuldt bevidst« [151].

Hos kongen indgav Neergaard sin og ministeriets afskedsbegæring, men modtog samtidig kongens opfordring til at danne en ny regering [152]. Neergaard kunne forelægge sin ny ministerliste, og regeringen udnævntes med øjeblikkelig varsel. Kun et mistillidsvotum kunne herefter tvinge den bort med den sandsynlige følge, at der ville blive udskrevet valg.

Den anvendte procedure ved regeringsskiftet havde tilsyneladende to hovedformål. Dels havde regeringsskiftet en symbolsk værdi. Det markerede et brud med fortiden, og med en omskrivning af Neergaards ord kunne man sige, at regeringen ønskede at skille sig fra sit ansvar i banksagen. Dels fratog regeringsskiftet de konservative deres vigtigste våben over for Venstre, idet de fra en defensiv strategi måtte bevæge sig over i en offensiv, såfremt de fortsat ønskede at øve pres mod regeringen. Det var en helt anden sag at forhandle med en nydannet regering end at betragte, hvorledes en gammel regering åd sig selv op i

149. Således oplyst i Nationaltidende, morgen, den 9. oktober under petitmeddelelser om bortrejste og tilrejsende.
150. Sv. Thorsen, anf. sk. s. 407.
151. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.
152. Det var på dette tidspunkt endnu ikke nogen fast procedure ved regeringsskifte, at kongen skulle indkalde partilederne til drøftelse. Når proceduren anvendtes i 1920, hang det måske sammen med kongehusets ønsker om at undersøge mulighederne for dannelsen af en samlingsregering.

indbyrdes kampe. De konservative befandt sig efter mandag eftermiddag i den ubehagelige situation at skulle overveje, om de sammen med den hidtidige opposition ville vælte en regering, der netop havde fået Venstres partimæssige opbakning.

De konservative havde ved henvendelsen den 7. oktober overspillet. Venstres ansvarlige forsamling reagerede på det konservative pres mod Neergaard ved at give ham kraftig støtte. Derfor kunne han overleve som statsminister, og de konservative forhindrede atter engang – helt utilsigtet – at Neergaard gik af. DkF måtte nu overveje situationen på et helt nyt grundlag.

VIII

På et meget langvarigt gruppemøde den 10. oktober indledte DkF situationsbedømmelsen. Med Pürschels ord var »såvel københavnerne som missionen ... meget opsat på absolut at ville se blod« [153], men indflydelsesrige gruppemedlemmer som ingeniør Korsgaard, baron Reedtz-Thott og gårdejer Larsen-Badse tilrådede, at der blev taget kontakt til Venstre, idet de ikke anså det foreliggende valggrundlag for at være gunstigt for deres parti. Hertil kom den helt afgørende betragtning, at valgkampen måtte føres for at nå et nyt borgerligt flertal, men nåedes det, ville man være lige langt, fordi Venstre så igen ville føre Neergaards kandidatur frem. DkF's stilling var umulig, med mindre man kunne tvinge – evt. gennem bluff – Venstre til indrømmelser.

På Reedtz-Thotts forslag blev der udarbejdet en skrivelse til Venstres bestyrelse, hvori man anførte, at den foretagne rekonstruktion var egnet til at svække det fortsatte borgerlige samarbejde, »navnlig derved, at man har ladet handelsministeren gå, men som chef for regeringen har beholdt en minister, der har samme ansvar for erklæringen af 9. juli, og som selv har stillet sig solidarisk med handelsministeren« [154]. Man understregede, at DkF ikke ville tage noget medansvar for 9. juli-erklæringen og udbad sig en forhandling om sagen.

Forhandlingen kom i stand endnu samme eftermiddag, men resulterede i en total afvisning af det primære konservative ønske [155]. Ole Hansen erklærede kategorisk på Venstres vegne: »Skifte ministre igen lader sig ikke gøre«, men både han, Jensen-Kleis og Oluf Kragh talte i bred

153. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.
154. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
155. Det følgende bygger på Victor Pürschels under mødet udarbejdede referat. (Victor Pürschels arkiv, kps. 24).

almindelighed om de store opgaver, der lå for, og om den imødekommenhed, hvormed man ville forholde sig over for konservative ønsker. Kragh påtog sig at forklare, at Rothes afgang slet ikke stod i forbindelse med bankerklæringen, men Pürschel replicerede: »Man (vælgerne) vil være tilbøjelig til med hensyn til ministrenes afgang at sige: tidsfølge = årsagsfølge«. Den konservative henvendelse til Venstre og Venstres afslag på at følge de fremsatte ønsker gjorde det meget vanskeligt for de konservative ledere at formulere en politik, der både kunne holde partiet sammen og virke med tilstrækkelig vægt udadtil. I en række møder i dagene den 13. til den 18. oktober overvejedes stillingen. Allerede den 12. oktober havde Piper og Pürschel imidlertid i største fortrolighed et møde med Neergaard [156]. Neergaard meddelte, at han havde været villig til at gå og to gange havde stillet sit mandat til disposition, men at man ikke inden for Venstre havde kunnet samles om nogen anden. Hvorledes forhandlingerne i øvrigt formede sig, er ikke meddelt af Pürschel. I sin dagbog hæftede han sig kun ved een bemærkning. »Jeg sagde, at hverken Piper eller jeg i og for sig ønskede statsministerens hoved på et fad, men at situationen jo var meget vanskelig«. Den følgende dag blev Pürschel dog betænkelig ved denne udtalelse, og han sendte Neergaard et brev, hvori han forklarede, at bemærkningen ikke var udtryk for, at Piper og han ikke var i overensstemmelse med deres partis ønske om en ny statsminister, men blot indebar, at de ikke havde noget personligt udestående med Neergaard [157]. Piper og Pürschel var tydeligvis ved at forberede sig på det kommende samarbejde med en Venstre-regering under Neergaards ledelse.

I hvert fald fra den 12. oktober må de to konservative ledere have indset, at de befandt sig i en temmelig umulig situation. De havde stillet krav om statsministerens afgang, og de havde publiceret disse krav. De havde haft en samtale med Venstre, men den var resultatløs. De havde muligheden for at fremkalde et valg, men den turde de ikke benytte. De havde i virkeligheden kun den mulighed tilbage at støtte regeringen og få det bedst mulige ud af det, d. v. s. at søge Venstres standpunkter til kommende lovgivning fastlagt i forhandling.

De lange overvejelser i den konservative partigruppe og i repræsen-

156. Pürschel oplyser i sin dagbog: »Torsdag den 12. var Piper og jeg kaldt til en meget fortrolig samtale med Neergaard, der endogså pålagde os ikke at omtale, at samtalen havde fundet sted. Piper og jeg blev enige om, at vi kunne fortie det«.

157. Niels Neergaards arkiv, breve fra forskellige. Kopi findes tillige indsat i Pürschels dagbog.

tantskabet gik frem og tilbage ad disse linier [158]. Mange tilrådede at tage et valg, andre udtalte sig om mulighederne for at foretage en politisk afpresning over for Venstre. Ingen fremhævede værdien af et borgerligt samarbejde. Yderligere tilspidset blev situationen, da Venstre som resultat af et møde mellem rigsdagsgruppen og redaktørerne den 16. oktober udsendte en meddelelse, der stærkt understregede, at den nye regering ville arbejde i overensstemmelse med Venstres program og i fortsættelse af den hidtil førte politik [159]. I DkF betragtedes det som en yderligere provokation, men heller ikke på det langvarige gruppemøde den 17. oktober nåedes en afklaring af den konservative strategi. Man afventede tydeligvis et udspil fra Venstre. Allerede den 10. oktober havde Venstres bestyrelse erklæret, at den var villig til at vende tilbage til en drøftelse af de fælles problemer, men først den 18. kunne Pürschel meddele sine gruppefæller, at Venstres gruppeformænd havde rettet henvendelse om en forhandling med henblik på at finde en udvej på den foreliggende situation, eventuelt i form af en dagsorden, som begge partier kunne tilslutte sig, og som Venstre gerne ville overlade til de konservative at stille [160].

Venstres henvendelse kom i sidste time. Den 18. oktober ville man være igennem ordførernes taler ved finanslovens første behandling, og Laust Rasmussen havde på Socialdemokratiets vegne allerede den 17. erklæret, at man ville fremkomme med et dagsordensforslag [161]. Den 18. lod Ove Rode forstå, at de radikale ville fremsætte en egen dagsorden, der udtrykte mistillid [162], og dermed afhang regeringens skæbne formentlig af de konservatives reaktion, idet det måtte forudses, at de to oppositionspartier kunne finde sammen i en fælles dagsorden. I løbet af den 18. oktober udarbejdede den konservative partibestyrelse et dagsordensforslag, som man forelagde for Venstre i et møde med dennes bestyrelse, suppleret med J. C. Christensen [163]. Fra konservativ side præciseredes, at dagsordensudkastet ikke alene tog sigte på at redde regeringen i den øjeblikkelige situation, men at man også ønskede sikkerhed med hensyn til kommende lovgivning angående importregulering, told i almindelighed og grundskyld. Især fremhævedes grundskylden som et

158. Rigsdagsgruppen holdt møder den 13., 16., 17. og 18. oktober. Repræsentantskabet den 13. oktober. Hovedemnet for alle møder var »Den politiske situation«.
159. Udtalelsen blev udsendt over Ritzau og gengivet i en lang række dagblade.
160. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
161. RT, 1922–23, FT, sp. 61.
162. Ibid., sp. 108.
163. Også for dette møde findes et referat, nedskrevet af Pürschel under mødet. (Victor Pürschels arkiv, kps. 24).

i høj grad forkasteligt princip. Venstres forhandlere besvarede tilsyneladende ikke disse betragtninger, men bad straks om at se udkastet til dagsordenen.

Dette indeholdt den kendte formulering, hvor man på een gang udtrykte mistillid til Neergaard i bankaffæren, alligevel beholdt ham og henviste til forventninger om en fremtidig erhvervsvenlig og på det borgerlige samarbejde byggende politik [164]. J. C. Christensen hæftede sig på stående fod ved nogle formalia i udformningen og fremsatte bemærkninger om, at man skulle tænke på landets velfærd og derfor ikke fremkalde en ikke-borgerlig regering. Han afviste, at Venstre kunne godtage en indpakket mistillid til Neergaard, men Pürschel replicerede, at de konservative ikke kunne godtage en dagsorden, der ikke tog afstand fra 9. juli-erklæringen.

Herefter drøftede de to forhandlingsdelegationer situationen separat, men Pürschel var i betydelig grad opstemt, fordi J. C. Christensen på vej ned i rigsdagsbygningens »roterende« elevator havde sagt: »Fortsæt bare med forhandlingerne, for vi skal blive enige« [165]. Da forstod han, at han havde fat i den lange ende, og selv om aftenens drøftelser fortsatte med en række møder og med nedsættelse af et snævrere redaktionsudvalg, så blev resultatet dog en dagsorden, der i alt væsentligt svarede til det primære konservative forslag.

Den konservative gruppe sluttede stort set op bag forhandlernes resultat. Medvirkende hertil var det, at Pürschel efter langvarigt arbejde med dagsordenen den 18. havde en samtale med Neergaard. Neergaard måtte meddele, at han den følgende dag i Folketinget så sig nødsaget til at erklære, at der ikke forelå nogen aftale med de konservative om den fremtidige politiske linie; imidlertid var der mellem Pürschel og Neergaard enighed om, at Venstre efter dagsordenens vedtagelse ikke bare kunne sige farvel og tak. Pürschel meddelte sin gruppe indholdet af denne samtale, og alle med undtagelse af 3 stemte herefter for fremsættelse af dagsordensforslaget. I Venstres gruppe oplyste Neergaard på forespørgsel, at der ikke forelå nogen forhåndsaftale med de konservative om den kommende politik. Ud fra hver deres forestilling sluttede de to partier således op om forslaget.

Regeringen kunne se frem til arbejdsro i de ca. $1^1/_2$ år, der var tilbage af valgperioden. De konservative måtte lade sig nøje med at udtrykke en

164. Dagsordenen findes gengivet såvel hos Jørgen Hatting: *Fra Piper til Christmas Møller, 1915–29, s.* 189, som hos Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på Vej,* s. 280.

165. Victor Pürschels dagbog, anf. dato.

mistillid, der ikke var tilstrækkelig til at fremkalde et statsminister- eller regeringsskifte. At oppositionen bedømte forholdet således, at regeringen herefter var ganske afhængigt af DkF [166], hørte vel blot med til oppositionens rollemæssige adfærd. Herom kunne i virkeligheden intet parti på dette tidspunkt fælde nogen endelig dom.

IX

Gennemgangen af krisens forløb fører frem til nogle slutninger om dens struktur. Først og fremmest er det vist, at krisen var ret skarpt opdelt i to faser: en intern krise i Venstre, som varede fra banksammenbruddet i midten af september frem til den 4. oktober, hvor DkF besluttede at intervenere; derefter en egentlig parlamentarisk krise, der kulminerede med regeringsomdannelsen den 9. oktober og afsluttedes med etableringen af enighed mellem Venstre og DkF om fremsættelsen af en fælles afværgedagsorden. I den første fase var det dominerende indhold dels utilfredshed i ministeriet med Neergaards ledelse af regeringen, dels tendenser hen imod en fløjdannelse i Venstre med landbrugsfløjen som den aktive og krævende part. I den anden fase stod to i hovedsagen enige partier over for hinanden, idet det gensidige ydre pres, som de lagde på hinanden, skabte den interne enighed.

Dernæst indeholder skildringen af krisens forløb tilløb til en fortolkning, såfremt man vælger at betragte den som et punktuelt udslag af nogle tilfældige – unikke – vanskeligheder for regeringen: importreguleringen og bankaffæren. I forsøget på at sammenkæde de faktiske begivenheder er der benyttet nogle partielle politiske ræsonnementer til fortolkning af aktørernes motiver, fordi disse – som vanligt – ikke træder tydeligt frem eller slet ikke findes belyst i det benyttede protokolmateriale. I øvrigt har det været hovedsigtet at give en fremstilling, der så tæt som muligt hviler på det anvendte kildemateriale. Afslutningsvis skal imidlertid rejses det spørgsmål, om det således tilvejebragte grundlag tillader nogle sammenfattende synspunkter på, hvorfor krisen brød ud, hvorfor dens forløb blev, som det blev, og hvorledes afslutningen tilvejebragtes.

Anlægger man det synspunkt, at politik præges af personer, og at enten disses personlige habitus eller deres roller i det politiske system gør dem til politikkens drivkræfter, kan man undersøge, hvorledes indflydelsesstrukturen var i de to partier og imellem de to partier, der direkte var impliceret i krisen.

166. Ove Rode i Folketinget den 19. oktober 1922. (RT, 1922–23, FT, sp. 172).

I Venstre må der sondres mellem regering og rigsdagsgruppe. I regeringen er det iøjnefaldende, at de tre udskiftede ministre alle i forvejen havde en reduceret betydning. Tyge Rothe udtalte den 16. oktober til »Socialdemokraten«, at han ikke var gået på grund af importreguleringsspørgsmålet – således som det havde været meddelt i Aalborg Amtstidende den 15. okt. – men at han »havde erklæret, at så snart Landmandsbankens forhold og importreguleringsspørgsmålet var i orden, gik jeg. Og det gjorde jeg. Det var mit bestemte ønske at gå. Om der var noget ønske om at beholde mig, ved jeg ikke, men det tror jeg forresten ikke, der var« [167]. I sit lange brev til Frede Bojsen, hvori Rothe samlende forklarede om sin afgang, kaldte han denne begrundelse for den formelle. Den reelle var – oplyste han – at hans eget ønske om at gå »faldt ganske sammen med, hvad det altovervejende flertal af ministeriets medlemmer også ønskede«, og at Neergaard på trods af det proklamerede fælles ansvar for 9. juli-erklæringen »heller ikke betragtede min forbliven i ministeriet som i og for sig ønskelig endsige påkrævet, og derfor, når det kom til stykket, ikke havde det ringeste mod at blive løst af samhørigheden med mig« [168]. Sammenholdes dette med Rothes fremhævelse af de politiske vanskeligheder, han havde været ude i, er der ikke tvivl om, at hans muligheder for at indøve indflydelse på dispositionerne omkring regeringens sammensætning var yderst små. Harald Scavenius henviste i offentlige udsagn til »gemytternes uoverensstemmelse« [169] som grunden til hans afgang, men det er tidligere vist, at han allerede på et tidligt tidspunkt var sat uden for politisk indflydelse. Endelig er omstændighederne omkring Klaus Berntsens afgang tidligere skildret således, at der ikke kan herske tvivl om, at han i efteråret 1922 var uden indflydelse på og føling med, hvad der skete i ministeriet. Det skal yderligere tilføjes, at Berntsens politiske skæbne var nært knyttet til Neergaards, og når dennes indflydelse mindskedes, projiceredes det ned på Berntsen. Da Neergaard overlevede som statsminister, blev der igen plads til Berntsen i ministeriet [169a].

J. C. Christensens afgang den 15. august har tilsyneladende haft betydning for ministeriets interne samarbejdsforhold. Det fremhævedes af Rothe, at vilkårene i regeringen blev andre – og for ham værre – efter J. C. Christensens afgang [170]. At også Scavenius i nogen grad lænede

167. Tilsvarende udtalelser fremsatte han i en række andre blade.
168. Frede Bojsens arkiv, brevsamlingen.
169. Denne formulering var hans standardforklaring til flere blade, se f. eks. Berlingske Tidende, morgen, den 10. oktober 1922.
169a. Klaus Berntsen optages den 16. oktober som minister uden portefølje.
170. Jvf. note 168.

sig til ham, fremgår måske af, at Scavenius ved hans hjælp håbede på at kunne blive opstillet til Folketinget, og af den hjælp han tilsyneladende gav i forbindelse med krisen omkring gesandtudnævnelsen i London [171]. Den tyske gesandt i København formodede i en indberetning den 8. oktober, at enten J. C. Christensen eller Madsen-Mygdal ville blive ny statsminister. Såfremt det blev Madsen-Mygdal, ville Scavenius' tid som udenrigsminister være til ende, men »unter Christensen würde Herr von Scavenius eventuell bleiben« [172]. Selv om kirkeministerens afgang således ikke tillagdes politiske motiver, havde den nok en effekt i spørgsmålet om regeringens interne samarbejde. Forudsætter man J. C. Christensen som mæglende mellem regeringens forskellige fløje – og den rolle svarer nøje til hans rolle også i partiet – så kan der i hans afgang søges en forklaring på, at regeringens interne modsætningsforhold mere uhæmmet kom til udbrud efter hans afgang.

Blandt de øvrige ministre er der især grund til at fæstne opmærksomheden ved tre: Niels Neergaard, Oluf Kragh og Madsen-Mygdal. En hovedkvalitet ved Neergaard synes at have været, at han var i stand til at formidle samarbejde mellem Venstre og DkF. Han personificerede det borgerlige samarbejde, og den konservative bedømmelse af ham var – bortset fra hans forhold til Landmandsbanken – stort set positiv. På det konservative gruppemøde den 10. oktober, hvor stemningen mod et fortsat samarbejde med regeringen var ekstremt fjendtlig, erklærede Parkov, at Neergaard var »en varm ven af samarbejdet med os«, og han fandt ham ikke politisk kompromitteret; Reedtz-Thott fremhævede, at »selve linien i regeringens politik få vi ikke bedre med et nyt ministerium«; Tvede betegnede ham som »altid loyal mod os«, men fandt ham »altid upraktisk« [173]. Disse bedømmelser svarer vel ret nøje til holdningen bag Pürschels brev til Neergaard af 13. oktober [174].

Langt senere, da Pürschel for længst havde det politiske liv på afstand, samlede han sit indtryk af Neergaard, målt i forhold til Madsen-Mygdal, på følgende måde: »Der findes to slags politikere. Den ene er højtidelig og fyldt af følelsen af eget værd. For dem er humor noget, der forringer, noget, der ligger i et lavere plan, som derfor betragtes med fjendt-

171. P. M u n c h anfører i sine *Erindringer,* bd. IV, s. 355, at Erik Scavenius til ham havde oplyst, at J. C. Christensen greb ind og sagde: »Jeg forstår, at vi har valget mellem at sende hr. Cold til London og at miste vor udenrigsminister; da foretrækker jeg, at vi beholder udenrigsministeren.« Udtalelsen forekommer overordentlig karakteristisk for J. C. Christensens argumentationsmåde.
172. Auswärtiges Amt, pk. 117: Innere Politik u. Parteiwesen, Dänemark. Telegram nr. 109 von 8/10 1922. (RA).
173. Kons. fællesgruppeprotokol, anf. dato.
174. Se s. 611.

lige blikke, som noget, der er udtryk for, at man ikke tager sin opgave alvorligt. Den anden gruppe er naturligvis enig med den første i, at livet ofte er forbandet trist, men de elsker humor og finder, at humor kaster et solskinsstrejf over noget ellers gråt og farveløst . . . Madsen-Mygdal hørte til den første gruppe, N. Neergaard og jeg til den sidste . . . Derfor mindes jeg Niels Neergaard med glæde, højagtelse og taknemlighed og Thomas Madsen-Mygdal som en lille mand af den sureste type« [175]. Det skal tilføjes, at det var få politikere, der således fandt nåde for Pürschels øjne.

Det kan ikke udelukkes, at den manglende konservative animositet mod Neergaards person i sidste instans blev hans politiske redning. Da vurderingen i den konservative gruppe stod på vippen, blev det fremhævet, at et valg ikke ville løse problemerne, fordi man alligevel ville få Neergaard igen i tilfælde af et borgerligt flertal [176]. Men denne udtalelse må kombineres med den betragtning, at Neergaard i og for sig ikke var nogen uønsket statsminister, såfremt man kunne bevare ham uden samtidig at tage ansvaret for 9. juli-erklæringen.

I sit forhold som regeringschef havde Neergaard store vanskeligheder. Hans vaklen frem og tilbage i reguleringsspørgsmålet, hans påtvungne rolle som eksekutor af de 5 ministres dom over Klaus Berntsen, hans solidaritet og siden alligevel manglende solidaritet med Tyge Rothe, hans bevægelighed over for konservative ønsker og hans manglende herredømme over regeringens personelle sammensætning den 9. oktober er tilstrækkelige vidnesbyrd om, at han manglede evnen til at lægge en fast kurs for den regering, som han ledede. Internt i Venstre synes igen hans personlige integritet og saglige viden i højere grad end hans politiske lederevner at have gjort ham til en af partiets ledende personer.

Det er i gennemgangen af krisens forløb hævdet, at i perioden fra 1920 til sommeren 1922 nærmede Venstre sig en lederkrise, fordi »det gamle hold af politikere«, som bar regeringen ved dens dannelse, enten havde forladt politik eller var svækket. Det kan yderligere konstateres, at da Neergaards position blev undergravet, blev ledelsesspørgsmålet akut. Oluf Kragh og Madsen-Mygdal blev i denne situation konkurrenter.

Oluf Kragh havde allerede på et tidligt tidspunkt i sin politiske karriere anket over »denne hyperagrariske Venstrepolitik«, der ville »jage fra Venstre den sidste husmand til fordel for den Zahleske fårefold« [177].

175. Victor Pürschels arkiv, jvf. note 64.
176. Konk. fællesgruppeprotokol den 10. oktober 1922.
177. »*O. Krag om dansk politik 1914–1917 i breve til Chr. Reventlow*«. (Jyske samlinger, ny række, V. bd. s. 317. Brev af 9. september 1915).

Det var hans politiske mål at placere sit parti som et samfundsparti, ikke et klasseparti. Man har hævdet, at Oluf Kragh stod de radikale nær [178], og det er vel for så vidt også rigtigt, som han håbede at kunne trække dem bort fra samarbejdet med Socialdemokratiet. Derimod er det næppe rigtigt at antage, at han i årene fra 1920 til 1924 tilstræbte en kursændring over mod Det radikale Venstre, hvis dette var bundet til Socialdemokratiet. Under de givne omstændigheder var han tilhænger af et borgerligt samarbejde, fordi han heri så de største muligheder for en virkeliggørelse af hans billede af Venstres politiske mission. Derfor eksponerede Kragh sig gennem hele krisen som den minister, der opretholdt nærmest kontakt til DkF's ledelse. Han erkendte den parlamentariske situation og handlede i overensstemmelse med den.

Madsen-Mygdal gjorde tilsyneladende det modsatte. I sommeren 1922 var der uro inden for netop de kredse, der udgjorde Madsen-Mygdals politiske fundament. I umiddelbar forlængelse af importreguleringslovgivningen besluttede Dansk Landmandsforenings hovedbestyrelse på et møde den 11. august, efter en drøftelse af den politiske situation, at skride til dannelsen af et landmandsparti. Det var de større bønder, der søgte at manifestere sig som en politisk agrarbevægelse, og initiativet førte til dannelsen af det parti, som opstillede ved valget i 1924 [179]. Oluf Kragh reagerede på disse planer ved i en tale i Høve skov den 13. august at advare mod at lade det politiske liv præge af klassetendenser. Madsen-Mygdal reagerede – støttet i Venstres gruppe af Pinstrup og Hauch – modsat ved at søge at føre agrarpolitikken ind i Venstre og gøre den til et centralt led i Venstres politik. Der var i samtiden tale om, at Madsen-Mygdal overvejede at slutte sig til Landmandspartiet [180], men om dette forhold har det ikke været muligt at finde kildemateriale. Imidlertid kaster det lys over hans adfærd i regeringen, såfremt man forudsætter, at han enten betragtede eller benyttede bevægelsen som en trussel

178. Se f. eks. ibid. s. 304.

179. Dansk Landmandsforenings dagblad, Landmandstidende, er gennemgået for den relevante periode. Det fremgår heraf, at hovedbestyrelsen allerede i maj 1922 bemyndigedes til at overveje bevægelsens omdannelse til et politisk parti. Hovedbestyrelsen fandt tiden moden efter regeringens fremsættelse af importreguleringstanken, men den endelige beslutning kom til at bero på en vejledende afstemning i foreningens sogneafdelinger. Der er mig bekendt ikke foretaget nogen undersøgelse af Dansk Landmandsforening, hverken af dens forhold til de øvrige landbrugsorganisationer – under Landbrugsrådet – eller som forløber for det parti, der ved valget i 1924 voldte Venstre så stor bekymring.

180. Således fremført ved gentagne lejligheder i den socialdemokratiske presse. Landmandstidende meddeler intet om dette forhold, men forholder sig det meste af august 1922 afventende over for, hvad landbrugsministeren vil foretage sig.

mod regeringens og Venstres rigsdagsgruppes politiske linie. Derfor førte han en tilsyneladende halstarrig politik, som, hvis den var ført til ende, ville have ødelagt forholdet til DkF. Madsen-Mygdal led nederlag, fordi han ikke på dette tidspunkt fik tilstrækkelig støtte i Venstres gruppe. Derfor var han ikke på noget tidspunkt en alvorlig kandidat til statsministerposten, men han gav krisen sit præg, fordi den heftige uro om importreguleringen i vid udstrækning må sættes i forbindelse med hans politiske bestræbelser, og han var formentlig den alvorligste hindring for Kragh i dennes bestræbelser på at vinde herredømmet i Venstre.

I Venstres rigsdagsgruppe er det på grundlag af kildematerialet meget vanskeligt at kortlægge indflydelsesstrukturen. Det står klart, at en landbrugsfløj skilte sig markant ud. Den var uforsonlig over for Neergaard såvel i banksagen som i spørgsmålet om importregulering. Over for den stod en større, men ustruktureret gruppe, der anlagde skiftende vurderinger. Helt markant er det imidlertid, at J. C. Christensen øvede en overordentlig stor indflydelse. Hans position i partiet var usvækket også efter hans tilbagetræden som minister og kom som så ofte tidligere især til udfoldelse i forbindelse med taktiske og strategiske overvejelser. De ovationer, som blev ham til del såvel blandt hans partifæller som i modstanderpressen omkring den 15. august [181], betød måske endog, at hans ord fik særlig vægt under efteråret besværligheder. Det ligger ud over det normale, at Venstres bestyrelse under drøftelserne med DkF om dagsordenens udformning besluttede at supplere sig med J. C. Christensen og at overlade forhandlingsinitiativet til denne. Meget peger i retning af, at J. C. Christensen fremfor nogen anden i Venstre var den, der sikrede Neergaards forbliven og skabte forliget med DkF.

Det er ofte fremhævet, at DkF i perioden fra partiets dannelse og gennem det meste af 1920'erne var et parti i splid med sig selv [182]. Dette indtryk kan kun bekræftes også ved en betragtning af partiet i efteråret 1922. Igennem sommeren og langt hen i efteråret var der langvarige diskussioner om, hvorledes man skulle forholde sig over for den trussel, som Bent Holstein udgjorde. Hans eksklusion af partiet og de deraf følgende vanskeligheder med vælgerforeningen i Århus og med indflydelsesrige blade som Aarhuus Stiftstidende og Nationaltidende kastede lange skygger ind over rigsdagsgruppens arbejde. Der lå heri et væsentligt – og i sammenhængen ofte uudtalt – motiv til den konservative valgfrygt.

181. Endog i en række radikale provinsaviser sænkede man fanen ved hans afgang, således red. Holger Bernild i »Nordsjællands Venstreblad« den 15. august 1922.
182. Se f. eks. Erik Rasmussen: *Velfærdsstaten på Vej*, s. 97–99 og 275 samt

Også fra anden side var der trusler mod partiets stilling. I begyndelsen af august 1922 indtrådte der et brud i Erhvervspartiet, hvorved det splittedes i to: folketingsmand Kayser fortsatte på partiets gamle program, men folketingsmændene H. O. Hansen og Boa brød ud og dannede på et nyt grundlag Det frisindede Landsparti. Dette skridt vakte uro hos de konservative, fordi det nye parti ikke mindst skyldes Asger Karstensens arbejde. Han trak kræfter fra professor Birchs Centrum, men også den tidligere konservative gruppeformand Johan Knudsen gik ind i partiet, og det kom derved til at samle de politikere op, som DkF i 1920 havde udskilt. Igen lå der her et incitament til at undgå valg, indtil forholdene omkring den nye partidannelse var afklarede.

I partiet forøgede denne uro de velkendte vanskeligheder med at fastlægge en politisk kurs [183], og disse vanskeligheder havde igen indflydelse på ledelsen af rigsdagsgruppen. Da partiet ved åbningen af rigsdagssamlingen 1922/23 skulle konstituere folketingsgruppens ledelse, kom det som sædvanlig til en besværlig valghandling. Ved en prøveafstemning om formandsposten fordelte stemmerne sig således: Parkov 8, Korsgaard 8, Pürschel 6 (hvortil kom en fuldmagt fra Holger Andersen), Sven 1 og Christmas Møller 1. Sven havde meddelt, at han ikke ønskede valg, men i en ny prøverunde erklærede han sig villig. Parkov trak sig tilbage, og resultatet blev da, at Pürschel fik 10, Korsgaard 9, og Sven 7. Nu trak Sven sig tilbage, og resultatet blev da, at Pürschel valgtes med 13 stemmer, mens Korsgaard fik 11. To var blanke [184]. Da Pürschel efter valget søgte at gøre sit grundlag i partiet op, antog han, at stemmerne havde fordelt sig således: For Korsgaard: Fraenkel, Christmas Møller, Abrahamsen, Larsen-Badse, Raffnsøe, fru Hauschultz, Lou, Holm, Sven, Lemvigh-Müller og Korsgaard. For Pürschel: Drachmann, Holger Andersen, Juul, Vesterager, Pitzner, Reedtz-Thrott, Carlsen-Skiødt, Ulrich, Krohn, Sporon Fiedler, Fibiger, Ibsen og Pürschel. Oscar Andersen og Parkov skulle herefter have undladt at stemme. Det interessante i Pürschels opgørelse er, at han ikke opfattede sig selv som valgt på stemmer fra partiets højrefløj (Fraenkel, Hauschultz, Sven, Lemvigh-Müller), men fra det, han selv kaldte »missionen«, og fra landbrugsfløjen. Hertil kommer nogle stemmer fra politiske venner som Drachmann, Holger

Jørgen Hatting, anf. sk. s. 174.

183. I sommeren og efteråret 1922 blev den politiske kurs ved gentagne lejligheder diskuteret i forhold til Holstein-problemet.

184. Victor Pürschels dagbog den 3. oktober 1922.

Andersen og Reedtz-Thott. Hans position var spinkel, og han opfattede sig som truet af den skuffede Korsgaard [186].

At være konservativ gruppeformand krævede et betydeligt talent for at balancere. Partiet tålte ikke godt flere situationer, hvor rigsdagsgruppen spaltedes på vitale spørgsmål. Derfor var Pürschels formandsskab betinget af især to egenskaber: hans evne til at skabe information til gruppen og hans evne til at formulere kompromisstandpunkter.

Gruppens informationsbehov drejede sig især om Venstres holdninger og intentioner. Pürschel havde ret nær forhandlingskontakt til Venstre gennem Kragh og Brorsen, og han underrettede normalt udførligt sin gruppe om sin viden. I modsætning til Venstres få gruppemøder er det karakteristisk for DkF, at rigsdagsgrupperne mødtes næsten dagligt i dagene den 10. til den 19. oktober for at drøfte den politiske situation. De forsøg på chikane, som Korsgaard havde iværksat mod Pürschel umiddelbart efter formandsvalget, afløstes fra den 10. oktober af en enig opfattelse af, hvad der var de konservative interesser i situationen. De var enige om ikke at fremkalde ministeriets afgang, og problemet var derfor kun at agere således, at DkF fik størst muligt udbytte, samtidig med at partisammenholdet opretholdtes. Pürschel løste begge opgaver til gruppens tilfredshed, og regeringskrisen var derfor medvirkende til, at han styrkede sin position i gruppen.

Pürschel var langt den mest fremtrædende konservative politiker under efterårets forhandlinger. Han begrænsedes i sin handlefrihed af sin gruppe, fordi den havde tradition for indgående drøftelse af alle væsentlige politiske spørgsmål. Men fra gruppen rejstes der ikke opposition mod ham. Heller ikke Piper, der var partiets formand, var nogen hæmsko for hans arbejde. Pürschel formåede at få denne til at trække i land over for Neergaard, og siden havde han ikke vanskeligt ved at indpasse Piper på den linie, som han havde lagt, og som Korsgaard støttede.

Krisens forløb og resultat lader sig således sammenfattende forklare ved den iagttagelse, at såvel i Venstre som i DkF var der en overvægt mod det standpunkt, at det borgerlige samarbejde ikke skulle bringes til ophør. Konsekvensen af synsvinklen bliver, at krisen i Venstre var et personspørgsmål med personerne repræsenterende forskellige politiske ret-

185. Den 3. oktober 1922 noterer Pürschel i sin dagbog: »Korsgaard bitter, hvilket gav sig talrige udslag i den følgende debat«. Den 10. oktober noterede han, at Korsgaard »mærkelig nok« var blandt de sagtmodige i spørgsmålet om holdningen til Venstre. Med vanlig sarkasme tilføjede han dog: »Han hænger jo så yderligt – sidste jyske tillægsmandat – at han ikke med glæde kan gå til valg«.

ninger og standpunkter, men i parlamentarisk sammenhæng en pseudokrise, en art brinkmanship, hvor der hos de implicerede parter ikke var tilstrækkelige incitamenter til at omvurdere de parlamentariske samarbejdsmønstre under de givne politiske vilkår.

Den personanalytiske indfaldsvinkel nødvendiggør også en stillingtagen til, om personer uden for de direkte berørte partier søgte at øve eller øvede indflydelse på disse. Krisens ydre omstændigheder egnede sig i eminent grad til at fremkalde reaktioner fra interesseorganisationer og økonomisk involverede enkeltpersoner. Interesseorganisationernes adfærd er i denne sammenhæng ikke taget op til systematisk undersøgelse. Det er nævnt, at DkF under forhandlingerne om regeringens forslag til importregulering overdrog store dele af forhandlingerne til Industrirådet i den forvisning, at rådet ville sikre en sådan afbalancering af forslaget, at det kom til at svare til konservative ønsker. Det har derimod ikke været muligt – på grundlag af det anvendte materiale – at efterprøve, om Industrirådet også i de senere faser søgte at lægge pres på regeringen eller på enkelte af regeringens medlemmer. Man bør erindre sig, at Drachmann var ansat i Industrirådet, og at rådets indflydelse gennem denne kan være kanaliseret dels til DkF, dels derfra til regeringen og Venstre. Et lignende sammenfald mellem interesser og personer gjorde sig gældende i Venstre. Madsen-Mygdal, Pinstrup og Hauch udgjorde landbrugsbevægelsens organisatoriske top, og der kan ikke være tvivl om, at deres standpunkter i regering og parti afspejlede deres organisations ønsker.

På det personlige plan har alene H. N. Andersens indflydelse sat sig spor i materialet. Da krisen var overstået, var den engelske gesandt ikke i tvivl om, at Andersen havde været den egentlige drivkraft bag den. Han føjede til sine tidligere indberetninger den på rygter hvilende formodning, »that the reason why monsieur Neergaard has remained as Premier is that Mr. Andersen wished him to do so as he prefers not to have too strong a man as Premier« [186]. En lignende betragtning lå måske bag, da den danske gesandt i Berlin, grev Moltke, den 12. oktober forklarede den tyske udenrigsminister om krisen: »In der ganzen Spiele um die Ministerportefeuilles wie auch um die Sanierung der Landmandsbank zeigt sich deutlich die Hand des Etatsrats Andersen« [187]. Også grev Moltke var præget af opfattelserne i det snævre udenrigsministerielle miljø, og hjemmelsmanden for disse antagelser kan meget vel have været H. N. Andersen selv. Det synes et velanbragt råd, da den engelske udenrigsmini-

186. FO 371/8094. Indberetningen er dateret den 10. oktober 1922.
187. Auswärtiges Amt, pk. 117: Innere Politik u. Parteiwesen. Dänemark, Aufzeichnung 12. Okt. 1922.

ster på en indberetning fra lord Granville af 4. december 1922 noterede: »Mr. Andersen is not in my opinion a very reliable or impartial informant and I am by no means sure that lord Granville would not be well advised to see less of him ... I have little doubt that mr. Andersen goes about saying that he is running H. M. legation« [188].

Imidlertid må det erkendes, at såvel banksagen som handelspolitikken måtte påkalde sig H. N. Andersens interesse. Det er tidligere vist, at Andersen øvede en afgørende indflydelse på udenrigsministerskiftet, og at han havde en økonomisk klemme på regeringen i bankrekonstruktionen. Det er en antagelse, der kun kan bygge på gisninger, at han også i reguleringsspørgsmålet søgte at øve indflydelse. Hans handelspolitiske ideal måtte være at undgå restriktioner for frit at kunne handle med de varer, der gav den største profit. Derfor støttede han formodentlig fra starten en Venstre-regering, og derfor havde han og Madsen-Mygdal i særlig grad samarbejde. Søren Mørch har imidlertid sandsynliggjort, at H. N. Andersen i slutningen af september var i en vanskelig stilling [189], og det kan have været en medvirkende årsag til, at han for en tid begrænsede sine politiske aktiviteter. I disse forhold ligger der da eventuelt en delforklaring på, at Madsen-Mygdal i begyndelsen af oktober stak piben ind og overlod de videre forhandlinger om importreguleringen til Neergaard. Imidlertid må det samtidig fremhæves, at der i de partipolitiske og parlamentariske forhold er fundet rimelige begrundelser til forklaring af disse forhold, begrundelser, der nok må tillægges højere værdi end H. N. Andersens eventuelle ambitioner.

Krisen lader sig også anskue under en strategisk synsvinkel. Såfremt man med Gunnar Sjöblom antager, at strategi er »an actor's extensive and comprehensive planning of the use of available means with the object of attaining certain goals attempted in competition with others« [190], så kan man med dette udgangspunkt antage, at et parti har fire strategiske mål: programvirkeliggørelse, stemmemaximering, maximering af parlamentarisk indflydelse og partisammenhold [191].

Programvirkeliggørelse ville for Venstre – sat på spidsen – betyde frihandel og fri konkurrence, for DkF en aktiv erhvervspolitik, underbygget med beskyttelsesforanstaltninger. I den konkrete situation betød det for Venstre, at man skulle undlade at støtte importreguleringstanken, og at man skulle lade Landmandsbanken falde ud fra devisen »lad falde, hvad

188. FO 371/8094.
189. Søren Mørch, anf. sk. s. 142f.
190. Gunnar Sjöblom: *Party Strategies in a Multiparty System*, s. 30.
191. Ibid. s. 73ff.

ikke kan stå«. For DkF måtte programsynsvinklen medføre en høj prioritering af reguleringsspørgsmålet og en interesse i, at Landmandsbanken blev bragt på fode, således at erhvervslivet ikke ramtes gennem dens eventuelle sammenbrud. I begge partiers programudtalelser indgik imidlertid også, at de ville danne et alternativ til »GS-partierne«. Der var en tendens til, at Venstre ville fremme dette mål på egne vilkår, mens DkF stærkere understregede »det borgerlige samarbejde«. Uanset nuancerne i opfattelse var der i den konkrete parlamentariske situation indbygget en konflikt i programmålene, fordi samarbejdet mellem partierne ikke modsvaredes af fælles erhvervspolitiske intentioner.

Problemet om stemmemaximering er vanskeligt at omsætte til en empirisk undersøgelse, fordi det bygger på politikernes forventninger om kommende vælgeradfærd. Politikerne kunne kun have vage forestillinger om disse forhold, men der var i begge partier en tendens hen imod at rendyrke programstandpunkterne i den situation, hvor et valg var en mulighed. Venstre søgte at skabe sig et bedre valggrundlag ved at ændre kurs i reguleringssagen og derved gøre valget til et valg mellem frihandel eller restriktioner. DkF fandt ikke det saglige valggrundlag dårligt, men partiet ønskede ikke at fremkalde et valg, fordi der var uro blandt partiets potentielle vælgere, og fordi det borgerlige samarbejde helst ikke skulle bringes til ophør på konservativ foranledning.

Maximering af parlamentarisk indflydelse var for Venstre et spørgsmål om at bevare regeringsmagten og at undgå vitale indrømmelser til DkF. Partiets parlamentariske indflydelse var i fare, såfremt der fra konservativ side stilledes konkrete krav om regeringsinitiativer som betingelse for konservativ støtte. For DkF havde spørgsmålet om parlamentarisk indflydelse været et centralt problem helt fra partidannelsen. Der var efter valget i 1920 kun mulighed for at øve den parlamentariske indflydelse gennem Venstre. I foråret 1921 havde der ganske vist været talt om en trekantkombination uden om Venstre, og i efteråret 1922 talte bl. a. Larsen-Badse offentligt om muligheden for dannelsen af en konservativ mindretalsregering [192], men disse tilkendegivelser må opfattes som forsøg på pression mod Venstre med det formål at opnå større indflydelse på regeringens politik.

Partisammenholdet var for begge partier et problem. Der bestod i situationen det forhold, at jo mere der pressedes på for at bevare eller øge den parlamentariske indflydelse, desto vanskeligere blev det at bevare partisammenholdet. I Venstre kom problemet klarest frem i forbindelse med Madsen-Mygdals, Pinstrups og Hauchs forhold til partiet. Først da

192. Larsen-Badse talte herom i Maribo den 27. september 1922.

valgtruslen blev reel, etableredes der et sammenhold i gruppen, og det udbyggedes, da DkF stillede sine krav. I DkF frygtede Pürschel til stadighed, at enigheden mellem ham og Korsgaard skulle svigte med risiko for, at det skrøbelige partisammenhold blev udsat for belastning. For begge partiers vedkommende foreligger der imidlertid den åbenbare analytiske vanskelighed, at trusler mod partisammenholdet kan være udtryk for bestræbelser på at påvirke partiet til at træffe ønskede beslutninger. Det er derfor næppe muligt at måle graden af intern uro, og det er i hvert fald væsentligt at konstatere, at i begge partier tonedes disse trusler ned i takt med situationens tilspidsning.

Med anvendelsen af disse analytiske og abstrakte termer kan regeringskrisen anskues som en målkonflikt, dels internt i partierne, dels i forholdet mellem partierne. Væsentlig for hele den betragtningsmåde er det, at de konkrete »sager«, der indgik i krisen – banksagen og importreguleringen – herved bliver anskuet som redskaber i det strategiske kapløb mellem partierne. De anvendtes til at fremtvinge ændringer i de strategiske vilkår, og deres indhold ændrede sig i takt med den strategiske udvikling. Mange forhold i skildringen af krisens forløb forklares bedre, såfremt denne iagttagelse fastholdes. Eksempelvis skal blot peges på den forskellige vægt Venstre lagde på reguleringsspørgsmålet i forskellige faser af krisen, på at Neergaards meddelagtighed i bankaffæren tolkedes forskelligt af samme gruppe politikere i forskellige strategiske situationer, og på at der i argumentationen i begge partier skete ændringer i den vægt, der blev lagt på henholdsvis den ene og den anden »sag«. En strategisk gentænkning af krisen vil altid give til resultat, at de strategiske momenter fremhæves, og at andre momenter trænges i baggrunden, men som forklaring er anskuelsesmåden frugtbar både til yderligere forståelse af aktørernes adfærd og til at påpege, inden for hvilke grænser politikerne handlede.

Endelig kan man bevæge sig endnu et trin op i abstraktionsniveau og søge krisen forklaret på baggrund af det, man med et vagt udtryk kunne kalde den almindelige politiske situation, således som denne forelå forud for og omkring krisetidspunktet.

Det er ikke muligt i denne sammenhæng at give nogen detaljeret vurdering af de politiske vilkår, under hvilke regeringen Neergaard arbejdede. Det skal blot anføres, at i tiden frem til efteråret 1921 var der en karakteristisk tilbageholdenhed med at fremsætte lovgivningsforslag, som ikke var direkte affødt af opgøret med »G. S.-partierne« eller af akutte lovgivningsbehov, og som ikke forud var forhandlet med DkF. Den parlamentariske situation, men også den alvorlige økonomiske krise

tilsagde denne tilbageholdenhed. Igennem længere tid havde Neergaard imidlertid antydet, at regeringen arbejdede på en helhedsløsning af den økonomiske politik, og i efteråret 1921 fremlagdes en række forslag, der af Neergaard betegnedes som en samlet finansplan [193]. Ud over forslag om en ret gennemgribende ændring i skattelovgivningen fremsattes der tillige forslag om beskatning til staten af faste ejendomme og forslag til en revision af toldloven. Ejendomsbeskatningen skulle efter forslaget ud over den traditionelle ejendomsskyld tillige hvile på en grundskyld, og toldloven fastholdt den stort set liberale toldlovgivning, der var vedtaget i 1908. Disse to forslag kunne ikke påregnes at få konservativ støtte, mens de på den anden side lå ret nært op ad især radikale ønsker. Ved forslagenes 1. behandling spurgte Borgbjerg, om der var lagt op til bryllup eller begravelse, mens Ove Rode var mere interesseret i, om man var vidne til indledende skilsmisseforhandlinger – vel underforstået, om regeringen var på jagt efter en ny partner for at kunne realisere det økonomiske reformprogram [194].

I foråret 1922 pakkedes disse forslag ned i udvalgsarbejde, og den langvarige strid om forsvarslovgivningen kom til at virke som en paraply over regeringen, fordi DkF prioriterede gennemførelsen af nye forsvarslove højere end andre politiske emner. DkF ønskede derfor ikke at belaste samarbejdet med regeringen ved at bringe de erhvervspolitiske og beskatningsmæssige problemer op til ny debat.

Da arbejdet med forsvarslovene endelig var afsluttet i begyndelsen af august 1922, betød det også, at fællesmålet af interesser mellem regeringen og DkF var væsentligt reduceret. Indtrykket heraf forstærkedes, fordi mange konservative betragtede forsvarslovgivningen som udtryk for en for stor imødekommenhed over for Venstres krav, og denne indstilling medvirkede til at øge afstanden mellem de to partier. Det var derfor at forvente, at DkF i den kommende folketingssamling ville presse regeringen meget hårdt på det erhvervspolitiske område.

Det er såvel andetsteds som tidligere i denne sammenhæng blevet hævdet, at Venstres forslag om importregulering betød et skridt til siden hen imod konservative ønsker. Denne vurdering er kun rigtig, for så vidt som DkF accepterede og støttede forslaget. Forslaget betød ikke nogen langsigtet løsning på konservative krav om en beskyttelse af dansk industri, og det er nok karakteristisk, at det forslag, som Oluf Kragh forelagde for de konservative, i virkeligheden lå nærmere radikale ønsker end

193. RT, 1921–22, FT, sp. 20.
194. Ibid., sp. 2783 og 2844.

konservative. Reguleringlovgivningen blev vedtaget med støtte fra samtlige partier, og derfor var den parlamentarisk forsvarlig for Venstre. De langsigtede konservative ønsker om en generel omlægning af toldlovgivningen blev nærmest henvist ad calendas graecas, fordi overenskomsten om at tage yderligere spørgsmål op i forbindelse med den kommende toldlovgivning betød, at disse skulle forhandles i et klima, der var meget ugunstigt for DkF.

Importreguleringen var altså ikke alene udtryk for en panikagtig reaktion fra regeringens side, men den var under den givne situation den mindst skadelige forholdsregel til imødegåelse af den opståede parlamentariske situation. Det var karakteristisk for dette forhold, at Tyge Rothe i sin forelæggelse af forslaget præciserede, at det måtte opfattes som »en ubetinget afslutning på spørgsmålet om ekstraordinære kriseforanstaltninger med hensyn til industrien i form af importregulering eller lignende« [195], mens Drachmann replicerede, »at man skal aldrig sige aldrig« [196]. Hele forhandlingen dækkede over en fundamental uenighed mellem de to partier i vurderingen af den økonomiske situation og de økonomiske interesser, der lå bag erhvervspolitikken.

Bag disse vurderinger lå de to partiers forskellige interesseorientering. På trods af krisen øgedes landbrugets produktionsværdi nogenlunde støt i årene efter krigens afslutning, og med den lave kronekurs, som herskede fra slutningen af 1919 frem til 1925 var landbrugets indtjeningsevne bedre end industriens, såfremt det hjemlige omkostningsniveau kunne holdes nede. Industrien var langt hårdere ramt. I 1922 var dens produktionsværdi endnu langt under værdien i 1920, og arbejdsløshedstallet lå på et årsgennemsnit omkring 20 %. Ganske vist var Industriråd og Arbejdsgiverforening interesseret i at holde produktionsomkostningerne nede gennem reduktioner af arbejdslønnen, og ganske vist lykkedes bestræbelserne på dette punkt, men i den konkurrencesituation, hvori industrien befandt sig på grund af valutafaldene i Centraleuropa, var de danske produktionsomkostninger alligevel for store til, at danske varer kunne klare sig i konkurrence med udlandets. Derfor var landbrugsorganisationernes og industriorganisationernes interesser langt fra hinanden; interesserne kanaliseredes til henholdsvis Venstre og DkF. Modsætningen nåede et højdepunkt i sommeren 1922, hvor der var tegn på en konjunkturstabilitet. Landbruget var tilbøjelig til at indstille sig på disse vilkår, forudsat at de frie konkurrencemuligheder bevaredes og udbyggedes,

195. Ibid., sp. 9595.
196. Ibid., sp. 9612.

mens industrien betragtede konjunkturerne som udtryk for en konstant krise, der med bevarelsen af en frihandelsøkonomi ville være ødelæggende for dansk industri.

Iført politisk klædebon blev disse interessemodsætninger til en ideologisk kamp for eller imod liberalisme i handelen, og i den kamp havde det bestående borgerlige samarbejde ingen mulighed for at overleve, såfremt den tilspidsedes. Madsen-Mygdal var villig til at tage kampen uanset politiske konsekvenser, de konservative var noget mere tilbageholdende, fordi der var en betydningsfuld landbrugsfløj i partiet. Men ind i striden blandede også Det radikale Venstre sig. I sommeren og efteråret 1922 talte Ove Rode gentagne gange om muligheden for »et bredt demokratisk flertal«, hvilket betød en invitation til de kredse i Venstre, der ikke havde ønsker om at binde sig til samarbejde med DkF, om at deltage i en bred koalition med de radikale, centralt placeret mellem venstrefolk og Socialdemokratiet [197]. Det var fra Ove Rodes side utvivlsomt et taktisk betonet udspil for at hindre de forsøg på tilnærmelse mellem Socialdemokratiet og DkF i industripolitikken, som, hvor utrolige de end måtte være, kunne bringe Det radikale Venstre i en vanskelig situation. Konkurrencen om H. P. Hanssens gunst mellem Venstre og Det radikale Venstre var formentlig et udslag af disse bestræbelser [198], som indeholdt kimen til en omvurdering af de parlamentariske vilkår. Bag dem lå en voksende fornemmelse af, at hverken det borgerlige samarbejde eller det radikal-socialdemokratiske samarbejde behøvede at være varige blokdannelser.

Regeringskrisen kan betragtes som en ydre manifestation af disse omvurderinger. Madsen-Mygdal ville rendyrke sine liberale grundsætninger, og han måtte derfor befri sig fra det konservative pres. Regeringsbeslutningen i august om importreguleringen kom ham formentlig på tværs, men kunne forsøget begrænses, og kunne dets virkninger blive, at den konservative handelspolitik blev afdækket som umulig, var stillingen måske endog bedret for ham.

Landmandsbankaffæren medførte, at denne generalpolitiske hovedlinie sløredes. Over for banksammenbruddet måtte selv Madsen-Mygdals liberalisme give op, men vigtigere var det måske, at spørgsmålet om ministe-

197. Ove Rode talte over dette emne i en række provinsbyer i sidste uge af september 1922, således i Fredericia og i Storeheddinge.

198. Det har ikke været muligt i denne sammenhæng at inddrage i undersøgelsen den særdeles interessante stilling, som H. P. Hanssen indtog i forholdet mellem Det radikale Venstre og Venstre, i særlig grad for de kræfter i hvert parti, som tilstræbte en heling af bruddet i 1905. Jeg håber senere at kunne vende tilbage til disse problemer.

riets stilling blev rejst på et tidspunkt, hvor Madsen-Mygdal endnu ikke havde fået bragt sit skyts i stilling. Forgæves søgte han at overdøve bankaffæren ved udspil på handelspolitikkens område, men Venstre var endnu ikke beredt på at tage et valg på frihandelens principper. Det pegede fremad – men også ud over denne afhandlings grænser – da Ove Rode under finanslovdebatten i efteråret 1922 kommenterede sine tanker om et bredt demokratisk flertal på følgende måde: »Jeg tror, at Venstre og Højre vil blive sammen. De, der er konservative, og de, der er blevet konservative ved udviklingen, vil blive sammen ... Men udviklingen går sin gang, og under de kommende tiders svære økonomiske storme, skal der nok løsnes ved de tilsyneladende så konsoliderede moderate og konservative blokke. Demokratiske befolkningslag vil genfinde sig selv, og demokratiske befolkningslag vil komme til at se, at de står i et politisk selskab og forbund, der hverken stemmer med deres tankesæt eller interesser« [199]. På disse bemærkninger svarede Pinstrup: »Nu står striden i politik herhjemme ikke længere mellem almindelig og privilegeret valgret, der står ikke strid for og imod parlamentarismen, de kampe er nu udkæmpet, og nu må der trækkes andre linier op i dansk politik. De, der er på den ene side af kløften, er jo endnu enige ... På den anden side af kløften tror jeg, det bliver spørgsmålet om frihandel eller beskyttelse, der vil komme til at dele vandene, interessemodsætningerne vil komme til at træde stærkt frem i fremtidens politik, også på denne side af kløften« [200].

Sommeren 1922 var således anskuet en opbrudsperiode i dansk politik, og regeringskrisen var i fortættet form et opgør i Venstre mellem liberalisme og moderate samarbejdsbestræbelser; i det opgør greb DkF ind for at bevare det bestående og undgå det uprøvede. Balancen opretholdtes, men den var ikke mindre vaklende end forud for krisen.

De tre forklaringstyper, som her er søgt opstillet, holder sig alle til det parlamentariske plan, men alligevel lader de sig ikke kombinere i en samlet forklaring af, hvilke faktorer der udløste, prægede og afsluttede krisen.

Hver for sig er forklaringerne søgt opstillet således, at krisen lader sig fortolke i sin udstrækning, derimod er de ikke opfattet som liggende i forlængelse af hinanden. Ved en overfladisk betragtning synes det muligt at kombinere dem 'baglæns', dvs. at gå fra den »almindelige politiske situation« til en deraf afledet »strategisk tænkning« og derfra igen til en afledet adfærd på personniveauet. Forklaringerne er imidlertid opstillet

199. RT, 1922–23, FT, sp. 110.
200. Ibid., sp. 429f.

på grundlag af forskellige datasæt, og en kombination vil ikke kunne holde over for en logisk betragtning, fordi »den almindelige politiske situation« er tillagt sådanne prædikater, at den gøres specifik, mens de generelle mål er forudsat at være generelle, under alle forhold gældende. De strategiske mål har derfor også begrænset relevans for en analyse af indflydelsesstrukturen i regeringen og partierne, fordi en generel analyse af strategiske forhold på een gang er mere omfattende og mere eksklusiv end analysen af de indflydelsesstrukturer, der ændrede sig i takt med krisens forløb.

J. H. Hexter har formuleret følgende synspunkt: »The collocations survive in the record of the past. If one breaks history down into historical explanation, historical explanation into explanation »why«, explanation »why« into causal explanation, and causal explanation into explanation by »factors«, however, one can render quite negligible the impact on one's own perception, of sush collocations« [201]. Jeg tror, at professor Hexter har ret i dette ræsonnement og i den deraf afledede opfattelse, at faktoranalyse i historisk videnskab nødvendigvis må føre til jagt på én faktor, som både er den tilstrækkelige og den nødvendige betingelse for forklaring. Dette fører i studiet af politisk historie ud i det absurde, fordi faktorerne er og må være afledt af den enkelte forskers mere eller mindre omfattende viden om saglige forhold, af hans præferencer, miljø osv. Politisk historie lader sig ikke kvantificere til sikre størrelser, der kan indsættes i et ligningssystem. Det betyder efter min opfattelse ikke, at man nødvendigvis alene skal forklare begivenheden ved begivenheden, således som den lader sig afdække i flest mulige detaljer, men det betyder, at man åbent skal erkende flerheden i forklaringsmuligheder, når man stiller spørgsmålet »hvorfor«.

De i denne sammenhæng opstillede forklaringer udgør hver for sig tilstrækkelige, men ikke nødvendige betingelser for krisens forløb. Heller ikke selv om man prøvede det, ville man gennem en kombination nå frem til én både tilstrækkelig og nødvendig betingelse. Bevidst er det spørgsmål da holdt åbent, om man vil vælge at finde de tilstrækkelige grunde – de grunde, hvori sindet finder hvile – i den ene eller den anden af de her opstillede forklaringer. Jeg skylder at påpege, at også andre kan tænkes og gennemprøves.

Denne afhandling indledtes med et citat af Erik Arup. Jeg håber med gennemgangen af begivenhederne og med disse afsluttende bemærkninger at have levet op til hans krav, men samtidig at have vist, at når man

201. J. H. Hexter: *The History Primer*, s. 112.

hæver sig op over de sikre kendsgerninger, melder usikkerheden sig, fordi de sikre kendsgerninger kan prøves og verificeres i forskellige sammenhænge, sammenhænge, der ikke behøver at være modstridende, men heller ikke at være indbyrdes sammenhængende [202].

202. Dette synspunkt – og dermed mine overvejelser over fortolkningsmulighederne – er i nogen grad i overensstemmelse med det af K a r l P o p p e r i *The Open Society and Its Enemies* fremførte: »We must not think that a general interpretation can be confirmed by its agreement even with all our records; for we must remember its circularity, as well as the fact that there will always be a number of other (and perhaps incompatible) interpretations that agree with the same records«. (Her citeret fra: H a n s M e y e r h o f f (ed.): *The Philosophy of History in our Times,* New York 1959, s. 301). Jeg skylder universitetslektor Esben Albrectsen tak for – ved gennemlæsningen af mit manuskript – at have henledt min opmærksom herpå.

Trekantregeringens tilblivelse
Tage Kaarsted som samtidshistoriker

Af Viggo Starcke (†)

Fhv. minister Viggo Starcke *kommenterer den afhandling, som professor, dr. phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet, skrev i »Historie« (Ny række X, 3. 1973, s. 433–455) under titlen: »Viggo Starcke og regeringskrisen 1957«.*

Historie er beretningen om de begivenheder i fortiden, som det skønnes værd at erindre i fremtiden. Videnskabelig historieskrivning underkaster kilderne en ægthedskritik. Drejer det sig om den del af fortiden, som kaldes nutiden, er det nødvendigt også at underkaste samtidshistorikeren en ægthedskritik.

I sin bog »Dansk politik i 1960'erne. Taktik og strategi« (1969) har professor, dr. phil. Tage Kaarsted et indledningsafsnit om »Samtidshistorikerens vilkår«, hvor han skriver:

»Men ellers adskiller samtidshistorien sig kun fra den »almindelige« historie ved, at den foruden de traditionelle historiske kilder også bygger på *nulevende personers oplysninger*. Samtidshistorikeren kan indsamle sådant materiale i form af interviews og beretninger. Han skaber så at sige sit eget kildemateriale, i alt fald i et vist omfang.«

I samme bog s. 12 fremhæver Kaarsted, at en samtidshistoriker ikke må sky nogen ulejlighed for at fremskaffe et alsidigt og relevant kildemateriale og fremlægge det redeligt. Da Kaarsted i sin afhandling i »Historie« har givet en mere nedsættende end saglig vurdering af mig og den bevægelse, jeg tilhører, vil en kommentar være rimelig. Da min person er underordnet, men Retsforbundet overordnet, vil det være naturligt, at jeg søger at rette nogle af hans mange misforståelser.

En af disse misforståelser er, at det er mig, der gennem årene har angrebet og forfulgt Kaarsted, hvor forholdet er dette, at Kaarsted i 1962 anmodede Knud Tholstrup og mig om relevante oplysninger om Trekantregeringens tilblivelse; men hvor han på væsentlige og centrale punkter har udeladt disse oplysninger, hvorved hans fremstilling historisk bliver skæv, og hans fremgangsmåde falder uden for den metode, som han selv anbefaler i de foran citerede stykker.

Meget ville have været vundet, hvis Kaarsted i tide havde rettet sine fejl og beklaget sine misforståelser.

Kaarsteds vurdering kan kort gengives med hans egne ord (s. 455)*: »Retsforbundets indflydelse var ringe, og Starckes endnu ringere.« Ringere var den dog ikke, end at Kaarsted bruger over 22 tæt trykte sider på at bortforklare denne indflydelse.

En vurdering af en regerings politik må naturligvis omfatte de resultater, den nåede. De må i hvert fald nævnes. Bagefter kan man så tage stilling til, om de skal forklares eller bortforklares. Det er derfor en mangel ved Kaarsteds bøger og artikler, at han ikke omtaler de resultater, som Trekantregeringen nåede i årene 1957–1960. Det er også en mangel, at han kun har haft en eneste samtale i 1962 med direktør Knud Tholstrup, som tog initiativet til Trekantregeringen, og mig, som tog del i den. Forud for bogen »Dansk politik« har han hverken haft nogen samtale med os eller indhentet nogen oplysning.

Trekantregeringen hindrede en ny kronenedskæring. Både før og efter denne regering er der foretaget kronenedskæringer, hvorved milliardbeløb vilkårligt flyttedes fra en del af befolkningen til en anden. Da Trekantregeringen blev skabt, blev der skabt tillid til kronen, en tillid, som senere er svundet.

Inflationen, som i årene før 1957 var stor, og som i årene efter 1960 var endnu større, blev praktisk talt bragt til standsning i årene 1957–60, hvilket er et så usædvanligt fænomen i europæisk økonomi, at det fortjente at nævnes.

Statsgælden blev nedbragt fra ca. $1^1/_2$ milliard til ca. 400 millioner. Siden 1960 er den steget til det halvtredsdobbelte.

Rentebyrden lå lavere end før Trekantregeringen. Den er siden 1960 mere end fordoblet.

Valutaunderskuddet ændredes til et valutaoverskud. Beretning om Kjøbenhavns Handelsbank, 1958, viser på en kurve den raketagtige stigning umiddelbart efter Trekantregeringens dannelse. Siden 1960 er der igen kommet et voksende valutaunderskud.

Valutacentralens efterfølger, Varedirektoratet, blev lukket, importrestriktionerne afviklet og tolden nedtrappet mellem de 7 europæiske EFTA-stater. Jordspekulationen blev stækket. Siden man efter Trekantregeringens tid afskaffede grundstigningsskylden, statsgrundskylden og jordrentebrugene, er den igen blusset op, og de samfundsskabte jord-

*) Her og i det følgende henviser sideangivelser uden nærmere titel til den nævnte afhandling i »Historie«.

værdier steget fra 17 milliarder til 102 milliarder, en stigning i løbet af 10 år på 85.000.000.000 kr., som væsentlig er tilfaldet dem, der ikke har skabt dem.

Arbejdsløsheden forsvandt og arbejdernes realløn steg, som aldrig før. Det store kasseunderskud, som de andre partier ved valget i 1957 havde efterladt udækket i statskassen, blev dækket gennem juni-lovene. Siden blev der i $3^1/_2$ år ikke pålagt nye skatter, hvilket også er noget usædvanligt. Siden 1960 er skattebyrden femdoblet.

Trekantregeringen er den eneste regering, der har nået sådanne resultater. Trekantregeringen er den eneste, der har haft Retsforbundet som deltager og initiativtager. Kaarsted kan derfor ikke tillade sig at ryste på hovedet uden at ryste tilliden til sin egen objektivitet.

Retsforbundet er en bevægelse, der søger at løse jordspørgsmålet. Hvad galt er der ved det?

Det er også en bevægelse, der søger at løse handelsbalancens og valutabalancens problem gennem frihandel. Hvad galt er der ved det?

Det er endelig en bevægelse, der søger at afgrænse statens og administrationens magtområde og fjerne skatterne fra indkomst, opsparing, forbrug og byggeri. Hvad galt er der ved det?

Før valget i 1945 holdt jeg på Retsforbundets vegne et radioforedrag den 22. oktober 1945 – otte dage før valget. Jeg pegede på, at Socialdemokratiet, Radikale og Retsforbundet under en given konstellation kunne udgøre et flertal, der kunne gennemføre grundskyld – at Venstre, Radikale og Retsforbundet under en anden konstellation kunne frigøre handelen – og at Konservative, Venstre og Retsforbundet under en tredie konstellation kunne afgrænse statsmagten og skatteudskrivningen.

Denne strategiske linie er klar og enkel. Kaarsted kalder den »ulden og tvetydig« (s. 437). Linien er dertil demokratisk, fordi alle tre konstellationer havde tilslutning i de pågældende partiers programmer og dermed flertal i befolkningen. Radiotalen er trykt i min pjece: »Nationale spørgsmål« (1946, s. 1–12).

Da Kaarsted den 19. marts 1962 bad mig om oplysninger om Trekantregeringens tilblivelse, gav jeg ham denne pjece. Hverken i sin bog »Regeringskrisen 1957« (1964) eller i »Dansk politik i 1960'erne« har han meddelt sine læsere noget om dens eksistens. Han kunne have indskrænket sin bog til at omhandle regeringsforhandlingerne i maj 1957. Han kunne have ladet være med at henvende sig til direktør Knud Tholstrup og mig. Han kunne enten under disse samtaler eller ved modtagelsen af

de ønskede oplysninger have meddelt, at han af de og de grunde ikke agtede at tage hensyn til dem. Intet af dette gjorde han.

En historiker må kritisere og vurdere en sags aktstykker, men han må ikke undertrykke eller bortskaffe vigtige aktstykker, som han selv har bedt om. Ellers bevæger han sig fra objektivitetens klare luftlag ned i den partipolitiske journalistiks atmosfære.

Han anfører til sin undskyldning (s. 433), at undertitlen på hans bog om Regeringskrisen var »En studie i regeringsdannelsens proces«. Det er rigtigt, at sådan står der på titelbladet, men Kaarsted nævner ikke, at der midt på bogens omslag står anført en anden undertitel »Trekantregeringens tilblivelse«. Ved at sætte denne undertitel på selve omslaget og anbringe den lige over en karikatur, hvor jeg som centralfigur optræder i »Kejserens nye Klæder«, får han svært ved at forklare, at han i en bog om Trekantregeringens tilblivelse netop udelader de oplysninger, der forklarer Trekantregeringens tilblivelse.

Han prøver derfor at falde tilbage til en ny forsvarslinie. På side 437 skriver han:

»Det er korrekt, at jeg har udeladt denne tale af min fremstilling, dels fordi jeg kun skildrer tiden 1945–57 yderst kortfattet, dels fordi jeg fandt, at der ikke gik nogen lige og ubrudt linie fra den til Viggo Starckes og Retsforbundets regeringsdeltagelse i 1957. Læser man hele talen, er der ingen invitation til Socialdemokratiet, som slås i hartkorn med kommunisterne. Der tales kun om »et vist samarbejde« med Socialdemokratiet i grundskyldspolitikken, og forinden er det sagt, at S vil misbruge det grundskyldsforslag, det har taget fra Oluf Pedersen, til at øge skatterne med. Socialdemokratiet angribes videre for sin mangel på troskab over for frihandelsideen og sin skatteglæde, mens grøften til V, K og R (og især V og R) ikke graves nær så dyb. Efter min mening kan man godt argumentere for, at talen ligger tættere op ad de ikke-socialistiske partier end ad Socialdemokratiet; men den gør det på en så ulden og tvetydig måde, at den ikke har kunnet hindre Starcke i at trække, til hvilken side han ville. Det er ikke noget ringe politisk kunststykke at slippe helskindet fra det, men det kræver et betydeligt mål af frejdighed at postulere, at denne tale peger direkte frem mod trekantregeringen i 1957. Den kunne lige så vel bruges som argumentation for en hvilken som helst anden regeringskonstellation.«

Jeg har gengivet dette stykke fra Kaarsteds afhandling, fordi det egner sig til bedømmelse af hans metode. Man bedes gennemlæse Kaarsteds stykke en gang til, og betænke, at min tale sigter på et mål, der i givet fald ville kunne nås gennem tre forskellige trekantkonstellationer. Talen er ikke en invitation til Socialdemokratiet. Den er en invitation til et

samarbejde mellem S, R og RF om grundskyldspolitikken – til V, R og RF om frihandelspolitik – og til K, V og RF om begrænsning af skatteudskrivningen og statens indblanding i erhvervslivet.

Kaarsted påstår, at jeg slår S og kommunisterne i hartkorn. Han overser, at begge var marxistiske partier, at S i 1945 endnu troede på marxismen, mens det i 1957 var desillusioneret efter at have set resultaterne af kommunismen øst for jerntæppet og af socialiseringerne vest for Nordsøen.

Til belysning af Kaarsteds metode må jeg fra min tale side 6 citere:

»Man har sagt, at al den tale om grundskyld og retsstat var teori og tågesnak. Det må vel høre op nu, efter at de danske husmænd igen har rejst deres gamle krav om grundskyld, frihandel og skattefrihed på arbejde, forbrug og byggeri. Og nu, hvor arbejderstanden gennem landets største parti, Socialdemokratiet, også har rejst kravet om fuld grundskyld, da kan man være sikker på, at grundskylden kommer. Det er praktisk politik i dag.«

Side 7 siger jeg yderligere:

Retsforbundet vil derfor, hvis det får forøget magt, kunne få et vist samarbejde med Socialdemokratiet. Også de Radikale har jo grundskyld på deres program, og en fremgang for Retsforbundet vil sikkert vække dem op til dåd.«

Ved slutningen af talen siger jeg side 12:

»Danmarks Retsforbund mener, at ungdommen har samme arveret til fædrelandets jord, som det gamle slægtled. Vi vil give den et fædreland at eje, hele Danmarks jordværdi.«

Kaarsted har altså ikke ret. Sigtet er så klart, at alle kan se det. Men radiotalen af 22. oktober 1945 fylder kun pjecens første 12 sider. De næste 12 gengiver den første tale, jeg holdt i Folketinget den 7. december 1945 – kun 6 uger senere. Hovedparten af denne tale, der er holdt et halvt år efter krigens slutning, handler om de jordreformer, der i Danmark blev gennemført efter krigene de sidste 300 år: Verdenskrigen, De Slesvigske Krige, Englandskrigene, Den Store Nordiske Krig og Svenskekrigene.

En historiker bør interessere sig for historie. Hør her, hvad jeg siger side 16:

»Efter den første store verdenskrig fik vi året efter, i 1919, loven af 4. oktober om jord i offentlig eje, bygget på grundskyldsprincippet, og 3 år senere

fulgte loven om statsgrundskyld, 2 år efter igen loven om kommunal grundskyld.«

Til den nys udnævnte statsminister Knud Kristensen sagde jeg side 22:

»Vi står altså over for dette, at arbejderne gennem Socialdemokratiet har ytret deres ønske om en løsning af jordspørgsmålet, at husmændene har ytret deres ønske om en løsning af jordspørgsmålet, at Det radikale Venstre klart og kraftigt i deres program går ind for det samme, og at Danmarks Retsforbund gør det samme. – Jeg henleder altså regeringens opmærksomhed på, at der i dette høje ting synes at være et massivt og forhandlingsvenligt flertal for reformer i denne retning.«

Hvis Kaarsted loyalt havde benyttet de modtagne oplysninger – eller hvis han, efter at Knud Tholstrup og jeg havde kritiseret, at de modtagne oplysninger manglede i hans bog, hvorved Kaarsteds fremstilling blev skæv, var kommet med sine forklaringer, eller havde sagt: Undskyld! – så ville han endnu kunne gå oprejst i fagfællers kreds, men at han først nu, 10 år efter den rejste kritik, prøver at skjule sine fejl og sin tendentiøse tavshed bag en serie insinuationer, insulter og injurier, er beskæmmende. I fodbold lærer man at spille på bolden, ikke på manden. Kaarsteds indlæg er et udpræget argumentum ad hominem.

I det billede, Kaarsted tegner af mig, har den, der kender mig, svært ved at genkende mig. Den, der ikke kender mig, bør måske se sagen også fra den anden side, ved at læse min bog »Triumf eller Fiasko?« (1972, Vendelkær – Tr.). Da mit livs arbejde i stor udstrækning er knyttet til Retsforbundets, sigter bogens titel både på min og Retsforbundets skæbne. Var det rigtigt, hvad Retsforbundet havde sagt om sin politik? På side 243 (Tr.) skriver jeg udtrykkelig:

»Triumf eller fiasko? Vi var med til at danne den bedste regering, Danmark har haft i dette århundrede. Vi havde en væsentlig andel i dens gode resultater. Det er en triumf.

Resultaterne blev ødelagt – for en tid – og Retsforbundets indflydelse svækket – for en tid. Det er en fiasko – for en tid.«

For at give et lille indtryk af, hvor varsom man skal være med at stole på det, Kaarsted skriver, kan man betragte det afsnit i hans afhandling, han selv kalder »Triumf eller fiasko?« (s. 453), og sammenligne det med, hvad jeg skriver i min bog (Tr. s. 51). Jeg skildrer her følgende usædvanlige naturoplevelse:

»Det hændte mig engang, da jeg kom ridende gennem Vesterskoven, at jeg red ind over en lysning, da en stor ørn lettede fra et træ lige foran mig.

Ørnen fløj bort, og jeg red videre. Da jeg red ind over næste lysning, var ørnen der igen. Den lettede igen lige foran mig. Ørne er, ligesom aristokrater, sjældne gæster.«

Kaarsted fordrejer det til følgende (s. 453):

»I Silkeborgskovene gør en ørn reverens for den ridende Starcke, der lader læseren ane den dybere mening.«

I min ungdom oplevede jeg de radikales forsøg på at fremstille min far, professor C. N. Starcke, som ulden og tvetydig, til trods for at det, han så frygtløst sagde, stod på de radikales eget program. Da min far i 1908 brød med de radikale på grund af deres svigten på grundskyldens og frihandelens område, og på grund af Edv. Brandes' forsøg på at sværte J. C. Christensen, ved at misbruge Albertikatastrofen, gav de radikales had sig udslag i, at det i den radikale presse blev forbudt at referere hans taler og anmelde hans bøger. Det er dette had, jeg har haft den ære at arve, men som Kaarsted prøver at skjule bag en skærm af objektivitet.

Det er rigtigt, at jeg beundrede min far, men det var jeg ikke den eneste, der gjorde:

Da jeg i 1962 havde skrevet en anmeldelse af P. Stavnstrups bog »Politiske profiler«, modtog jeg følgende brev fra ham:

»Deres oplysning om professor Starckes sammenstød med Edv. Brandes og hans brud med Det radikale Venstre er meget interessant. Den svarer godt til det indtryk, jeg havde af Deres far fra årene under den første verdenskrig, da han var medlem af Folketinget. Han var i presselogen, tror jeg, enstemmigt beundret såvel for et intellekt, der jo ragede tårnhøjt op over gennemsnittet i tinget, som for det meningernes mod, han udviste.«

Der er en langsigtet taktisk linie i de radikales beskyldninger mod C. N. Starcke for at være ulden og tvetydig, og Kaarsteds forsøg på at bruge den samme taktik over for mig (s. 446). Havde disse beskyldninger kun haft personligt sigte, fik det endda være, men når de omfatter Retsforbundets indsats på vitale områder, er det naturligt at tage til genmæle.

Som bekendt åbnede Knud Tholstrup forhandlingerne om Trekantregeringens tilblivelse under hans og min samtale med Viggo Kampmann den 16. maj 1957. I Kaarsteds gengivelse er dette blevet til følgende: (Reg. 68 og Hist. s. 446)

»– den viste Socialdemokratiet, at ikke kun den Oluf Pedersenske fløj, men også den Starcke-Tholstrupske måske var samarbejdsvillig. I min fremstilling (s. 68) grunder jeg derpå over hvilke overvejelser, der har ligget bag, at Starcke først nu klart gik ind for en grundskyldsregering. Det fremgår tyde-

ligt, at der her er tale om gætterier fra min side. At de så af Starcke er opfattet som krænkende for ham, har han kun sig selv at takke for på grund af det røgslør af uklare og tvetydige udtalelser, han – som det fremgår – er fremkommet med lige siden 1945.«

I et par fodnoter (se. 446) tilføjer Kaarsted:

»Niels Andersen karakteriserede i sin beretning 1962 vandrehalsmødet »som en endeløs samtale i forbindelse med det, der allerede var i skred«. Han havde ingen erindring om, at Starcke havde refereret samtalen for gruppen.«

Hertil er at sige, at Niels Andersen i 1957 var nyvalgt og politisk uerfaren. Hans vidneudsagns tilforladelighed må ses på baggrund af, at han i 1962 skulle forsvare sit medansvar for valgnederlaget i 1960. En mand, der få år før 1957 var kommet til Retsforbundet fra De Konservative, og få år efter 1960 tilsluttede sig Venstre, kan ikke tilskrives samme historiske kildeværdi, som de mænd, der gennem år havde fastholdt en bestemt, klar linie og trofast blev stående efter nederlaget i 1960.

Den anden fodnote lyder (s. 466):

»Starcke erkender i virkeligheden dette, når han s. 190 i sin bog skriver: »Noget tyder på, at enkelte medlemmer af Det radikale Venstre og Socialdemokratiet følte sig mere på bølgelængde med Oluf Pedersen end med f. eks. Tholstrup og mig, men de vidste, at Oluf Pedersen ikke indtog nogen repræsentativ stilling inden for folketingsgruppen, og de burde have vidst, at det var RFs ideer og ikke andre partiers interesser, vi var sat til at varetage.« Hertil er kun at sige, at i politik glider man ad de fælles bølgelængder hen, hvor muligheden for indflydelse er, og det er ikke altid i den repræsentative stilling. Ofte når man først derhen, når den sidste underskrift er nødvendig.«

Man vil af dette se, at for det første tillægger en kildekritiker ukritiske udtalelser fra en vendekåbe samme vægt, som den, der tillægges ansvarlige repræsentanter, der trofast gennem årtier har stået fast i både modgang og medgang. – For det andet taler han om noget, han kalder den Oluf Pedersenske fløj på et tidspunkt, da Oluf Pedersen endnu ikke var valgt, og som, da Oluf Pedersens valg var blevet en kendsgerning, kun omfattede Oluf Pedersen. – Og for det tredie er det, som tidligere, den sædvanlige radikale kliché om røgslør, uklarhed og tvetydighed.

Det vil derfor være forståeligt, at jeg i en skildring af mit liv også anfører nogle udtalelser fra folk, der er kyndige på talekunstens område.

Når Kaarsted (s. 453) drejer dette rundt, læner han sig for langt ud. Han skriver om mig:

»Han citerer en stribe af udtalelser, der viser, at han var en taler af helt usædvanligt format, ja, han nøjes ikke engang med dem, der har været offentliggjort på tryk, også et privat brev fra Poul Reumert må holde for, da det taler om Starckes »klarhed, veltalenhed og åndfuldhed«.«

Kaarsted kunne godt have citeret, hvad jeg skriver (Tr. 63). Reumerts brev er dateret den 5. december 1952 om natten:

»Mine to store drenge kom i aften hjem fra deres skole, Østre Borgerdyd, og fortalte med fryd og begejstring, at de havde hørt et foredrag af en mand, til hvis klarhed, veltalenhed og åndfuldhed de aldrig havde kendt mage; han hed Starcke, sagde de – ham fra Retsforbundet!«

To drenge, der er vokset op i Poul Reumerts og Anna Borgs hjem, er ikke uvante med at høre om talekunst, hvorfor citatet fra Reumerts brev må have ærgret Kaarsted. Men at citere brevet, så læseren må få det indtryk, at det er Reumert, og ikke hans sønner, der har fremsat de omtalte udtalelser, er ikke tegn på videnskabelig nøjagtighed. Når Kaarsted selv har skrevet en hel bog om Regeringskrisen, der vrimler med utrykte, ukontrollable udtalelser, er det ikke respektindgydende, at han kritiserer mig for at gengive et brev fra den store afdøde scenekunstner om et emne, hvor han havde sagkundskab.

I en radikal, uvildig skribents øre burde citater fra den radikale kronikør, Folketingets protokolsekretær, Svend Thorsen, have vægt, for også han regnedes for en kender af talens kunst, men Kaarsted lader sig ikke påvirke af kendsgerninger, der strider mod hans anskuelser. Når man, som Retsforbundet, først gennem årtier har været lukket ude i fortielsens tusmørke, derefter lukket inde i fordrejelsernes spejlkabinet, er det menneskeligt, når man kommer ud i virkelighedens verden, i selvforsvar at anføre positive udtalelser, vel vidende at disse i Kaarsteds hænder vil blive fremstillet som praleri og skryderi, efter den kendte franske børnebogs recept:

»Dette dyr er meget ondt. Det forsvarer sig, når det bliver angrebet.«

Det ville have været rimeligt, hvis Kaarsted havde citeret, hvad jeg skriver om talekunsten i min bog:

»Det levende ord skal høres. Det skrevne ord skal læses. I en tid, hvor kul-

turen har fiasko, og grobrianen fejrer triumfer, er det vigtigt at minde om talekunstens inderste hemmelighed. Det vigtigste ved en tale er indholdet. Det afgørende er, at det, talen siger, er rigtigt, at han mener det, han giver udtryk for.« (Tr. s. 59).

»Klar viden giver et klart sprog. Har man noget, man vil, er sagen det vigtigste. Formen er kun en mere eller mindre tiltalende emballage, men har man en god sag at tale om, er det højfligt over for tilhøreren, at give fremstillingen en god form –« (Tr. s. 60).

Side 440 når Kaarsted op til følgende højdepunkter:

»Billedet af RF, som det dannedes i efterkrigstiden, var, at det først og fremmest var et liberalt, anti-socialistisk parti, og æren – skylden – ansvaret herfor var især Starckes, idet han med en ikke ringe dygtighed og beregning udnyttede datidens formentlig mest effektive stemmefiskermedium: radioen. At Starcke selv skryder umådeholdent heraf er naturligvis givet. (Se Starcke s. 60–66).«

Må jeg gøre opmærksom på, at i valgperioden var adgangen til radio ens for alle partier, og da Retsforbundet stod alene mod samtlige gamle partier, er det forunderligt, at Kaarsted ikke giver en forklaring på, at de gamle partiers rutinerede talere ikke udslettede mig af æterens overflade. Jeg kan betro ham, hvad årsagen er: Ingen af de andre partier havde en klar, let forståelig politik. Alle havde de været med til at skabe de resultater, som vælgerne kunne aflæse på skattebilletten og i butiksvinduerne.

Fra min tidlige barndom har jeg en erindring:

»– den unge Peter Munch, kølig og kedelig, og den senere fængselsdirektør Thorkild Fussing, varm og venlig. Han forærede mig mine første tynde tinsoldater, sødt duftende af glinsende maling i en oval spånæske. Det gjorde Peter Munch ikke« (Tr. s. 31).

Enhver, der har lidt kendskab til Peter Munch, ved, at han var antimilitarist. Kaarsted, der også ved det, drejer denne sætning om til en beskyldning om, at P. Munch var »en fedtsyl« (s. 435).

Om det så er forholdet til hans Radikale Venstre, får det en drejning. Kaarsted skriver:

»Lige siden synes Det radikale Venstre at have været arvefjenden, og det i den grad, at Starcke uden at blinke karakteriserer radikalismen som »en slags åndssvaghed«.« (s. 435).

Slår man efter i min bog (Tr. s. 95), vil man se, at det står der ikke:

»Radikalismens styrke har været dens sporadiske glimt af intelligens. Dens

svaghed har været dens undervurdering af moralsk kraft og stabilitet. Moral uden intelligens har både fordele og ulemper. Intelligens uden moral er en slags åndssvaghed.«

Side 448 har Kaarsted selv en sentens, der bringer dette problem i forgrunden. Han skriver:

»Politik er et spørgsmål om magt, den har ministre i almindelighed mere af end folketingsmedlemmer, og har man ikke vilje til magt, bør man undlade at gå ind i politik.«

Man må spørge Tage Kaarsted, Friedrich Nietzsche og Otto von Bismarck: Magt til hvad? Magt til at gøre uret, eller Magt til at øve ret?

I »Dansk politik« skriver Kaarsted s. 14:

»Definerer man i overensstemmelse med den politiske videnskab politik som fordelingen af værdier med gyldighed for et samfund, er det klart, at Christiansborg-politik kun er en del heraf.«

Hvad er det for en politisk videnskab? Den skyder jo netop den moralske vurdering til side og gør politik til en kamp om magt, så den ene kan tage fra den anden og give til den tredie, i håb om at få både sin egen og den tredies stemmer, så den anden kommer i mindretal og bliver retsløs. Det var denne amoralske indstilling, der ødelagde det attiske demokrati, som den er ved at ødelægge demokratiet i vor tid.

Fordelen for Kaarsted ved helt at udelade min radiotale fra 1945, er den, at han lettere kan reducere betydningen af det, der skete to år senere, efter valget i 1947. Retsforbundet var gået frem fra 3 til 6 mandater, og på samme dag fik det henvendelse om deltagelse i en trekantregering dels fra S og R – og dels fra V og K – så den strategiske linie fra 1945 blev hurtigt aktuel. Det er rigtigt, at Kaarsted omtaler disse forhandlinger i sin bog (Reg. s. 11), men det fremgår ikke klart af hans fremstilling, at Retsforbundet stod fast både på kravet om fremskridt på grundskyldsfronten og på kravet om fremskridt på liberaliseringsfronten. Vort ensartede krav til begge sider: nedsættelse af en grundskyldskommission og afvikling af rationeringer og restriktioner, betød dels, at linien fra 1945 blev fastholdt, dels at vi sagde nej til de ministertaburetter, der blev os tilbudt. Vi opnåede dog, at Hedtoft og H. C. Hansen nedsatte grundskyldskommissionen af 11. marts 1948, hvilket 10 år senere fik betydning, da Trekantregeringen blev dannet i 1957, og at rationeringerne blev afviklet, hvilket fik betydning for den liberaliseringsregering,

som trekantregeringen også var. Kaarsted undskylder sig med (s. 437), at hans bog handler om 1957 og ikke om 1947, og at omtalen af disse forhandlinger er »spilfægteri« fra min side.

Efter valget i 1950, hvor Retsforbundet gik frem fra 6 til 12 mandater, stod der på forsiden af »Jyllands-Posten« følgende overskrift:

»Venstre og Konservative søger at danne regering. Retsforbundet stillede sit valgprogram som betingelse for at deltage i en »grundskyldsregering« med de radikale og Socialdemokratiet.«

Forud for valget 1953, mens Erik Eriksen var statsminister, stod der i »Venstres valgavis« den 17. april en overskrift: »Dr. Starcke truer«. Derefter fulgte et referat af, hvad jeg havde sagt i en radiotale den 16. april 1953:

»Socialdemokratiet, Det radikale Venstre og Retsforbundet, der udgør et flertal i Folketinget, går alle ind for indførelsen af grundskyld. Hvis Venstre ikke tager den fulde grundskyld op, kommer andre regeringsdannelser under overvejelse« (Tr. s. 179).

Man har ret til at forvente, at Erik Eriksen læser sin egen valgavis. Det lyder derfor tendentiøst, at han i 1957 var forbløffet over, at Retsforbundet gik ind i Trekantregeringen. Kaarsted fik i 1962 også dette aktstykke, men har udeladt det, så han bedre kan deltage i Erik Eriksens forbløffelse. Han har en dårlig undskyldning (s. 438), idet han spørger:

»– hvilken beviskraft har overhovedet en overskrift i *Jyllands-Posten,* når det gælder RF's politik?«

Om udeladelsen af citatet fra »Venstres valgavis« har Kaarsted (s. 439) følgende lille udflugt:

»Hvorfor må vi ikke høre mere fra den radiotale? I sin helhed er den nemlig ganske som udtalelserne før valget i 1950.«

Forud for valget i 1957 var der storpolitisk debat i Folketinget den 11. april. Her sagde jeg som ordfører for Retsforbundet (Folketingstidende, spalte 3997), at jeg har den glæde:

»– at Retsforbundet og hele den massive majoritet inden for Socialdemokratiet, og det store flertal inden for Det radikale Venstre er enige om, at en løsning af jordspørgsmålet er påtrængende nødvendig, og at grundskyld vil give billig jord og lavere prioritetsgæld.« (Tr. s. 180).

Denne linie blev fulgt op i en radiotale, som jeg holdt den 6. maj 1957 (Tr. s. 180):

»Det er det nuværende system, der truer hus og hjem. Det vil ikke fordyre huslejen at overføre grundrenten til hele det danske folk, der har skabt den, for grundrenten betales allerede nu gennem huslejen og prioritetsrenterne. Retsforbundet vil inddrive disse store værdier. Det samme vil socialdemokraterne og de fleste radikale. Lejerne forlanger det, og husmændene har krævet det i årtier.«

Ved at udelade de fleste af disse aktstykker opnår Kaarsted, at han kan hævde, at der ikke gik nogen lige og ubrudt linie fra min radiotale i 1945 til Trekantregeringens dannelse i 1957 (s. 437). Han undskylder sig også med følgende (s. 433):

»Jeg har aldrig villet svare Viggo Starcke – bortset fra et par meget lapidariske udtalelser (Information 11. juni, 7. og 11. august 1964) – dels fordi han ikke stræber efter nogen sandhedserkendelse, men var optaget af eftermælebestræbelser – dels fordi hans kampagne ofte antog en temmelig personlig karakter.«

I en fodnote samme side siger han:

»Jeg er fuld af beundring for Starckes evne til at få redaktionerne til at tage disse artikler, eftersom der oftest er tale om næsten verbal overensstemmelse og i al fald fuldstændig ensartethed i substansen.«

Sandheden er ikke så let at variere som usandheden. Jeg har underbygget mine anklager med kendsgerninger. At Kaarsted har prøvet at fortie de fleste af disse kendsgerninger, har gjort det nødvendigt for mig at gentage dem. At han først nu har følt sig foranlediget til at svare, hænger måske sammen med, at »Københavns universitets institut for samtidshistorie og statskundskab« den 17. marts 1971 havde inviteret Viggo Kampmann og mig til at kommentere Kaarsteds fremstilling af Trekantregeringens tilblivelse. Denne gennemgang virkede så stærkt, at jeg blev opfordret til at skrive min bog »Triumf eller fiasko?« 1972. Endelig havde professor, dr. jur. Ole Espersen inviteret mig til for sine studenter den 15. marts 1973 at gennemgå Trekantregeringens tilblivelse.

Som en afledningsmanøvre skriver Kaarsted følgende (s. 438):

»Nogle af Starckes fortielser skal nævnes. »Smørstormen« i 1950, der var Oluf Pedersens med held gennemførte aktion, og som medførte ministeriet Hedtofts afgang, omtaler Starcke ikke i sin bog, skønt det ellers var en aktion, som tjente til at belære de øvrige partier om, at RF's mandater kunne være lige så betydningsfulde som alle de andre i tinget. Hvorfor under Starcke ikke sin gamle partifælle den beskedne triumf?«

På samme måde som Oluf Pedersens »Fra nimandsudvalg og Trekantregering« (Gad 1967) som undertitel har »Oluf Pedersens erindringer«, handler min bog om mine erindringer. Jeg skriver udtrykkeligt (Tr. s. 242):

»Denne bog handler om livet, som jeg oplevede det, dets glæder, dets sorger, dets sejre, dets nederlag. Den handler ikke om min elskede, som jeg elsker – om mine børn og børnebørn, som er mange – om mine søskende og venner, som jeg har forsømt – om mine mange medarbejdere, uden hvis trofasthed jeg intet havde kunnet udrette.«

Kaarsted kunne godt have undersøgt, hvad det er, han skriver om. Forholdet er dette, at Retsforbundet den 4. oktober 1950 anmeldte 3 forespørgsler til Ministeren for handel, industri og søfart, H. C. Hansen. Den første lød: »Agter Handelsministeren i konsekvens af folketingsvalget at tilbageføre til friliste de varer, der kort før valget, uden tilslutning fra andre partier blev overført til bunden liste?« Den havde mig som ordfører (spalte 487–507).

Den anden lød: »Vil Handelsministeren frigive import af lastbiler, varebiler, maskiner, værktøj og reservedele?« Den havde Knud Tholstrup som ordfører (Spalte 507–523).

Den tredie lød: »Vil Ministeren straks ophæve smørrationeringen?« Den havde Oluf Pedersen som ordfører (Spalte 523–587).

Forespørgslerne, der var en samlet aktion i liberaliseringens tjeneste, kom til behandling den 25. oktober 1950. I Folketingstidende fylder referatet 100 spalter. Oluf Pedersen var under overvejelserne i gruppen imod forespørgslen om smørrationeringens ophævelse. Den byggede på et forslag af Knud Tholstrup. Senere ændrede Oluf Pedersen standpunkt og foreslog sig selv som ordfører, hvilket gruppen gik med til. Det aftaltes, at Oluf Pedersen skulle motivere forespørgslen, høre Ministerens svar, replicere, høre de andre ordføreres argumenter og først derefter stille dagsorden, hvis Ministerens svar var afvisende. Uden at meddele sine gruppefæller det i forvejen, stillede Oluf Pedersen dagsordenen lige efter sin replik, uden først at høre de andre partiers indlæg.

Tilsyneladende aner Kaarsted ikke, at der var tre forespørgsler i en samlet aktion, som gav udtryk for den liberaliseringspolitik, Retsforbundet havde ført lige siden valutacentralens oprettelse. Et krav om, at man skal referere 1000 spalter, er urimeligt.

»Le secret d'ennuyer est celui de tout dire.«

Jeg gør ingen hemmelighed af, at det er mig ubehageligt at være genstand for Kaarsteds snusen rundt i mine private forhold. Han snuser

endog til professor Erik Warburgs og overlæge Otto Moltkes medicinske diagnoser, som om han havde forstand på sådanne ting (s. 448).

I sin bog giver han sig også ud for at have sagkundskab til at bedømme andres psyke og personlighedspræg (Reg. s. 183). Da jeg har henledt opmærksomheden på hans manglende indsigt på disse områder, svarer han hoverende (s. 454):

»Jeg kunne med samme ret betragte Starckes »Historiebøger«, spørge om hans kvalifikationer og føje til, at det er mig, der er historiker af profession.«

Det er han – af navn – men en historiker, der er uvidende om, hvad historie drejer sig om, har kun underordnet interesse. Jeg skriver (Tr. s. 233):

»Egentlig er det forbavsende, at ikke alle historikere interesserer sig for de forskellige tidsaldres jordproblem. Jordspørgsmålet er nemlig aktuelt og fundamentalt for alle folkeslag i alle historiske perioder. Det er et af ledemotiverne i »Danmark i Verdenshistorien«, i »Centuries of Experience with Land Taxation in Denmark« og i mange pjecer og kroniker, jeg har skrevet. Kampen om jord er ikke blot et spørgsmål om spændingen mellem konge og kirke, mellem adel og bonde, mellem land og by. Det er også en almindelig krigsårsag i forholdet mellem riger og nationer.

Vikingetiden fremstilles almindeligvis som en imperialistisk aggression fra dansk side. Jeg har anført gode grunde for det synspunkt, at vikingetiden begyndte som en forsvarskrig mod kejser Karl den Stores aggressive imperialisme. Da vikingernes samtidige historie ofte er skrevet af deres fjender, små bigotte munke i indelukkede klostre, og deres nutidige historie ofte er skrevet af radikale pacifister i indelukkede studerekamre, er vore krigerske forfædre ilde stedt.«

Kaarsted, hvis viden om vikingetiden er ret begrænset, prøver at klare sig med et arrogant skuldertræk, ved at sætte ordet »historiebøger« i gåseøjne. Arrogance kan ikke erstatte indsigt.

Han siger om mine bøger: »De gengiver Starckes politiske drømme om grundskyld og andet godt.« Han ved ikke, at danskernes jordpolitik i England indgående er studeret af Stenton og hans elever. De engelske dokumenter stammer fra en tid, da vi er uden oplysninger fra Danmark, hvorfor man ved at kombinere de sædvaner, som vikingerne må have bragt med sig fra deres hjemland, og de sædvaner, som senere er lovfæstet i Valdemartiden, kan drage slutninger af interesse. Til trods for, at en del af forklaringen på, at det lille Danmark kunne erobre og kolonisere det store England, ligger i deres realistiske jordpolitik, er dette nærmest upåagtet herhjemme.

Min bog »Danmark i Verdenshistorien« er et pionerarbejde, hvis en-

keltheder kan diskuteres og kritiseres, men om dens betydning har f. eks. professor Magoun fra Harvard University skrevet: »Its significance as a contribution to the history of Anglo-Saxon England cannot be overestimated.«

Kaarsteds gengivelse af min samtale med højesteretsdommer Felix Frankfurter i Washington er fordrejet og fortegnet (Tr. s. 140 og Hist. s. 454). Endnu ringere er hans forsøg på at latterliggøre mine samtaler i det amerikanske udenrigsministerium i Washington 1954 (Tr. s. 133–139 og Hist s. 454). Det var her jeg udkastede tanken om at kombinere Atlantpagten med de europæiske markedsplaner til et Atlantisk Frihandelsområde. Da det var den politik, præsident Kennedy tog op i 1961, fortjener den en mere objektiv bedømmelse end den, Kaarsted er i stand til at give den.

Det forsvarsforslag, Retsforbundet fremsatte i 1952, byggede på den mulighed, at et angreb kunne komme pludseligt og uventet, så at en mobilisering ikke ville kunne gennemføres. Det var general Gruenther fra SHAPE, der blev interesseret i dette forslag og inviterede mig til Paris, for at sagen kunne diskuteres igennem med hans eksperter (Tr. s. 164–169). I Kaarsteds gengivelse er det blevet til følgende – man lægger mærke til hans gåseøjne:

»Et højdepunkt er Starckes »forhandlinger« 1955–56 med NATO's chef, general Gruenther, der naturligvis også måtte kapitulere for Starckes betydelige militærstrategiske evner« (s. 455).

Kaarsted stiger helt ned til følgende betragtninger:

»– Ingen – bortset fra Starckes tilhængere – kunne forstå, hvad han lovede, og ingen kunne få dette forhold til at rime med den sparsommelighed i statshusholdningen, RF ellers altid havde foreholdt de skiftende regeringer nødvendigheden af. Uden at yde noget i ministeriet, blev han en belastning uden for dette« (s. 450).

Kun få ministre er eksperter. Det, som Retsforbundet kunne tilføre regeringen, var ikke en speciel ekspertice, men et indslag af nye politiske linier. Det var derfor en rimelig markering af dette, at jeg blev politisk minister uden portefølje.

Om den økonomiske side af sagen, som Kaarsted så venligt drager i forgrunden, kan anføres, at senere finansminister Poul Møller og senere justitsminister Kn. Thestrup beregnede, at alene det forhold, at den bykommunale grundskyld blev mere end fordoblet, løftede en kapitaliseret værdi fra jordmonopolet over i borgernes fælleseje på 2.800.000.000 kr. Denne grundskyld blev ikke misbrugt til at øge skatterne med, idet

loven bestemte, at det provenu, som grundskylden indbragte, skulle bruges til at nedsætte den bykommunale indkomstskat med. Kaarsted kan selv regne ud, hvad det sparede sparerne, at kronen ikke blev skåret ned, at inflationen blev stoppet, og at man standsede den ustandselige stigning i beskatningen. Disse fremskridt skyldtes ikke Retsforbundet alene, men uden Retsforbundet var de ikke kommet.

I Politiken den 20. januar 1974 skrev Knud Tholstrup sådan:

»I 1957 tegnede valget godt for Venstre og med kendskabet til Venstres tilknytning til LS-kredse var der mange, der ventede en devaluering som første handling af en regering med Venstredeltagelse.

Men da det ikke blev Venstre, men Retsforbundet, som var kendt for sin modstand mod devaluering, der kom til at præge regeringens linie, ophørte devalueringsspekulationerne. Tilliden til kronen var genskabt.

Til trods for forringet bytteforhold det første regeringsår blev betalingsbalanceunderskud vendt til -overskud, og arbejdsløsheden begyndte at falde og endte med næsten fuld beskæftigelse. Renten faldt. Der var ro på alle arbejdspladser, og reallønnen steg mere end nogen sinde.«

Om mig personligt skriver Kaarsted:

»Tilbage bliver billedet af en lidet respekteret, veltalende, belæst demagog, der evnede at gøre sit parti til en opsamlingsbeholder for restriktionstrætte og af andre grunde protesterende vælgere« (s. 455).

Det ville have været på sin plads, hvis Kaarsted her til sammenligning havde givet en oversigt over de værdifulde egenskaber og fortræffelige resultater, som i de forløbne årtier havde udmærket de gamle partier. Den behøvede kun at være kort. Den måtte nødvendigvis være kort.

Man må forstå Kaarsteds udtalelse sådan, at han bruger det græske ord »demagog« i den vulgære, fordrejede, nedsættende betydning, som ofte anvendtes af store jordspekulanter og despotiske tyranner, der ikke ønskede angreb på deres indbringende privilegier. Højesteretsjustitiarius Nyholm – der forresten i sin tid indmurede grundstenen i Højesterets bygning ved Christiansborg – har fremhævet, at ordet i virkeligheden betyder en folkeleder, der gør sig til talsmand for den store masse af fribårne borgere. Han skrev:

»Ikke sjældent er den mand, hvem hans samtidige eller dog magthaverne blandt disse betragtede og forfulgte som en farlig og samvittighedsløs demagog, af eftertiden blevet hædret og dyrket som forkæmper for sandhed og retfærdighed.«

Det er naturligt at undersøge årsagerne til, at Retsforbundet i 1960 i lø-

bet af 6 uger mistede samtlige sine 9 mandater. Forholdet er det, at i den gruppe på 9 mand, der valgtes i 1957, var der 7 veteraner og 2 novicer. Da vi måtte afgive 3 mand til ministeriet, stod vi over for valget, om ministrene skulle indkalde deres suppleanter, hvilket ville være den rette adskillelse af lovgivning og administration. En minister kan godt indkalde sin suppleant, men skulle han senere udtræde af ministeriet, enten ved en rekonstruktion eller som følge af en principiel uoverensstemmelse, kan han ikke igen indtage sin plads i folketinget, hvilket er en urimelig ordning. En minister kan på den måde udsættes for et pres. Da vi fik adgang til alle udvalg, blev arbejdsbyrden for de 6 mand stor, og da Knud Tholstrup leder en af landets største virksomheder, undslog han sig for at tage en plads i ministeriet. Han tog ordførerskaberne ved gennemførelsen af junilovene, men på grund af den store arbejdsbyrde, trådte han ud af folketinget i marts 1958. En suppleant kom ind.

I juni 1958 døde det erfarne sønderjydske medlem, Alfred Jørgensen. En suppleant kom ind.

I august 1958 døde gruppens nyvalgte ordfører, Retsforbundets landssekretær, Helge Madsen. En suppleant kom ind.

I august 1959 døde kommunalpolitikeren Gudrun Bjørner. En suppleant kom ind.

I februar 1960 døde regeringens chef, H. C. Hansen. Viggo Kampmann, der afløste ham, var fremragende, men kombinationen H. C. Hansen plus Viggo Kampmann var stærkere, end Kampmann minus H. C. Hansen.

I sommeren 1960 meddelte jeg vor landsformand, at jeg af helbredsgrunde havde lægeforbud mod at deltage i flere valgkampagner.

Fabrikant I. M. Pedersen, Spare-Pedersen, var i 1960 den eneste veteran, der var tilbage i gruppen, og da den nyvalgte Niels Andersen, der på grund af de mange dødsfald var blevet politisk ordfører, kom til at lede valgkampen, sørgede han af en eller anden grund for, at ingen af de tre ministre fik sagt et ord i nogen af TV-udsendelserne. Som Kaarsted skriver (s. 452), udsattes Retsforbundet for en trommeild fra 9/10 af pressen. Dertil kom de systematiske beskyldninger om svegne valgløfter, som oppositionspartierne – uden grund i virkeligheden – benyttede sig af. Resultatet var, at samtlige 9 mandater tabtes i løbet af 6 ugers valgkamp. En hæderlig kommentator ville nævne den lange række af dødsfald og vakancer og ikke fortie dem, for at understøtte myten om svegne valgløfter.

Er man interesseret i at se, hvordan Kaarsted behandler tal, kan man

sammenligne, hvad jeg skriver (Tr. s. 199) med, hvad Kaarsted skriver (s. 452), og lægge mærke til, at han undlader at tage hensyn til, at Retsforbundet intet dagblad har, hvorfor en valgkamp ikke giver os en mulighed for at få vælgerne i tale. Er man interesseret i episoden med Niels Andersen og handelsministeriet, som Kaarsted omtaler (s. 451), henvises man til min udførlige redegørelse »Loyalitet« i Jyllands-Posten den 30. juni 1971.

Kaarsted beskylder mig (s. 436 og s. 447) for nedvurdering, nedrakning og latterliggørelse af Oluf Pedersen. Ingen af disse beskyldninger er rigtige. Jeg har kun givet en nøgtern kritik af den centrale rolle, som Kaarsted og Oluf Pedersen lader Oluf Pedersen spille ved regeringens tilblivelse. Kendsgerningerne er følgende:

I 1920'erne var Oluf Pedersen sekretær og næstformand i Radikal Ungdom, en periode, som Tage Kaarsted har skildret i sin bog »Radikal Ungdoms politiske historie«. Sammen med Hilmar Baunsgaard redigerede Kaarsted i sin tid Radikal Ungdoms medlemsblad. Formentlig for at styrke tilliden til sin politiske upartiskhed, har Kaarsted ganske roligt udeladt denne bog i den fortegnelse over egne værker, som han offentliggør i sin bog »Dansk politik i 1960'erne«. Jeg skriver (Tr. s. 187):

»Det var først en halv snes år efter Retsforbundets tilblivelse, at Oluf Pedersen gik fra de radikale til Retsforbundet. Han var medlem indtil 1966, hvorefter han atter støttede de radikale. På det radikale landsmøde i Ålborg udtalte han ifølge dagspressen: »Mit hjerte har i øvrigt hele tiden været hos de radikale.« Da denne udtalelse forklarer adskilligt, skal jeg gentage den: »Mit hjerte har i øvrigt hele tiden været hos de radikale.«

I årene 1932–45 og 1950–60 var han medlem af folketinget. Han var ikke medlem af folketinget i 1947, da Retsforbundet førte forhandlinger om to eventuelle trekantregeringer; forhandlinger der førte til nedsættelse af grundskyldskommissionen. Det var finansminister H. C. Hansen og mig, der skrev kommissionens kommissorium. Da Retsforbundets folketingsgruppe i 1948 kun var på 6 mand, anbefalede jeg, at Retsforbundets 3 tidligere rigsdagsmænd, Søren Olesen, Oluf Pedersen og Mads Sig Steffensen blev medlemmer af grundskyldskommissionen.

I 1957, da Knud Tholstrup og jeg selve valgnatten repræsenterede Retsforbundet ved mødet i Studenterforeningen og pegede på de to muligheder, der forelå – en liberaliseringsregering og en grundskyldsregering – var Oluf Pedersen endnu ikke valgt. Da Erik Eriksen og jeg den næste dag, onsdag den 15. maj, forhandlede om en eventuel liberaliseringsregering, var Oluf Pedersen endnu ikke valgt. Da Knud Tholstrup om formiddagen torsdag den 16. maj tog initiativet til Trekantregeringen, var Oluf Pedersen endnu ikke valgt.

Retsforbundets mandat i Ålborg-kredsen var tilfaldet den ansete kommunalpolitiker, ingeniør Agerholm. Det var først to dage efter valget, at fintællingen viste, at mandatet tilkom Oluf Pedersen. Dette meddeltes gennem Rit-

zau torsdag kl. 13,14. Det var folketingsgruppens formand, næstformand og sekretær, der ledede regeringsforhandlingerne.«

På intet tidspunkt var Oluf Pedersen af sin gruppe bemyndiget til at føre selvstændige forhandlinger på Retsforbundets vegne. På intet tidspunkt refererede Oluf Pedersen sådanne forhandlinger for sine gruppefæller (Tr. s. 188). Den skildring af Trekantregeringens tilblivelse, som Oluf Pedersen gav den 25. august 1968 i et interview i radioen med den radikale Poul Erik Søe under titlen »Regeringsdannelse i fedtlæderstøvler«, fremkom 11 år efter begivenhedernes forløb og to år efter, at Oluf Pedersen havde forladt Retsforbundet og igen tilsluttet sig de radikale. Den er på væsentlige punkter urigtig (Tr. s. 188). Det er forståeligt, at andre partier, specielt de radikale, har interesse i at fremhæve Oluf Pedersens betydning på Knud Tholstrups og min bekostning, men andre partier er ikke objektive dommere, hvor det gælder Retsforbundet og dets politik.

Vi kommer nu til Kaarsteds beretning om den fortrolige samtale, som Erik Eriksen og jeg havde onsdag den 15. maj 1957 – dagen efter valget. Kaarsted påstår i sin afhandling (s. 443), at Erik Eriksen den 15. oktober 1971 har givet ham tilladelse til offentligt at referere følgende:

»Om samtalen med Starcke sagde EE, at Starcke fik at vide af EE, hvad han skulle sige til Kongen – nemlig at han ingenting skulle sige. Og navnlig, at han skulle holde mund over for pressen. Starcke var uhyre positiv over for en VK-regering. EE sagde til ham, at han (Starcke) jo var liberal, når man så bort fra grundskylden, og EE havde spurgt ham, hvad vejer mest for jer: Det liberale eller grundskylden? Starcke havde i den givne situation lagt mest vægt på det liberale, og var helt indstillet på, at det blev en liberal regering. Man havde også drøftet de tre problemer, som EE i den givne situation lagde mest vægt på: Nato, udenrigspolitikken og Fællesmarkedet. I holdningen hertil var Starcke enig. Det var EE's opfattelse, at Starcke var blevet overmandet af sine egne – især af Oluf Pedersen. Erik Eriksen føjede til, at han modtog det bestemte indtryk, at Starcke ville yde Erik Eriksen støtte og ikke under nogen omstændigheder »gå til den anden side«.«

Hertil er at sige, at selv om samtalens indhold var fortrolig, er det offentligt kendt, at den ikke førte til noget politisk samarbejde. Hverken den 14. eller 15. maj var Oluf Pedersen valgt. Han mentes på det tidspunkt at have været i Aalborg, for at overvære den afgørende fintælling af stemmesedlerne.

Valgnatten pegede jeg på, at da Venstre og Retsforbundet var de eneste partier, der var gået frem ved valget, og hver havde haft en frem-

gang på tre mandater, medførte det en parlamentarisk pligt til at undersøge, om dannelsen af en liberaliseringsregering var mulig, men jeg havde også valgnatten i Studenterforeningen fremhævet over for Axel Kristensen – Erik Eriksens nærmeste medarbejder – at der var flertal for en grundskyldsregering, bestående af S, R og RF. En grundskyldsregering ville være en flertalsregering, hvilket en såkaldt liberaliseringsregering ikke ville være (Reg. s. 43).

Først nu – året efter Erik Eriksens død den 7. oktober 1972 – fremlægger Kaarsted dette mærkelige referat af en fortrolig samtale, som den 15. maj 1957 fandt sted mellem Erik Eriksen og mig. Referatet bærer tydelige tegn på at være urigtigt.

Der fandt kun en eneste samtale sted mellem Erik Eriksen og mig. Der aftaltes ikke noget nyt møde. På intet tidspunkt henvendte de konservative sig til mig, hvilket de vel ville have gjort, hvis en regering af V & K ønskede Retsforbundets støtte til eventuelle liberaliseringsbestræbelser. På intet tidspunkt henvendte Retsforbundet sig til de konservative, hvilket vi vel ville have gjort, hvis vi sigtede på et samarbejde med en VK-regering. På intet tidspunkt har vi været tilhængere af Danmarks indlemmelse i Fællesmarkedet. Under Trekantregeringen havde vi vor del af æren for, at Danmark holdt sig fri af toldunioner og planøkonomi, men tilsluttede sig det liberale frihandelsområde.

Jeg har altid sat handelens liberalisering højt, men aldrig sat den foran jordens liberalisering. Direktøren for Erhvervenes Oplysningsråd, cand. polit. Chr. Gandil, har i sin tid formuleret sætningen: Grundskyld er en liberal foranstaltning. I et af sine hovedværker »Protection or Free Trade?« har Henry George vist, at en af grundene til, at liberalismen ikke forlængst har sejret over protektionismen, er, at de fordele, frihandelen bringer et folk, hurtigt bundfælder sig i højere jordpriser. Frihandelen vil derfor først udfolde sine bedste egenskaber, når folket inddrager de stigende jordværdier.

Ordlyden af den Kaarstedske gengivelse af Erik Eriksens referat synes ikke at være den besindige Erik Eriksens, men den ubesindige Kaarsteds. Uden at ville røbe indholdet af samtalen, kan jeg med sikkerhed sige, at de bryske ordrer om, hvad jeg skulle sige til Kongen eller ikke sige til pressen, ikke forekom.

Efter i næsten ti år at have undladt at forklare, hvorfor han har udeladt de oplysninger, han i 1962 anmodede Knud Tholstrup og mig om, har Kaarsted nu grebet til det middel at offentliggøre et referat, som udgives for at være en gengivelse af Erik Eriksens udtalelser til ham i 1962 om vor fortrolige samtale 5 år forinden. Det sker først i Kaarsteds af-

handling (s. 443) – året efter at Erik Eriksen er død – og på et tidspunkt, da jeg er blevet 79 år.

Kaarsted har på fornemmelsen, at dette kræver en forklaring, hvorfor han i en fodnote (s. 443) tilføjer:

»De sidste 2–3 år EE levede, blev han stadig mere åben i sine udtalelser om og vurderinger af dansk politik og dets personer.«

Dette er et postulat. Jeg har derfor i Jyllands-Posten den 23. december 1973 spurgt, om Kaarsted kan fremlægge en skriftlig tilladelse fra Erik Eriksen til at offentliggøre et referat af en fortrolig samtale, som Erik Eriksen offentligt har erklæret, at han ikke ønskede at offentliggøre. Mig bekendt har Kaarsted endnu ikke fremlagt en sådan tilladelse fra Erik Eriksen.

På intet tidspunkt har hverken Erik Eriksen eller jeg givet efter for Kaarsteds provokationer. Efter et af Kaarsteds forsøg på at lokke os til at røbe, hvad vor fortrolige samtale drejede sig om, udtalte Erik Eriksen til Information den 11. august 1964:

»Jeg hylder også det princip ikke at gengive private samtaler med andre politikere, så jeg kan ikke tjene Dem med at fortælle, hvad Starcke og jeg talte om for syv år siden.«

Klarheden i denne erklæring og fastheden i dens form lader intet tilbage at ønske. På intet tidspunkt har Erik Eriksen meddelt mig, at han havde ændret sin etiske holdning til loyalitet og fortrolighed.

Det referat, som Kaarsted har gengivet, er åbenlyst urigtigt. Det kan desværre ikke stå for en videnskabelig ægthedskritik.

Som i andre partier var der i Retsforbundet på underordnede områder underordnede divergenser, men i kravet om grundskyld, frihandel og skattefrihed var der enighed. Det samme gjaldt regeringsdeltagelsen, hvis idé var den at opnå betydningsfulde resultater på afgørende områder – resultater, der ikke var kommet under andre regeringskonstellationer – mod til gengæld at gå med til foranstaltninger, som vi normalt ville have modsat os – men som under andre regeringskonstellationer var kommet alligevel. Deltagelsen blev vedtaget af en enig folketingsgruppe, et enigt formandsskab, et enigt forbundsråd og godkendt af en enig styrerforsamling på ca. 600 medlemmer, hvor kun én stemte imod. Det er forståeligt, at Kaarsted og hans partifæller har interesse i at sætte lus i skindpelsen eller i hvert fald fluer i hovedet på Retsforbundets medlemmer.

Det er måske rigtigt, når Kaarsted påstår, at jeg virkede irriterende på

mine modstandere. Normalt var det ikke min hensigt, men hvor det drejede sig om politikere, hvis parti var tilhænger af grundskyld og frihandel, men som personligt modarbejdede grundskyld og frihandel, var det desværre min opgave. Kaarsteds påstand, at jeg var »en belastning både for ministerium og parti« er knapt så sandsynligt, når man betænker, at det alt i alt gik meget godt for Retsforbundet, mens jeg var der, mens det gik mindre godt, da jeg ikke var der (Hist. s. 449 og Tr. s. 238).

Jeg er ikke den eneste, der har været udsat for Kaarsteds fortielser, og ikke den eneste, der har fordømt hans unøjagtighed. I Jyllands-Posten 23. december 1973 skrev direktør Knud Tholstrup:

»Jeg er i dag overbevist om, at grunden til, at jeg er mangelfuldt refereret i Kaarsteds bog, netop er, at jeg klart tilkendegav mit syn på de radikales usle stilling, uden at jeg på noget tidspunkt under Kaarsteds interview af mig vidste, at jeg sad over for en radikal politiker og ikke en objektiv videnskabsmand.«

Kaarsted anvender en speciel teknik med tendentiøse tilføjelser til andres billedtekster for at kunne nedvurdere Retsforbundet, Knud Tholstrup og mig (Reg. s. 36, 51 og 167). Under billedet side 36, der gengiver Otto Frederiksens karikatur af Kjærbøl, Viggo Kampmann, H. C. Hansen, Lindberg og Bomholt, hvor de valgnatten 1957 sidder og funderer over tabet af 4 mandater, har han tilføjet følgende frie opfindelse:

»Som man vil se, er Kampmann den eneste, som synes at spekulere over talkombinationer; uden at vide det har tegneren gengivet det øjeblik, hvor Kampmann i partikontoret på Rosenørns Allé undfangede ideen med Retsforbundet.«

Når man nu ved, at Knud Tholstrup og jeg valgnatten i Studenterforeningen fremhævede, at en grundskyldsregering ville være en flertalsregering, og talte med socialdemokraten Bundvad derom (Reg. s. 44), og desuden ved, at det var Tholstrup, der den 16. maj 1957 henvendte sig til Kampmann – og ikke omvendt – kan man se Kaarsteds forsøg på at indstille læseren, som Kaarsted ønsker det.

Kapitlet »De første overvejelser« begynder Kaarsted sådan (Reg. s. 41):

»Det er vanskeligt at fastslå, hvornår og af hvem trekantregeringen – altså et ministerium af Socialdemokratiet, Det radikale Venstre og Retsforbundet – første gang blev lanceret; men det står vistnok fast, at et trekant*samarbejde* første gang blev bragt på bane i seriøs form af finansminister Viggo Kampmann, der valgnatten opholdt sig sammen med statsminister H. C. Hansen

og andre fremtrædende socialdemokrater i Socialdemokratisk Forbunds kontor i Rosenørns Allé ... I denne forbindelse kom Kampmann med en bemærkning om, at man dog havde flertal sammen med de radikale og Retsforbundet ... At Kampmann drog Retsforbundet ind i billedet var hverken en tilfældighed eller fremkaldt af hans sans for talkombinationer. Kampmann havde fra arbejdet i grundskyldskommissionen et godt forhold til Retsforbundets folketingsmedlemmer ...«

Man bedes bemærke den lange række af smuthuller og nødudgange i Kaarsteds indledning: »vanskeligt at fastslå« – »første gang blev lanceret« – »står vist nok fast« – »et trekant*samarbejde*« – »i ser ; form«. Tilbage bliver Kaarsteds forsøg på at indstille læseren, som Kaarsted ønsker det.

Viggo Kampmann var ikke medlem af grundskyldskommissionen. At Kaarsted skriver det modsatte i 1. udgave af sin bog, var sikkert en utilsigtet fejl, men da han gang på gang er gjort opmærksom på det rette forhold, og alligevel gentager fejlen i 2. udgave 1969, nærmer det utilsigtede sig det tilsigtede.

Under billedet på side 51, hvor jeg på Bo Bojesens tegning giver Kongen råd, har Kaarsted til Bo Bojesens autentiske tekst: » – Tag plads, Deres Majestæt ... jeg har noget, jeg gerne vil tale med Dem om!« – frit tilføjet: »Faktisk gav dog Starcke intet råd.«

Da det nu var det råd, som Knud Tholstrup og jeg gav om dannelse af Trekantregeringen, der blev fulgt, kan man igen se Kaarsteds forsøg på at indstille læseren, som Kaarsted ønsker det.

Under fotografiet af Jørgen Jørgensen, H. C. Hansen og mig på side 167 har han tilføjet:

»Det var ikke helt let for H. C. Hansen at affinde sig med et samarbejde med Viggo Starcke, som han jo før valget havde regaleret med ordene »en kedelig karl«.«

Det er tilgiveligt, at en vulgær udtalelse i kampens hede kan undslippe en overanstrengt statsminister, men at en historiker køligt og bevidst drejer udtalelsen 180 grader og river sætningen ud af dens politiske sammenhæng, er kompromitterende for historikeren. Sammenhængen kan ses i Folketingstidende 1957, spalte 4090–4119. Den er kommenteret i min kronik »Trekantregeringens tilblivelse«, Berl. Td. 10. juni 1964, samt i en artikel i »Vejen frem« den 16. december 1967. Uden dokumentation forstærker og forgrover Kaarsted nu H. C. Hansens forløbelse i sin fodnote (s. 441), hvorved han stiger fra historikerens stade ned i nærheden af smædeskriverens.

I sin afhandling er det Kaarsted selv, der genopfrisker følgende bitre citat fra H. C. Andersens eventyr:

»Enhver fra gaden (Kaarsted) kan dyppe sin klud i råddent vand og vride den af på hovedet af en hædersmand (Starcke).« (s. 433).

Han har dog i citatet tilføjet nogle parenteser, som ikke findes i originalteksten. Hvad i øvrigt angår H. C. Andersens eventyr, har Kaarsted den opfattelse, at det var Store Claus, der ikke kunne døje degne (s. 435). Kaarsted står ret ene med denne opfattelse, for selv om Store Claus ikke veg tilbage for at slå både heste og mennesker for panden, er det den almindelige mening, at det var den brave bondemand, der ikke kunne lide, at degne i tusmørket snusede rundt i hans private forhold.

Der er en klar tendens i Kaarsteds afhandling, nemlig at forstærke de ubegrundede beskyldninger mod Retsforbundet for at have ført vælgerne bag lyset. Havde han i stedet sammenlignet det, jeg sagde valgnatten 1957, med det, Trekantregeringen gennemførte, ville han være kommet til det resultat, at Retsforbundet ikke førte vælgerne bag lyset, men indfriede sine løfter. Jeg ved godt, at Kaarsted vil finde denne udtalelse ubeskeden, og jeg indrømmer gerne, at Kaarsted er mere beskeden end jeg. Han har også mere grund til at være det.

Ifølge hans egen bog »Regeringskrisen 1957. Trekantregeringens tilblivelse«, s. 38, udtalte jeg valgnatten i radio og TV følgende:

»For Retsforbundet udtalte Viggo Starcke: Vælgernes ønske synes at være en liberal regering. De problemer, der nu står for, er først og fremmest valutaen, inflationens standsning og omkostningernes nedbringelse for landbruget og eksporterhvervene, og dette bringer restriktionernes afvikling, importens billiggørelse og en gennemført sparsommelighed på de offentlige budgetter i søgelyset.«

Hvis Kaarsted havde ønsket en objektiv bedømmelse, hvilket emnets alvor ville have gjort naturligt, kunne han have gennemgået denne udtalelse punkt for punkt. Han ville derved have opdaget følgende:

Liberaliseringen blev den største, der er gennemført siden Reventlows dage. Varedirektoratet blev lukket, importrestriktionerne over for samtlige GATT-lande blev afviklet og toldbeskyttelsen aftrappet over for de 7 EFTA-lande.

Valutaen blev bragt i orden. Det store valutaunderskud blev hurtigt afløst af et endnu større valutaoverskud. Dette overskud skyldtes hverken lånte penge eller lånte fjer, for statsgælden blev samtidig nedbragt til en

fjerdedel, så der kun resterede ca. 400 millioner, det laveste tal i en menneskealder. Siden 1960 har valutaunderskuddet været stort. Statsgælden er steget til det halvtredsdobbelte.

Inflationen blev praktisk talt standset. Allerede den 13. juni 1957 sagde Knud Tholstrup under første behandling af stabiliseringslånet (Folketingstidende, spalte 170):

»Forudsætningen for tilstedeværelsen af tilstrækkelige private midler er en større opsparing, som igen forudsætter en mere stabil pengeværdi, med andre ord, at vi får standset inflationen, og det er da også det væsentlige i det fællesprogram, den nye regering er blevet enig om. Der er et par små tilføjelser i de i forgårs fremsatte lovforslag, men det væsentlige bidrag til standsning af inflationen er det kommende forslag om grundstigningsskyld, fulgt op af et forslag om fuld grundskyld.«

I årene inden 1957 havde den svinget omkring 5 % om året. I årene efter 1960 har den svinget op over 10 % om året. Under Trekantregeringen var den kun ca. 1 % om året.

Omkostningerne for landbruget og eksportindustrien blev nedbragt ved hjælp af skattefri investeringsfonds og skattefri afskrivninger, lavere rentebyrde, lettelse af importen, samt $3^1/_2$ år hvor der ikke pålignedes nye skatter. De planlagte forøgelser af grundskyld og grundstigningsskyld lettede adgangen til jord for den unge generation af landmænd, som skal bære fremtiden. I årene efter 1960 har andre partier mere end fordoblet renten, femdoblet skatterne og seksdoblet jordpriserne.

Importen blev billiggjort ved Varedirektoratets lukning, importrestriktionernes afvikling og toldens aftrapning. Den forhøjelse af nogle toldsatser, som skyldtes ønsker fra de konservative ved Danmarks tilslutning til EFTA i 1960, modsvaredes af andre toldsatsers nedsættelse.

Sparsommelighed på de offentlige budgetter blev gennemført. En af Europas mest ansete aviser, Neue Zürcher Zeitung, fremhævede den 18. oktober 1960 den forsigtige kurs, regeringen holdt over for nye udgifter og kaldte resultatet af dens politik »et økonomisk mirakel«. I New York Times skrev professor Henry Steele Commager den 2. oktober 1960 under overskriften »Big Lesson from a Small Nation«, at Danmark var i færd med at blive »et forbillede for andre nationer« (Folketingstidende, spalte 475 og 551).

Socialdemokratiet har tidligere dannet regering med radikal deltagelse eller støtte, uden at tilsvarende resultater blev nået. Da ændringen i konjunkturerne først indtraf, efter at bedringen på de økonomiske områder

her hjemme var indtruffet, må årsagen til de gode resultater ligge i det politiske samarbejde, som de tre regeringspartier havde. Det er altså urigtigt, hvad Kaarsted skriver (s. 455):

»Retsforbundets indflydelse var ringe, og Starckes endnu ringere.«

Det var Retsforbundet, der repræsenterede det nye i Trekantregeringens politik. Retsforbundet har derfor sin del af æren for, at Trekantregeringen både blev en grundskyldsregering, en liberaliseringsregering, og en regering, der hindrede nye skatteudskrivninger.

Replik fra Tage Kaarsted

Da fhv. minister Viggo Starcke nu er død, ønsker jeg ikke at svare på hans indlæg. Hvad jeg mener om regeringskrisen i 1957, har jeg sagt i min bog, og min vurdering af Starckes opfattelse af bogen findes s. 433–455 i dette tidsskrift. Interesserede kan sammenligne dette materiale med Viggo Starckes bog og hans sidste artikel, trykt oven for. Der skulle være stof nok til at dømme os imellem. Til mulig glæde for fremtidens historikere har Rigsarkivet i øvrigt som før sagt fået alle de af mig modtagne breve og beretninger – derunder også Erik Eriksens.

Tage Kaarsted

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved arkivar, cand. mag. Hans Chr. Bjerg, *universitetslektor, cand. mag.* Gerda Bonderup, *arkivar, cand. mag.* Ib Gejl, *universitetslektor, mag. art.* Sv. E. Green-Pedersen, *dr. phil.* G. Japsen, *arkivar, cand. mag.* Finn H. Lauridsen, *universitetslektor, cand. mag.* Niels Lund, *bibliotekar, dr. phil.* Helge Søgaard *og stud. mag.* Uffe Østergaard.

Just Rahbek: *Dansk militærpolitik fra Tronskiftet i 1839 til Krigens udbrud i 1848.* (Universitetsforlaget i Århus, 1973). 301 s.

I Just Rahbeks disputats bliver den danske militærpolitik i det tiår, der sluttede med krigens udbrud i 1848, for første gang gjort til genstand for videnskabelig behandling.

Efter den indledende oversigt over tiden fra 1814 til Frederik VI's død samles fremstillingen om militærpolitik og forsvarsdebat i to afsnit, henholdsvis under Christian VIII og under Frederik VII (indtil udgangen af marts 1848). Inddelingen efter kongernes regeringstid er konventionel og ikke indholdsmæssig begrundet, men falder ved skæbnens gunst næsten sammen med det, der er sagens kærne, nemlig militærpolitikken før og efter revolutionens udbrud i 1848.

Forfatteren gør det klart, at de danske statsmænd så monarkiets militærpolitiske hovedproblem i at forhindre en gentagelse af katastrofen i 1807, og han påviser, at den stadige spænding mellem Rusland og England og den deraf følgende fare for en besættelse af København og Sjælland bevirkede, at den forsvarspolitiske opmærksomhed især samlede sig om denne del af riget. I forbindelse hermed argumenterer han for den tanke, at Københavns forsvar ikke blev styrket, fordi regeringen frygtede, at en sådan udbygning kunne føre til storpolitiske forviklinger.

Regeringen så garantien for rigets sikkerhed i et godt forhold til Europas konservative magter. Over for faren for et slesvigholstensk oprør satte den sin lid til støtte fra Det tyske Forbund. Den nationalliberale opposition ivrede for en udbygning af Østdanmarks forsvar ud fra den betragtning, at Rusland uundgåeligt ville være Nordens og det kommende konstitutionelle Danmarks hovedfjende. Man undrer sig over, at de nationalliberale med deres ejderdanske program ikke satte faren fra syd øverst, og det føles som en betydelig mangel, at forf. ikke har foretaget grundigere undersøgelser af de nationalliberales storpolitiske forestillinger i denne sammenhæng. Det er ikke en tilfredsstillende forklaring, at de nationalliberale stak hovedet i busken over for konsekvenserne af deres politik eller at antyde, at »fra Oppositionens Side kunde man maaske ud

fra Opfattelsen af at Ejderpolitikken var den rette, være tilbøjelig til at underkende Farerne fra Syd og tilsløre disse« (s. 90).

Det gamle grundlag for landets militærpolitik blev også fastholdt, efter at den franske revolutions sejr i 1848 havde øget den almindelige frygt for en europæisk krig mellem øst og vest. Først da Hjobsbudskaberne om Metternichs fald og om det oprørske slesvigholstenske møde i Rendsborg indtraf i København den 20. marts, var grunden slået bort under den konservative politik.

Forfatterens minutiøse redegørelse for martsministeriets militære dispositioner i den første uge af dets regeringstid og gendrivelsen af gamle agitatoriske påstande herom fra slesvigholstensk side udgør sikkert bogens mest fængslende afsnit. Det påvises, at de nationalliberale ministre fortsat håbede, at det slesvigholstenske spørgsmål kunne ordnes ad forhandlingens vej. De besluttede den 25. (!) marts, at Rendsborg fæstning skulle rømmes, og så sent som den 28. marts ønskede de åbenbart kun at lade de danske tropper rykke ind i Nordslesvig.

Med de danske styrkers besættelse af nordslesvigske østkystbyer slutter bogen, men forfatteren har ikke ret i at mene, at krigen dermed var brudt ud. Slaget ved Bov blev først udkæmpet ti dage senere. Alt tyder på, at der endnu på dette tidspunkt var stærke politiske kræfter i begge lejre, der ønskede at undgå krigen på basis af Slesvigs deling. Hvornår og hvorfor blev den skæbnesvangre beslutning om at foretrække en militær afgørelse truffet? En undersøgelse af denne sidste fase i treårskrigens militærpolitiske forhistorie har vi endnu til gode.

Det kildemateriale, fremstillingen hviler på, er overvejende arkivstof, og det udnyttes med al ønskelig omhu og akkuratesse. Just Rahbek gør imidlertid selv opmærksom på, at der her er tale om et emne, hvor de afgørende overvejelser og motiver meget ofte ikke blev nedfældet på papir. De indiciebeviser, vi må affinde os med, er gennemført med forfatterens sædvanlige soberhed, men de må i enkeltheder være åbne for debat.

To resultater af Just Rahbeks forskning synes at stå som varige landvindinger: 1) Både regering og opposition regnede helt frem til den 20. marts 1848 med, at den afgørende trussel mod Danmarks eksistens var landets inddragning i en storkrig mellem England og Rusland. 2) Hverken regering eller opposition regnede med, at spændingen i Hertugdømmerne ville udvikle sig til en krig; før revolutionen i Tyskland stolede alle på Det tyske Forbunds pacificerende indflydelse, og efter den 21. marts troede den nationalliberale regering, at der kunne opnås en fredelig ordning med et nyordnet Tyskland.

Som alle gode historiske værker rører også denne bog ved problemer, hvis løsning trænger sig på. Her skal kun nævnes, at Just Rahbeks disputats har gjort det klart, at der savnes en undersøgelse af de slesvigholstenske revolutionæres militærpolitiske overvejelser og beslutninger, og at det er på tide, at vore historikere går i gang med at skrive nationalliberalismens historie i Danmark.

G. Japsen

Holger Hjelholt: *Arvefølgesag og forfatningsforhold i Det Danske Monarki ved midten af 19. århundrede. Fr. v. Pechlins virksomhed for monarkiets opretholdelse ca. 1845–51. Mit einer deutschen Zusammenfassung.* (Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Historisk-filosofiske Meddelelser 46,3, København, 1973.)

I sin seneste bog behandler Holger Hjelholt forbundsgesandt, baron Fr. Pechlins indsats i København og i forbundsdagen i Frankfurt under de forvirrede arvefølgeproblemer i 1840'erne. Efter en kort redegørelse for Pechlins levnedsløb op til 1845 (inkl. hans poetiske åre) koncentrerer Holger Hjelholt sig om successionsspørgsmålet. Pechlin havde i januar 1846 på opfordring indgivet sin betænkning til arvefølgekommissionen. Efter grundige studier i dokumenterne omkring 1721 var Pechlin kommet til det resultat, at kongelovens arvefølge var blevet indført i Slesvig, og dette kunne kommissionen roligt meddele stænderne. Men med hensyn til arvefølgen i Holsten burde man gå stille med dørene.

Efter offentliggørelsen af Det åbne brev et halvt år senere, begyndte Pechlins travleste diplomatiske indsats. Der var indgået klager til forbundsdagen fra storhertugen af Oldenburg, Augustenborgeren og de holstenske stænder. Den på forhånd vanskelige situation i disse nationalistiske tider blev yderligere besværliggjort af, at Det åbne brev på væsentlige punkter ikke svarede til Pechlins egen opfattelse. Baseret på brev- og depecheregnen til og fra København, betænkninger læst op i forbundsdagen etc. skildrer Holger Hjelholt sagens gang i Frankfurt. Netop den meget grundige gennemgang af arkivmaterialet er karakteristisk for bogen. Denne grundighed viser sig også i de mange biografiske enkeltheder omkring personen Pechlin. Dette kommer især til udtryk i kapitlerne om tiden efter 1848 – da Pechlin havde søgt sin afsked, fordi hans personlige opfattelse ikke kunne forenes med det nye ministerium – og i afsnittet om Pechlins sidste elleve leveår.

Også denne bog viser Holger Hjelholts meget detaljerede viden og store kendskab til materialet, der dog, når det gælder personen Pechlin eller successionsspørgsmålet, ikke bringer væsentlige nye resultater.

Gerda Bonderup

Dansk socialistisk teori 1850–1900. En antologi ved Jette Lundbo Levy og Morten Thing. (Politisk revyserien nr. 6, 1973).

De to udgivere har med denne antologi søgt at skabe en »bog om den danske arbejderbevægelse. Ikke nogen historie om den, ikke nogen analyse af dens udvikling. Det er en bog skrevet af bevægelsen selv, af dens teoretikere« (citat fra præsentationen på bagsiden).

Dette har de søgt at indløse ved at samle et antal tekster af Frederik Dreier, Louis Pio, Gerson Trier, Nicolaj Petersen og Gustav Bang; disse er udvalgt efter deres betydning for teoriens historie og efter format. Derfor har udgiverne ikke søgt at skabe nogen alsidighed, ikke inddraget socialdemokratiets mere officielle teoretikere (s. 8). Med den socialistiske teoris historie mener de den marxistiske tradition og en brug af denne til analyse af konkrete politiske og strategiske problemer (s. 10). Men

samtidig skal udvalgets kronologiske bredde (hverken Dreier eller Pio havde kendskab til den marxske teori) belyse teoriens afhængighed af teoretikernes samfundsmæssige udgangspunkt. Det samlende tema i udvalget er derfor ifølge udgiverne »den teoretiske produktion på historievidenskabens område, forsøgene på ad teoretisk vej at løse de problemer, arbejderbevægelsen støder på i sin politiske praksis« (s. 11). Formålet med en sådan tekstsamling er, at »forståelsen af denne tradition er et vigtigt moment i en mere omfattende historisk forståelse. Uden en historisk forståelse af bevægelsen gives ikke en virkelig forståelse af den moderne bevægelses vilkår og muligheder« (s. 17).

Dette formål tror jeg, at alle, der deler en mere eller mindre marxistisk inspireret historieopfattelse, umiddelbart vil kunne tilslutte sig, idet marxister netop baserer sig på erkendelsen af alle samfundsmæssige fænomeners fundamentalt historiske karakter. Til opnåelse af denne historiske bevidsthed er det meget vigtigt at gøre teksterne rent fysisk lettere tilgængelige, inden de få eksemplarer på bibliotekerne bliver slidt helt op. Derfor synes jeg, at man må hilse selve initiativet med genudgivelse af teksterne velkommen som en imødekommelse af behovet for øget historisk indsigt i arbejderbevægelsens udvikling og muligheder.

Men når jeg går over til at se på, hvorledes opgaven er realiseret, bliver min bedømmelse mere skeptisk. Selve valget af teoretikere er der ingen umiddelbar grund til at bestride; udvalget er rigtigt karakteriseret og begrænsningerne begrundet i forordet. Hvis man selv vil prioritere anderledes, kan man jo bare selv lave et andet udvalg. Kun synes jeg, at udgiverne kunne have sparet os for Dreier-teksterne i en antologi om *arbejder*bevægelsens teori, da han er behandlet temmelig grundigt i forvejen. Han tilkendes en stor plads i den socialdemokratiske og kommunistiske historieskrivning (hvilket i sig selv muligvis kan være et vidnesbyrd om hans relative ufarlighed og mangel på betydning i samtiden), og der er udgivet flere antologier af hans værker (senest i 1953 og 1973) og en grundig idéhistorisk behandling, Sv. E. Stybes disputats fra 1959 om Dreier. Udgiverne taler om, at Dreier er så godt som ukendt i borgerlige oversigter (s. 11). Disse borgerlige oversigter må i så fald være de litteraturhistoriske (hvor Dreier fortjener en afgørende plads – se f. eks. udvalget i den nyudkomne uglebogsantologi af Finn Hauberg Mortensen og Johannes Nymark), for i partihistorierne står der side op og side ned om ham. Først forbundet med en langt mere dybtgående undersøgelse af kapitalismens karakter i Danmark omkring den borgerlige revolution i 1848 bliver det muligt at lade Dreier indgå i en fornuftig historisk sammenhæng; her bestyrkes blot det almindelige indtryk af en revolutionær åndsfyrste, der levede for tidligt.

Disse principielle indvendinger skal dog ikke tages alt for alvorligt, for den optrykte, centrale tekst »Capital og Arbejde« (s. 37–59) er vældig god, og jeg havde gerne tilgivet denne svaghed for Dreiers klare formuleringsevne, hvis det ikke havde medført en så katastrofal beskæring af antalogien i den anden ende med sønderlemmelsen af Gustav Bang.

Udvalgene af Pio, Trier og Petersen synes jeg er meget gode, selv om det er en mangel, at skrifterne ikke er forsøgt tematiseret. Men her slår vel udgivernes manglende historiske

baggrund igennem; at søge at lade arbejderbevægelsen skrive sin egen historie ved at trykke et udvalg af tekster, er udtryk for den flade, positivistiske objektivitetsjagt, som selv borgerlige historikere så småt er ved at forlade (selv om der i skoleundervisningen stadig eksisterer en tyrkertro på muligheden for at få kilderne til selv at tale til eleverne uden hjælp i samlende fortolkning fra lærer eller lærebog). Selvfølgelig repræsenterer et sådant udvalg enten et resultat af en analyse af den marxske teoris status i den danske arbejderbevægelse eller i hvert fald begyndelsen til én. Men det lader udgiverne os ikke få indblik i; de har blot samlet en række tekster, som de ud fra et uhistorisk/overhistorisk synspunkt finder »gode«, uden at strukturere dem i forhold til en tese.

Endvidere kan sammenstillingen af Pio o. 1871–72 med Trier og Petersen o. 1889 ff. måske indgive en falsk opfattelse af samfundets udseende på de to tidspunkter. Normalt fremstilles arbejderbevægelsens historie således, at det første tilbageslag for socialdemokratiet i slutningen af 1870'erne skyldtes ledernes moralske svigten, en opfattelse som denne sammenstilling indirekte kan komme til at understøtte. Sandheden er imidlertid, at forskellen på arbejderbevægelsens nederlag i 1870'erne og dens succes i 1880'erne bunder i objektive forhold, den industrielle kapitalismes begyndende sejr over agrarkapitalismen og den deraf følgende begyndende opkomst af en egentlig arbejderklasse (indvandringen til byerne, der tager fart osv.). Dateringen af den industrielle kapitalismes gennembrud til 1890'erne (den industrielle revolution i Danmark) er der nu relativ enighed om i den nyeste forskning (se Svend Aage Hansen: »Early Industrialisation in Denmark«, Kbh. 1970 og samme: »Økonomisk Vækst i Danmark« I, 1720–1914, Kbh. 1972).

Det egentligt kritisable i antologien er imidlertid efter min mening behandlingen af Gustav Bang. På den måde, udgiverne har løst opgaven, burde de helt have udeladt ham, da de øjensynligt intet kender til ham og ikke har nogen forståelse for hans relativt originale status blandt 2. Internationales teoretiske retninger. Det synes også oprindeligt at have været intentionen at udelade Bang; ifølge titlen er det en samling af dansk socialistisk teori 1850–1900, men de optrykte Bang-artikler stammer fra årene 1907, 1910 og 1911. Ud over den kronologiske indvending har jeg den saglige, at udgiverne har udvalgt nogle i teoretisk forstand relativt intetsigende artikler. Bangs lille oversigt over »Brydningstider i Evropas Historie« fra 1910 er beskåret meget godt i udvalget, men ville have stået langt klarere, hvis den var blevet bragt sammen med hans pjece fra 1915, »Den materialistiske Historieopfattelse« (denne sammenstilling ville være i fuld overensstemmelse med udgivernes formål, som jeg citerede i indledningen). Tre artikler fra Social-Demokraten fra 1907 og 1911 er taget med som eksempler på Bangs politiske journalistik. Intentionen er god nok, men hvilken teoretisk vægt har artikler om »Polakker og Galiziere« og »Selvmordet som socialt Fænomen« – hvor interessante de end er i sig selv – sammenlignet med Bangs mange artikler om f. eks. klassebevidstheden i arbejderbevægelsen, socialdemokratiets klassekarakter, teoretikerens (akademikerens) forhold til arbejderbevægelsen for blot at nævne nogle få?

At jeg er uenig med udgiverne i deres karakteristik af Bang som en

ret uvigtig parentes i socialdemokratiets udvikling (om end vigtig i den teoretiske udvikling) er en anden sag; det er et forhold, som kan debatteres, men næppe på det foreliggende grundlag. Denne præsentation af Bang er efter min mening (som jeg håber at kunne dokumentere i en kommende antologi) ufuldstændig og lidet dækkende, selv i betragtning af den ringe plads, der har været til rådighed. Udgiverne har handlet ilde mod Bang, men det skyldes foruden manglende fortrolighed med hans teoretiske produktion hele sigtet med antologien. De mener ligesom Carl Heinrich Petersen (Danske revolutionære 1970), at den rene socialistiske teori kun kunne trives uden for det reformistiske partiapparat, hvorfor det kun er oppositionelle teoretikere som Trier og Nic. Petersen, der egentlig fortjener prædikatet socialister. Det er en udbredt og letforståelig betragtning, men efter min opfattelse udtryk for en overfladisk analyse af socialdemokratiernes rolle i de kapitalistiske samfund. Ud fra en afvisning af socialdemokratiets perspektivløse forvaltning af det kapitalistiske statsapparat i dag, slutter man baglæns og afviser berettigelsen af alle reformer, som socialdemokratiet tidligere har satset hele sin styrke på at få gennemført. Dette er en fundamentalt uhistorisk fremgangsmåde, som tilslører det yderst komplekse forhold mellem marxistisk teori og reformistisk revolutionær praksis i arbejderbevægelsens historie, det forhold som det er den historiske forsknings egentlige opgave at klargøre. Kun på den måde kan historisk forskning i arbejderbevægelsens historie have interesse ud over det rent arkivalske synspunkt på den ene side og en primitiv, uforstående, moralsk fordømmelse på den anden (smlg. Gerd Callesens krav til en ny arbejderbevægelsens historie i Den Jyske Historiker 6. årg. nr. 1, okt. 1973 s. 40–41).

Dette er årsagen til, at vi får ret god besked om de oppositionelle teoretikere, mens det ikke har været muligt for udgiverne med deres udgangspunkt at forstå Gustav Bang (eller P. Knudsen, som de slet ikke omtaler). Men inden for sine begrænsninger giver antologien et godt bidrag til forståelsen af den revolutionære socialisme i Danmark, således som Lise Togeby (langt grundigere) har givet en fremstilling af den teoretisk bevidste reformisme med bogen »Var de så røde« fra 1968.

Uffe Østergård

Jon Sundbo: *Lokalsamfundet i defensiven?* (Skrifter udgivet af Lokalhistorisk Afdeling nr. 2, København 1972). 204 s.

Emnet for denne bog er en af de vigtigste problemstillinger i dansk nutidshistorie. Hvorledes har udviklingen formet sig i lokalsamfundene i efterkrigsårene? (og hvordan vil det gå med dem i fremtiden?) Den, der engang imellem kommer ud i sognene, kan ikke undgå at mærke, hvor presserende problemerne er, og at den hurtige udvikling har taget pusten fra folk. Kommunesammenlægningerne har grebet dybt ind i de små samfunds forhold og bidraget til, at den enkelte ofte føler sig uden overblik over og uden kontrolmulighed med udviklingen. Brugsen er forsvundet, mejeriet nedlagt, og der gror mos på forsamlingshuset. Befolkningen synes at indtage en resigneret, fornuftsbestemt holdning; i hvert fald indtil man vil tage skolen. Da rejser

oprøret sig sine steder mod at miste lokalsamfundets sidste fikserpunkt, det sidste identifikationstegn.

Jon Sundbos bog med undertitlen: En analyse af sociale forandringer i Magleby, er en punktstudie. Det udvalgte lokalsamfund, Magleby sogn syd for Skælskør, er i de fleste henseender repræsentativt for landets stagnerende småsamfund, i andre henseender ikke (Stigsnæs-raffinaderiet ligger i sognet). Bogen er en besvarelse af en prisopgave i sociologi, som Københavns Universitet udskrev i 1970: En undersøgelse af sociale tilpasningsproblemer i et dansk eller andet nordisk lokalsamfund med befolkningstilbagegang. Efter en omfattende teoretisk diskussion over opgaveteksten foretager Sundbo en analyse af Magleby, hvorpå han slutter af med en konklusion og kritik. Højdepunkterne i analysen omhandler udviklingen i landbruget, forholdene omkring kommunesammenlægningen og en gennemgang af byplanlægningsproblemerne, ligesom der er gjort udførligt rede for skolestriden 1971–72; herudover er der egentlig ikke meget at hente.

I det kritiske afsnit retter Jon Sundbo skytset mod den eksisterende planlægning, der presser bebyggelserne sammen i byerne. I stedet kunne han ønske en helt anderledes spredning af boligerne ud over landet, så udviklingen så at sige kom til at gå den anden vej. Forslaget er perspektivrigt, men nok også meget bekosteligt at realisere, når man betænker de anlæg, der betinger den moderne boligs tekniske faciliteter.

Ib Gejl

Kommunesammenlægning. En undersøgelse af sammenlægningen omkring Skælskør 1.4.1966, dens forudsætninger og dens konsekvenser. Af Ejler Koch, Johs. Lyshjelm, George Nellemann, Iørn Piø, Christian H. Rasmussen og Jon Sundbo. (Dansk Historisk Fællesforening, 1972). 375 s.

Grunden til, at denne omfattende undersøgelse er kommet til verden, er ønsket om at få belyst de problemer, der knytter sig til de kommunale sammenlægninger. Med inspiration fra den lokale sjællandske presse og aktiv medvirken fra Nationalmuseet og Dansk Folkemindesamling blev den ganske omfattende forskergruppe etableret i 1968. Hele det tunge sociologiske skyts er bragt i anvendelse, og alt, hvad der har rørt på sig, er blevet talt og tabuleret på kryds og tværs efter en stram og målrettet plan. Resultatet er, at man har fundet ud af, at administrationen er blevet centraliseret, og at megen indflydelse er flyttet fra de folkevalgte politikere til de ansatte teknikere og administratorer; endvidere, at det kommunale personale er vokset, udgifter og skatter steget; men det var nok sket alligevel, fastslås det. Der er skabt en land–by konfrontation, som ikke var der tidligere, og dermed en øget lokalpatriotisme. Det synes tydeligt, at landbefolkningen har tabt indflydelse, samt at initiativet er blevet koncentreret i bycentret.

I fremstillingen bringes et meget præcist og omfattende statistisk materiale. Her oplyses det bl. a., at 0,4 % af en adspurgt kreds ikke låner bøger på biblioteket, fordi han eller hun ser dårligt; endvidere at Jehovas Vidner har haft pæn fremgang i medlemstallet. Det er ikke muligt at se, om den samme tendens gør sig gæl-

dende for Kystartilleriforeningen for Skælskør og Omegn; her er medlemstallene ikke anført.

Ib Gejl

Anne E. Jensen: *Teatret i Lille Grønnegade 1722–1728*. (Nyt nordisk Forlag - Arnold Busck, 1972). 256 s.

For enhver teaterinteresseret og for enhver litteraturhistoriker (i hvert fald af den gamle skole) er teatret i Lille Grønnegade (Ny Adelgade) et begreb, man frit og utvunget opererer med. Her begyndte 23. september 1722 det første danske teater under franskmanden René Montaigus ledelse, og her opførtes Holbergs komedier over en seksårig periode. I virkeligheden ved man ikke ret meget om dette teater – ikke en gang, hvordan det så ud. Det blev nedrevet 1738, og der findes ingen billeder af det. Der har været skrevet om det før: af K. L. Rahbek, af Th. Overskou og af Ejler Nystrøm. Den sidste har udgivet de bevarede aktstykker og skuespilteksterne. Endvidere har Julius Clausen i 1912 publiceret de den gang kendte 46 plakater. De er også med her tillige med to mere, der senere er kommet til.

Selv om man således umiddelbart skulle tro, at der ikke var meget nyt at hente om dette emne, er det alligevel en ny bog om det, docent, dr. phil. Anne E. Jensen har skrevet. Således at forstå, at hun har anskuet det fra en ny synsvinkel: teatret er sat i relation til livet i den by, det virkede i, og det er fulgt sæson for sæson for at give et indtryk af dagligdagens trængsler. Dem var der mange af.

Sin eksistens skyldte Lille Grønnegade-Teatret et sammentræf af tilfældigheder: borgerskabets behov for underholdning efter den lange store nordiske krig, Frederik IV's afskedigelse af sin franske hoftrup (Montaigu) – og endelig Holbergs tilstedeværelse, universitetsprofessoren, der viste sig at have et overdådigt talent for at skrive satirisk teater.

Anne E. Jensen har formet sin skildring i en prolog, fem akter og en epilog. I prologen giver hun forudsætninger og tidsbillede, det sidste set fra de kredse, der kom til at interessere sig for teatret. Hun fortæller om hoffets forlystelser og om Operahuset, der opførtes på en grund mellem Fredericiagade og Bredgade (Østre Landsret), og hvor Montaigus trup begyndte sine forestillinger i efteråret 1703, endvidere om Capion, fransk immigrant, traktør, og senere Montaigus dekoratør og regissør, der i 1721 opførte komediehuset i Lille Grønnegade. De fem akter behandler teatrets virksomhed fra premieren med Molières Gnieren 1722, og til det hele ebber ud i løbet af 1727–28. Der er her givet plads for referater af adskillige af de opførte stykker, både Holbergs og de mange franske, og sammen med detaljer om skuespillerne, teknikken, økonomien, de personlige kontroverser m. v. får man så nært et billede af hele foretagendet, som det sikkert er muligt at give. Det har været en anden slags teater, end man kender i dag; men hvordan dets udtryk har været og virket, ved man grumme lidt om. Udgangen blev sørgelig. Kongen blev pietist, og København brændte, og dermed var det forbi for denne konges tid – og for den følgende med. Det skildres i epilogen, der i et strejf fører udviklingen frem til teatrets genåbning, nu på Kongens Nytorv i 1748.

I Lille Grønnegade grundlagdes dansk teatertradition, og selv om man

har vidst meget om det, vil mange alligevel ty til Anne E. Jensens bog, når tiden og teatret – begge dele med europæisk udblik – skal fornemmes under ét.

Finn H. Lauridsen

Arbejderen i fotografiet, redigeret af *L. Albeck-Larsen* og *Eli Rasmussen*. (Fremad, 1973). 80 s.

I 100-året for tilblivelsen af den første arbejderbeskyttelseslov i Danmark tog dagbladet Aktuelt og A-pressen initiativ til en landsindsamling af fotografier med skildringer af arbejdernes hverdag og fritid op til omkring 1920. Der indkom omkring 2500 billeder, hvoraf en del (148) er publiceret i nærværende bog. I bogens forord skriver Henry Gran fra Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv, at bogens billeder er repræsentative for den samlede masse, samt at de viser den barske nøgne sandhed; endvidere at de afslører en rystende vurdering af mennesker som middel til opnåelse af profit i kapitalens tjeneste.

Denne opfattelse har ringe dækning i billederne, der i stort tal viser velnærede og til dels smilende mennesker stillet op til fotografering; hermed være ikke sagt, at alle arbejdspladserne synes lige tiltalende, men det er de såmænd heller ikke i dag. På baggrund af Grans skarpe salut kunne man have forventet nogle mere faste redaktionsprincipper; hvad skal f. eks. et fredeligt billede fra Kunstakademiet, hvor Sigurd Swane leder undervisningen for et hold arkitekter, i denne sammenhæng? Og er det virkelig en systue, man ser på Bogensebilledet på s. 19? Det ligner mere en syklub. Sådan kunne der nævnes en del eksempler; men selve billederne er der ikke noget i vejen med. Et detailstudium kan nok lønne sig for museumsfolk, og for den historisk interesserede er det altid morsomt at se gamle billeder.

Ib Gejl

Per Eilstrup og Nils Eric Boesgaard: *Fjernt fra Danmark. Billeder fra vore Tropekolonier, Slavehandel og Kinafart. (Lademann, 1974). 248 s.*

Til brug for ovenstående billedværk har de to journalister, der har forfattet det, hentet materiale i en lang række arkiver, biblioteker, museer og samlinger i Danmark, Norge, Sverige og England. På grund af det omfattende og svært tilgængelige billedmateriale, der her er samlet, vil bogen være nyttig for enhver, der beskæftiger sig med dansk og europæisk ekspansionshistorie. Udgiverne har valgt for størstedelens vedkommende at gengive billederne i farver; i hvert fald i et par tilfælde (f. eks. s. 106 f. og s. 182) ville de sikkert have stået sig bedre ved at have brugt sort og hvidt i stedet. En overskuelig indholdsfortegnelse samt person- og skibsregister gør det muligt relativt let at finde rundt i bogen, der i hovedprincippet er ordnet kronologisk. Af stor værdi er også en fortegnelse over, hvorfra de enkelte billedkilder er hentet; hertil kommer endvidere en litteraturliste. Til bogen har museumsdirektør, dr. phil. Henning Henningsen fra Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg skrevet et forord om Danmark og den tredie verden fra opdagelsernes tid og til i dag. Derimod er selve teksten til de enkelte billeder skrevet af de to journalister.

Det sidste er bogens svageste del.

Flere steder i den i øvrigt velskrevne tekst, findes der passager, der ikke blot har taget vel rigeligt farve af vor egen tids problemer, men som er unøjagtige eller direkte forkerte. På s. 54 hedder det kategorisk: »Sorte slaver var uden for loven«. Det virker næsten helt pudsigt i betragtning af, at man allerede på s. 59 finder et særligt afsnit om negerlovgivningen i dansk Vestindien, nemlig om guvernør Gardelins strafferegelement fra 1733. På s. 81 citeres »Biskop Erik Pontoppidan i Bergen« for noget, som han skal have skrevet omkring 1760 vedrørende negerslaveri. Det pågældende citat, der må stamme fra hans fordord til L. F. Rømer: Tilforladelig Efterretning om Kysten Guinea (København, 1760), er ufuldstændigt gengivet, og E. P. var ikke bisp af Bergen i 1760, men prokansler ved Københavns Universitet. På s. 124 findes et billede af »en stammekriger fra Kiøges hær ...« På de foregående sider er der fortalt om de krige, guvernør Jens Adolph Kiøge førte mod en negerstamme, awuna'erne, i 1780'erne. Det beklagelige er imidlertid, at billedet af den pågældende kriger er hentet fra Chr. L. Schmidt: Beskrivelse over den her paa Kaabberstykket aftegnede Fri-Neger Qvou Ursovs Fetisserier og Krigs-Rustning, samt hvoraf samme giøres (København, 1761). På s. 128 hedder det flot: »I 1772 fastslog højesteret, at slaveri i selve Storbritannien stred mod forfatningen«. Forfatterne må sigte til den såkaldte *Somersets case* fra 1772. Denne dom drejede sig egentlig kun om en slaveejers ret til at udføre slaven Somerset til Vestindien imod slavens vilje. Og selv om dommen fik en retsskabende funktion langt ud over dette konkrete tilfælde, må ovennævnte citat vist alligevel kaldes en retorisk overdrivelse. På s. 192 hedder det: »Den øjeblikkelige virkning af kolonimagternes forbud mod udførsel af slaver var en voldsom stigning i den vestafrikanske slaveeksport. I den legale slavehandels sidste år udførtes der samlet ca. 100.000 slaver årligt. I den illegale handels første år ca. 200.000«. Dette er direkte forkert; slavehandelen begyndte at falde allerede i 1790'erne og i det 19. århundrede var den langt under 100.000 om året.

Ovenstående eksempler – og flere kan fremdrages – turde være tilstrækkeligt til at dokumentere, at billedteksterne i flere tilfælde ikke er tilstrækkelig godt gennemarbejdet. Alene et blik på ovennævnte litteraturliste må gøre en betænkelig. Størstedelen af den omfattende liste udgøres af ældre »*ikke umiddelbart tilgængelige* arbejder«. Derimod er en forsker som Ole Feldbæk, der gennem den sidste halve snes år har leveret en række originale bidrag til dansk kolonihistorie, overhovedet ikke nævnt. Endvidere undrer man sig over, at der ikke i tilknytning til billedet af Trellunds kort over Trankebar 1733 (s. 42) findes en henvisning til Birte Faarborgs specialstudie over dette (Arkiv 3. bd. København 1971, s. 242–270). Heri er det bl. a. påvist, at kortet ikke viser Trankebar, som den så ud i 1733. Og på samme måde undrer man sig over, at der ikke i forbindelse med tegningen af plantagen Bethlehem på St. Croix (s. 97) findes en henvisning til Inge Mejer Antonsens specialstudie (Nationalmuseets Arbejdsmark, København 1968, s. 113–22), og ligeledes undrer man sig over, at billederne s. 106 f og s. 182 af Christiansted ikke har givet plads i litteraturlisten til samme forfatters afhandling om H. G. Beenfeldt (Nationalmuseets Arbejdsmark, København 1972, s. 153–170). I denne

afhandling er det bl. a. påvist, at de to billeder af Christiansted ikke er lavet under Beenfeldts ophold i Vestindien, men først mange år senere i København.

Sv. E. Green-Pedersen

(J. E. Undén): *Fra Maanedsleutenant til Søofficer (R) NA* (Foreningen af Søofficerer i Reserven, 1971). 224 s.

Søværnet har gennem tiderne specielt i krigstid gjort brug af den latente reserve, der findes i handelsflådens navigatører. Efter en kort uddannelse har disse kunnet fungere som søofficerer på forskellige poster med betegnelsen *maanedslieutenanter*. Først i 1868 kom denne officerskategori ved Søværnets organisationslov dette år ind i faste rammer under betegnelsen *reserveofficerer*. Den udstrakte anvendelse af reserveofficerer i sikringsstyrken 1914–18 var fødselshjælper for Foreningen af reserveofficerer i Søværnet, der dannedes 1918.

Den foreliggende bog er blevet til for at fejre det dobbelte jubilæum, som året 1968 indbød til – 50-året for stiftelsen af foreningen og 100-året for reserveofficersinstitutionens indførelse i Søværnet. Bogen gør praktisk talt intet ud af den historiske udvikling af Søværnets brug af navigatører før sikringsstyrkens etablering og er primært blevet en »foreningshistorie« på godt og ondt. At foreningshistorier, der får et alt for internt præg, ofte vil være en trist affære, bekræfter den foreliggende bog. Den grundliggende problematik for foreningen og derigennem for bogens fremstilling er den manglende forståelse såvel hos politikere som hos ledende søofficerer for at skabe tålelige vilkår for disse reserveofficerer og derigennem få en optimal udnyttelse af landets navigatør-reserve i påkommende tilfælde. Denne problematik udvikles gennem forordninger, mødereferater og breve gengivet in extenso og giver bogen nærmest karakter af kildeudgave. Overblikket er derved gået tabt – man kan mange steder ikke afgøre, om der er tale om forfatterens fremstillinger, eller om det er citerede mødereferater – og adskillige steder nærmer man sig betænkeligt det uvedkommende, hvorved hovedproblematikken ganske forflygtiges. Der er tale om tungt og ufordøjeligt stof, og læsningen gøres ikke lettere ved en udstrakt anvendelse af de interne forkortelser, som anvendes i forsvaret, og som burde være skrevet i »klart sprog« eller samlet forklaret et eller andet sted (jfr. f. eks. titlen på bogen, som vel mange vil finde kryptisk!).

Skønt bogens grundliggende problematik uden tvivl har både almen og historisk interesse, vil dens disposition og stil formentlig bevirke, at den næppe vil få mange læsere ud over foreningens egne medlemmer. Et forhold, som synes ærgerligt!

Hans Chr. Bjerg

Vibeke Christensen og John Kousgård Sørensen: *Stednavneforskning 1. Afgrænsning – Terminologi – Metode – Datering.* Universitetsforlaget i København, i kommission hos Gyldendal, 1972). 232 s.

Historien har længe stået ene blandt de humanistiske videnskaber med en metodelære, en disciplin der systematisk beskæftigede sig med fagets metodiske og teoretiske sider. Med den-

ne indføring i toponymien kommer stednavneforskningen med, og det er næppe tilfældigt, at det er en så historisk betonet videnskab, der kommer først. Her er trukket meget, og meget overlegent, på eksisterende arbejder om historisk metode; historiestuderende, som har vanskeligheder med historikernes egne forklaringer, får her en på en gang krystalklar og dækkende forklaring på, hvad en historisk undersøgelse er. Kun en enkelt gang rammer forfatterne ved siden af, nemlig hvor de hævder, »at for stednavneforskeren, som søger at etymologisere et navn, er stednavnet som sådant en levning, og de former, hvori det er kendt, er beretninger« (s. 103). Dette punkt er imidlertid allerede fyldestgørende kommenteret af Inge Skovgaard-Petersen i Historisk Tidsskrift 12. Rk. VI s. 670.

De metodiske principper og problemer illustreres bogen igennem med mange eksempler, der for det meste hentes fra dansk forskning, men også svensk og engelsk og i mindre grad norsk forskning er nyttiggjort. Derimod får man intet indtryk af, at der også eksisterer f. eks. en fransk stednavneforskning; det er end ikke anført, hvad stednavneforskning hedder på fransk, selv om vi får det både på norsk bokmål og på nynorsk.

Det nu foreliggende bind beskæftiger sig overvejende med stednavneforskningens teknik og kildekritik, og forfatterne lover en fortsættelse, der skal behandle forskningens resultater og vise veje for andre discipliners udnyttelse af stednavnene som kildemateriale. Denne fortsættelse vil formodentlig have størst interesse for historikere, men ud over det allerede nævnte er der meget nyttigt også i dette bind. Toponymiens kilder er i alt væsentligt også historiens, og her leveres en kildeoversigt, som kan sammenlignes med den, der gives i Håndbog for lokalhistorikere, men med den forskel, at denne omfatter utrykt materiale. Kapitlet om dateringsproblemer rækker langt ind i bebyggelseshistoriens problemer og er i alt væsentligt en metodediskussion, tiltrængt fordi denne disciplin dyrkes fra så mange forskellige udgangspunkter. Der er god grund til at glæse sig til næste bind, som forhåbentlig udstyres med en litteraturliste.

Niels Lund

Peter Michelsen: *Frilandsmuseet ved Sorgenfri. Museets historie og gamle huse.* (Nationalmuseet, 1973). 238 s.

Der har længe været savnet en redegørelse for udviklingen af Danmarks største frilandsmuseum og dets nuværende skikkelse, og denne bog af samlingens leder giver de besøgende, der ønsker en udførlig oplysning, al ønskelig besked, men skildringen kommer også ind på de mange spørgsmål, der er knyttet til et frilandsmuseum og får derved en større værdi.

To forudsætninger ligger bag Frilandsmuseet. Den ene er landmandens og dermed Venstres stadig større betydning i økonomi og politik mod sidste århundredskifte, der fremkaldte ønsket om at få denne samfundsgruppe historisk belyst, den anden, at der rundt om i Europa på samme tid opstod en bevægelse for ikke alene at bevare de enkelte genstande fra fortiden, men også de omgivelser, hvori de havde været, dels i interiører i museernes bygninger, dels i selve de bygninger, der var bevaret fra fortiden. 1891 åbnede A. Hazelius Skansen i Stockholm, året efter kom Kulturen i Lund, og beg-

ge samlinger måtte tilskynde Dansk Folkemuseums skaber Bernhard Olsen til at realisere lignende planer. Det skete 1897 med genrejsningen af to huse i Kongens Have i København, et fra Halland og et fra Småland, men det var utvivlsomt et fejlgreb. Stedet gav ikke mulighed for udvidelse, og bygningerne var ikke repræsentative for dansk byggeskik. Først da han 1901 kunne åbne Frilandsmuseet nord for Sorgenfri, kom der betingelser for at skabe en større samling og genopføre så mange huse, at de tilsammen kunne dække det åbne lands bygningshistorie.

Man har stadig lagt vægt på bondegården, der nu er repræsenteret fra de fleste egne af landet, men også det landlige håndværk har fået adgang til museumsparken, i 1936 smedien fra Ørbæk, 1939 træskomagerhuset fra Kirke-Søby og 1960 hjulmagerhuset fra Kalvehave for blot at nævne nogle. Museet har dermed fået lejlighed til at fremhæve, at det danske land ikke alene var befolket af bønder, men at også andre erhverv havde plads der, og det skete, da arbejderen fik betydning i dansk politik, for med samlingerne til landhåndværkets historie kan Frilandsmuseet nu belyse en del af hans fortid, ligesom bondegårdene viser den moderne landmands forgængere.

Frilandsmuseet ved Sorgenfri og de andre tilsvarende museer rejser umiddelbart spørgsmålet, om man har ret til at flytte en bygning, og hvis det kan besvares bekræftende, hvilken værdi en flyttet bygning ejer som historisk kilde. Det første kan let indrømmes, da et gammelt hus enten vil blive ombygget eller nedrevet, hvis det forbliver på sit oprindelige sted, men en flytning kan kun delvis bevare den kulturhistoriske og arkitektoniske værdi, fordi den er så stort et indgreb, at den genrejste bygning aldrig vil være den samme som før. Som en ægte historisk kilde har man kun den opmåling og de fotografier med andre oplysninger, som danner grundlaget for genopførelsen og ligger forud for den, og selv om man efterhånden har nået en stor indsigt i arbejdet, vil der altid være uløste og uløselige problemer tilbage. Alene spørgsmålet, om man skal genopføre et hus, som det stod lige før nedrivningen, eller helt eller delvis føre det tilbage til den skikkelse, det havde ved sin opførelse, vil straks dele anskuelserne og er besvaret forskelligt, ligesom problemerne ved restaurering af kirker og andre monumentale bygninger på samme måde kan sætte sindene i bevægelse. I virkeligheden kan der hverken ved restaureringer eller ved flytninger af huse gives almengyldige regler. Hvert tilfælde må behandles særskilt under hensyn til mange sider, og Peter Michelsen redegør med udbytte for de skiftende metoder, uden at det dog klart fremgår, hvilket synspunkt han selv slutter sig til. Selv om en flyttet bygning har tabt i værdi som historisk kilde, har den imidlertid bevaret så meget af det gamle, at den kan give et helhedsindtryk, og den måde, hvorpå Frilandsmuseets huse er placeret i landskabet, forhøjer værdien og viser anskueligt Det tabte Land, som Hugo Matthiessen kalder det i en titel på en af sine bøger. Det er her, Frilandsmuseets bevarende værdi viser sig, og det er anskueligheden, der er samlingens store fortrin. Den bliver i bogen fremhævet gennem en række fremragende farvefotografier af Lennart Larsen, der har gjort sig til herre over lyset i sine optagelser og dermed heldigt understreger Peter Michelsens tekst.

Helge Søgaard

Axel Steensberg: *Danske bondemøbler*. 3. reviderede udgave. (1973). 307 s.

Den første udgave af denne bog udkom 1949, og i forordet blev der gjort opmærksom på, at der hidtil ikke havde foreligget en nogenlunde udførlig skildring af emnet. Der er heller ikke siden kommet nogen anden, der kunne afløse den, men den er blevet en klassiker, hvis værdi kan aflæses af, at den nu er kommet i 3. udgave, der adskiller sig fra de andre ved et afsnit om bevaringen af den ældre maling på møbler, forfattet af konservator Ole Alkærsig, der kyndigt beretter om de mange problemer, farvelagene på de gamle møbler frembyder. På dette område er man nået til vigtige resultater, der kan komme samlere til gode. Efter forordet at dømme i denne udgave synes bogen nemlig at være skrevet for dem, men Axel Steensberg har vist alt for stor beskedenhed. Det er en grundbog til studiet af denne side af vor folkelige kultur.

Den danske folkekunst er ikke så umiddelbar fængslende som den, der kendes fra Norge og Sverige eller hos vore sydlige naboer. Man skal lære den at kende, før man kan vurdere den efter fortjeneste. Det er måske derfor, Axel Steensberg i en redegørelse for bondemøblernes stilformer forsvarer den landlige kunst over for den, som finder sit udtryk i møblerne fra den højere stand. Et defensorat er dog overflødigt. Enhver brugskunst må tilpasse sig efter den sociale gruppe, den tilhører, og den er desuden afhængig af tiden, da den opstod, og stedet, hvor den blev brugt, og de danske bondemøbler er gode kilder til at studere, hvorledes udlandets impulser blev formidlet og omformet til at passe for den danske bonde. Deres jævnhed og forenkling passede til de omgivelser, brugerne satte dem i, og det ville være uretfærdigt at anvende den målestok på dem, der er naturlig, når det gælder foregangsmændene ude i Europa. Det udelukker ikke, at der findes både god og dårlig folkekunst, og Axel Steensberg viser, hvorledes de skal skilles fra hinanden. Den gode folkekunst bliver ved sit stedpræg og gode håndværk også en nationalkunst i den forstand, at den ikke kan forveksles med tilsvarende sager fra andre lande. For øvrigt viser dr. Tove Clemmensens bog fra 1951 om danske interiørtegninger, at også møbleringen i borgernes huse har et hjemligt præg. På dette område går alle de danske møbler sammen og adskiller sig fra udlandets. Det samme kan iagttages inden for guldsmedekunsten.

Helge Søgaard

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing:* Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist:* Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen:* Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt* og *Jørgen Swane:* To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen:* Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink:* Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt:* Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl* og *Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856-74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink:* Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist:* Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld:* Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch:* Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen:* Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hoftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen:* Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølsen:* Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VIs etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen:* Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch:* Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted:* Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 48,30 (42,20).

24. *Vald. Andersen:* Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt:* Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg:* Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 52,50 (43,35).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916–1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 46,00 (41,40).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen.* 1955. 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).

Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.

Tage Kaarsted: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).

C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).

Vagn Dybdahl: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 26,05 (20,70).

C. O. Bøggild-Andersen: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).

Hansestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Kr. 36,40 (27,20).

Tage Kaarsted (udg.): Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914–1917. 1974. XII + 148 sider, ill. Kr. 23,00 (17,25).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.